

Віктор Ревегук,
Надія Кочерга

В. Г. Короленко
Громадська діяльність
письменника
(1917 – 1921 рр.)

Полтава
«Дивосвіт»
2014

Віктор Ревегук, кандидат історичних наук, доцент. Автор більше 200 наукових робіт з історії України та історичного краєзнавства.

Віктор Ревегук, Надія Кочерга

В. Г. Короленко

Громадська діяльність письменника (1917 -- 1921 рр.)

Полтава

«Дивосвіт»

2014

Автори висловлюють щирі подяки Герою України, Герою соціалістичної праці Семену Свиридовичу Антонцю та заслуженому працівникові сільського господарства України Антоніні Семенівні Антонєць за спонсорську допомогу у виданні цієї монографії.

УДК 82 (4 Ук) (091)
ББК Ш (4 Ук)
Рев 32

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор М. Я. Якименко.
доктор історичних наук, професор Ю. В. Волошин

Вікор Ревегук, Надія Кочерга

Рев 32

В. Г. Короленко в Полтаві (громадсько-політична діяльність. 1917 -- 1921 роки). -- Полтава: Дівосвіт, 20 . -- с.

ISBN

У монографії автори досліджують маловідомі факти із життя видатного письменника-гуманіста В. Г. Короленка в Полтаві. В умовах тоталітаризму, в морі насильства й ненависті, йому в останній період діяльності довелося стати на захист знедоленого полтавського люду, виявляючи громадянську мужність і дивовижну прозорливість.

Робота розрахована на вдумливих читачів: учнів, студентів, педагогів, політиків, усіх, хто вивчає історію рідного краю.

ББК Ш (4 Ук)

ISBN

© В. Я. Ревегук, 20 .

© Н. К. Кочерга, 20 .

© Дівосвіт, 20 .

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Життя, творчість і громадська діяльність В. Г. Короленка тісно пов'язані з Полтавою й Полтавщиною. У 1900 році разом із сім'єю письменник переїхав на постійне місце проживання із Санкт-Петербурга до тихої провінційної Полтави, мріючи зосередитися на улюбленій літературній творчості та зміцнити ослаблене життєвими незгодами здоров'я. Проте бурхливі події російського політичного життя, що охопили країну на початку ХХ століття, не минули й Полтави. Волею долі місто опинилося в центрі протиборства українських державницьких сил, більшовиків і білогвардійців. Потрапивши у круговерть соціальних потрясінь, В. Г. Короленко не міг залишитися байдужим до людських горя й страждань, адже протягом десятків років він був утіленням ідеалів громадянської честі й літературної гідності.

Пристрасний голос письменника-гуманіста лунав із Полтави на всю Росію. Замість літературних творів йому доводилося писати доповідні записки, листи до можновладців, клопотання. Завдяки настирливості й авторитету свого імені В. Г. Короленку вдалося вирвати багатьох людей із пазурів смерті, але це були окремі випадки в морі насильства й ненависті.

Мешкаючи в Полтаві, далеко від центрів політичного життя України й Росії, В. Г. Короленку протягом 1917 – 1921 років довелося пережити всі лихоліття Української революції та розв'язаної більшовиками громадянської війни. Незважаючи на похилий вік і слабке здоров'я, він не полишав активної громадської діяльності, проявляючи при цьому свій бунтівний дух, громадянську мужність і дивовижну прозорливість. Уже перші дні Лютневої революції 1917 року, яка повалила, здавалось би, непохитні основи царського самодержавства, принесла письменникові не лише радість перемоги, а й стурбованість за майбутнє Росії, у якій вирували соціальні, національні й політичні протиріччя, озлобленість та ненависть народу.

1917 – 1921 роки були драматичною епопеєю в житті Володимира Галактіоновича. За умов радянської влади для пересічного читача В. Г. Короленко був відомий лише як один з прогресивних російських письменників і публіцистів дореволюційного часу. Радянська історіографія і літературна критика замовчували неприйняття ним більшовицької диктатури та її злочинних дій проти власного народу. Лише в період горбачовської «перебудови» в 1988 р. на шпальтах журналу «Новый мир» були опубліковані шість листів письменника до «міністра-комісара» А. В. Луначарського. Дещо пізніше, в 1990 р. в журналі «Вопросы истории» побачили світ підготовлені харківським професором Г. Й. Чернявським 34 листи В. Г. Короленка до намісника Леніна в Україні Християна Раковського та його дружини Олександрі. Ці листи в перекладі на українську мову були видані 2010 р. професором Василем Яременком у Києві. Він же написав до них і ґрунтовну передмову.

Переписка Володимира Галактіоновича з «ватажками скоростиглого комунізму» (більшість його листів залишилися без відповіді) та виданий у 2001 р. щоденник письменника стали епістолярно-документальним

літописом політичного життя Полтавщини в добу Української революції 1917 -- 1921 років, адже проживаючи в Полтаві В. Г. Короленко, за його словами, став «професійним спостерігачем (публіцистом) полтавського життя». Все це дозволило по-новому подивитися на постать письменника і спонукало авторів цих рядків обрати темою свого наукового дослідження громадську діяльність В. Г. Короленка в останні роки його життя.

Пропонвана читачам монографія є четвертим значно розширеним і доповненим новими фактами виданням наших попередніх публікацій (1998, 2003 і 2009 років) з даної теми. Робота також містить значний краєзнавчий матеріал з історії Полтавщини. Вона може бути корисною для вчителів, учнів, студентів та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Розділ 1

В. Г. Короленко і Україна

В. Г. Короленко народився й провів дитячі та юнацькі роки в Україні серед чудової волинської природи, працьовитих і мудрих людей: українців, поляків, євреїв, росіян. Спілкуючись зі старшими та ровесниками, він захоплювався народними звичаями, піснями й розповідями про героїчне минуле українського народу, уся історія якого зводилася до боротьби за землю та волю. У гімназії він познайомився з волелюбними поезіями Т. Шевченка, які виховали в ньому почуття відрази до несправедливості, бажання допомогти скривдженим і знедоленим. Свої враження від творів Кобзаря він пізніше висловив так: "Це були любов і захоплення".

В. Г. Короленка глибоко хвилювала трагічна доля поета, який у своєму житті зазнав і кріпацтва, і заслання, і заборони писати та малювати. До 40-річчя від дня смерті Кобзаря в 1901 р. він надіслав до журналу «Русское богатство» статтю «Матеріали до біографії Шевченка», в якій, посилаючись на документи, знайдені в Уральському архіві, навів нові факти перебування Т. Шевченка на засланні. У листі до Михайловського В. Г. Короленко потурбувався, щоб стаття була надрукована вчасно: «Сьогодні ж надсилаю до редакції «Матеріали до біографії Шевченка», про які я говорив. Це цікаво. Крім того, наближається якраз сорокаліття від дня його смерті і через те... було б дуже корисно вмістити цю замітку в цій книжці. Я приробив маленький початок і рукопис буде в Петербурзі 11 числа. Було б дуже добре» [1]. Відомий полтавський історик Григорій (Грицько) Коваленко згадував, що В. Г. Короленко, коли бував у Полтаві, завжди з'являвся на Шевченківські свята (у 1910 р. вони вперше відбулися в Міському театрі) і щиро вітав промовців та акторів. В 1914 р. виповнилося 100 років від дня народження Т. Шевченка, але царський уряд заборонив офіційне вшанування пам'яті поета. На його могилі на Чернечій горі в Каневі навіть був виставлений поліцейський патруль. Все це викликало глибоке обурення прогресивної української громадськості і протестні демонстрації в багатьох містах України. В. Г. Короленко в цей час перебував у Франції, але від себе

особисто і від своєї родини надіслав до Г. Коваленка вітальну телеграму: «Просимо передати наше сердечне вітання всім, хто шанує пам'ять великого українського поета»

Історична область України Волинь була також батьківщиною Лесі Українки (згадаймо хоч би її «Лісову пісню») та Уласа Самчука (його роман «Волинь» був єдиним в українській літературі, який висувався на Нобелівську премію). Ці особистості стали класиками української літератури. В. Г. Короленко ж став видатним російським письменником і публіцистом. Так розпорядилася доля.

Після поразки польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні посилювалося переслідування будь-яких проявів польського національного життя. Українці, хоч і не підтримували повстання поляків, також зазнавали гонінь. У 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії Валуєв своїм циркуляром заборонив за невеликим винятком українське друковане слово, а російський цар Олександр II, перебуваючи на курорті в Емсі (Німеччина) підписав у 1876 р. указ, згідно якого заборонялося ставити вистави українською мовою, перекладати нею твори світової літератури, ввозити з-за кордону книги на «малоросійском наречии». Одночасно посилюється пропаганда російського великодержавного шовінізму, який охопив усі царини суспільного життя. Не уникла його і сім'я В. Г. Короленка.

На Волині, яка до кінця XVIII століття входила до складу Речі Посполитої, більшість населення становили українці, росіяни здебільшого були чиновниками, а польська шляхта -- поміщиками. У містах панувала польська мова, культура і звичаї. Тому вирішальну роль у формуванні національної ідентичності В. Г. Короленка в дитячі роки мала мати, етнічна полька Евеліна Скуревич. Першою книжкою, яку Володя прочитав ще до школи, була польського автора, а перша побачена ним у театрі вистава -- також польська. Оскільки батько Володі Галактіон Панасович був середньої руки царським чиновником, то вважав себе росіянином, точніше зрусифікованим українцем -- малоросом (типова для української шляхти і козацької старшини в Російській імперії) і відповідно виховував своїх дітей.

Ще в гімназії В. Г. Короленко захопився російською літературою, і це визначило його національне самоусвідомлення, хоча повагу до всього українського він зберіг на все життя. У першій редакції "Історії мого сучасника" він писав: "І якщо пізніше я вже свідомо знайшов свою батьківщину, то це була... велика область російської думки й російської літератури, область, де панували Пушкіни, Лермонтови, Белінські, Добролюбови, Гоголі, Тургенєви, Некрасови, Салтикові... Ця область узяла цілком мою "різноплемінну душу" саме тому, що вона примиряла й розв'язувала душевні конфлікти, не вимагаючи ні ворожнечі, ні посягань, ні зречень, а все охоплювала широкими формулами людської терпимості й свободи... І самого Шевченка я навчився розуміти та любити краще й

глибше, коли пізніше підійшов до нього з ідеями, винесеними з літератури "москалів" [3].

Більшу частину свого свідомого життя В. Г. Короленко прожив поза межами України, але куди б його не закидала доля, завжди пам'ятав ті місця, де народився, де минули його дитинство й початок юності. Відповідаючи на щирі вітання своїх земляків-житомир'ян з нагоди 50-річчя від дня народження, він писав: "Багато причин поєдналися разом, щоб зробити мені це привітання особливо дорогим і приємним. Життя кидало мене далеко від місця народження, але пам'ять про рідні місця збереглася в мене жваво і яскраво".

Наприкінці 1900 року В. Г. Короленко за станом здоров'я разом із сім'єю переїхав із Петрограда в Україну й оселився в Полтаві, на центральній Олександрівській вулиці в будинку голови Полтавської земської управи Старицького, а з 1903 р. у просторому помешканні з шести кімнат відомого лікаря Будаговського на Малосадовій вулиці. Тут письменнику з невеликими перервами судилося прожити до кінця свого життя. Він щиро сподівався, що в тихому провінційному місті, яке нагадувало Рівне, займеться нарешті улюбленою літературною роботою, буде вільним від журналістики, навкололітературних чвар, званих обідів з офіційними промовами тощо. Прогресивна російська інтелігенція міста радо зустріла приїзд відомого письменника і публіциста, але він прагнув усамітнення, що не завжди вдавалося. Незабаром В. Г. Короленка обрали головою комітету міської громадської бібліотеки і царські посадовці відразу ж відчували його неспокійний характер. Будучи противником національного гноблення, письменник-гуманіст не міг залишитися байдужим до наступного царизму на національні права українського народу, переслідування української культури й мови, яку він вважав «м'якою, виразною, сильною, багатою».

Цікавою сторінкою взаємин Володимира Галактіоновича з українською інтелігенцією є його зустрічі з Іваном Тобілевичем (Карпенком-Карим) та акторами трупи Панаса Саксаганського. Їх приїзд на гастролі до Полтави завжди був знаковою подією в житті міста і щоразу І. Тобілевич відвідував В. Г. Короленка і особисто приносив квитки на спектаклі. В родині письменника збереглися спогади, як вони сім'єю відвідували театр і захоплювалися українськими спектаклями та виконавчою майстерністю Марії Заньковецької. Збереглася подарована І. Тобілевичем одна з книг В. Г. Короленку з дарчим написом: «Любому серцеві моєму Володимирі Галактіоновичу Короленку від автора на спомин. Полтава. 1901. Октябрь 27. Ив. Тобилевич».

На хвилі революційних подій 1905 р. в Полтаві нарешті з'явилася прогресивна російськомовна газета «Полтавщина» (української преси не було), яку викупила російська інтелігенція у попереднього власника В. Я. Головіна. Її офіційним видавцем вважався О. І. Смагін, а відповідальним редактором був Д. О. Ярошевич. У ній вперше в Полтаві з'явилися публікації В. Г. Короленка.

У 1905 р. родина В. Г. Короленка купила у селянина Миколи Касьяна (Касьянова) у селі Малий Перевіз невелику ділянку землі (селяни називали цей куток Хатками) і збудував дачний будинок, куди приїздили на відпочинок влітку. Тут письменник почав працювати над «Історією мого сучасника», яка стала справою його життя останніх років. Проте повністю віддатися літературній роботі В. Г. Короленку не довелося: він не міг залишатися осторонь тих революційних подій, які почалися і столицях Російської імперії і які, хоч із запізненням докотилися до тихої провінційної Полтави.

Жорстка розправа 22 грудня 1905 р. над селянами Великих Сорочинців Миргородського повіту викликала обурення і чисельні протестні акції прогресивної громадськості всієї Російської імперії. 12 січня 1906 р. В. Г. Короленко на шпальтах газети «Полтавщина» опублікував відкритого листа статському раднику Ф. Філонову, в якому вимагав публічного суду над карателем. Письменник не оправдовував убивство «нещасного» помічника Миргородського повітового справника Барабаша, позаяк будь-який самосуд вважав злочином, але вимагав неупередженого слідства і покарання в судовому порядку винних, які вчинили розправу над селянами, у більшості своїй непричетних до вбивства.

На підставі неспростовних даних В. Г. Короленко написав також памфлет "Сорочинська трагедія", в якому викрив злочин царської влади над українськими селянами. Завдяки В. Г. Короленку Сорочинська справа набрала широкого розголосу не лише в Росії, але й за її межами. Переклади і уривки з листа і памфлета письменника з'явилися в багатьох зарубіжних виданнях. Проти Ф. Філонова навіть порушили кримінальну справу, але Харківська судова палата відмовилася притягнути його до кримінальної відповідальності. Розправилися з ним російські есери -- найбільш радикальна партія в революції 1905 -- 1907 років, яка у своїй діяльності допускала елементи терору. 18 січня 1906 р. пострілом з револьвера його вбив у Полтаві колишній семінарист Дмитро Кирилов [4].

Безглузда акція терориста дала підставу проурядовій пресі, зокрема чорносотенному "Полтавському вестнику", розпочати цькування В. Г. Короленка, якого звинувачували в тому, що він є "моральним убивцею вірного царського слуги". Публікації "Полтавського вестника" підхопили газети "Киевлянин", "Харьковские губернские ведомости", "Новое время" та ін. Чорносотенці відверто погрожували розправою над В. Г. Короленком. Щоб вгамувати пристрасті навколо своєї особи, Володимир Галактіонович виїхав до Фінляндії, де продовжив роботу над "Історією мого сучасника" і до Полтави повернувся лише у квітні 1906 р. У січні наступного року він взяв на поруки, внісши заставу 1000 карбованців, п'ятьох селян (Антоненка, Муху, Сороку, Коцара і Княжну), притягнутих до кримінальної відповідальності у Сорочинській справі. На кошти письменника їх діти (Фросина Лісовська, Семен Карпенко, Денис Драч та ін.) навчалися у школах та здобували виробничі спеціальності на різних професійних курсах. Серед гостей у Хатках можна було бачити відомого миргородського кобзаря Михайла

Кравченка. Послухати його думку про Сорочинську трагедію в неділю збиралася родина письменника на веранді, а на сходах -- сусідські діти, знайомі і звичайні перехожі.

Початок Першої світової війни застав В. Г. Короленка у Франції, куди разом із сім'єю він прибув до молодшої дочки Наталії, яка вийшла заміж за політичного емігранта Костю Ляховича і чекала від нього дитину. Після восьмимісячного перебування за кордоном і відпочинку на Кавказі Володимир Галактіонович у кінці 1915 р. повернувся до Полтави. Тут він довідався, що під арештом у приміщенні міської поліції перебувають семеро галичан -- представників української інтелігенції з Яворова, яких російські війська перед відступом взяли в якості заручників і вивезли з собою до імперії. Ім'я В. Г. Короленка було добре відомим галицькій інтелігенції і бранці звернулися до нього за допомогою. Щоб одержати дозвіл на побачення з ними, письменнику довелося йти на прийом до полтавського губернатора Богговута, але той під надуманим приводом відмовив у зустрічі. Тоді Володимир Галактіонович звернувся до губернатора офіційно у письмовій формі і це подіяло.

Чимало зусиль довелося докласти В. Г. Короленку, доки він домогся звільнення галичан з-під арешту і поселення їх у приватних поселеннях, але без права залишити Полтаву. Відтоді семеро галичан з Яворова стали частими гостями на Садовій у будинку письменника. Пізніше цей епізод ліг в основу статті "Галицькі заручники".

В. Г. Короленка обурювала великодержавна політика російського самодержавства в Галичині, куди вступила царська армія в 1914 р. Заборона українських партій і громадських організацій, насильницька русифікація, примусове повернення галичан до російського православ'я, депортації в глибину Російської імперії стали постійним явищем окупаційної політики царизму, яку здійснював намісник царя граф Бобринський. (Точно такою ж була політика комуністів у Західній Україні, куди радянські війська вступили в 1939 та 1944 роках).

За його наказом були закриті всі українські культурні установи, в тому числі сотні "Просвіт", періодичні видання, розпочалися обмеження у вживанні української мови. Особливих утисків зазнавала українська греко-католицька церква -- символ західноукраїнської самобутності. Сотні греко-католицьких священників були насильно вивезені до Росії, а їх місце посіли православні російські "батюшки". Митрополита Андрея Шептицького заарештували і вивезли до Суздаля. В. Г. Короленко полум'яним словом публіциста виступив на захист українців-галичан, викривав діяльність так званих "москофілів", які були таємною агентурою російського самодержавства в Галичині.

У листі до С. Д. Протопопова від 12 грудня 1916 р. В. Г. Короленко писав: "Скільки мерзоти натворили населенню, скільки грабінництва, насильства, підлості там вчинено... Це війна? Нехай так... Але це не лише війна, це й політика. Обіцяли "звільнити" Галичину, тобто її населення, а замість того погнали до Сибіру адміністративно галичан, які розмовляють і пишуть на

рідній українській мові. Протегують заодно Дудикевичу (лідеру галицьких москофілів -- В. Р., Н. К.) і висилають чесних людей" [5].

В. Г. Короленко постійно проявляв неослабний інтерес до громадсько-політичного життя в Західній Україні, з великою симпатією ставилися до галичан, які силою обставин опинилися без Батьківщини у складі Австро-Угорської імперії. Його приваблювала могутня постать видатного українського письменника і громадського діяча Івана Франка, якого він ставив в один ряд з Іваном Котляревським та Тарасом Шевченком. Деякі твори Володимира Галактіоновича перекладалися і друкувалися у львівських часописах, а одне з його ранніх оповідань "Чудна" було видане І. Франком.

Про ганебну заборону українського слова під час відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві в 1903 р. В. Г. Короленко відреагував лише в 1916 р. відомою статтею "Котляревський і Мазепа". До її написання письменника спонукала політика русифікації, яку царська влада проводила в Галичині. Її захоплення царизм видав за "собираніе исконно русских земель", коли шовіністична істерія досягла апогею. (Під цими ж гаслами путінська Росія захопила в 2014 р. український Крим (В. Р., Н. К.).

В. Г. Короленко високо цінував творчість зачинателя нової української літератури І. П. Котляревського, у серці якого "горіла любов до української "мужицької" мови. Він перший почав писати мовою, якою говорило населення цілого краю, але в якого не було письменства. Він зробив цю м'яку, виразну, сильну, багату мову мовою літературною, і українська мова, яку вважали лише місцевою говіркою, з його легкої руки залунала так голосно, що звуки її рознеслися по всій Росії. Нею пізніше співав свої пісні й Кобзар Шевченко" [6].

Пізніше, коли 1917 року в Україні вже постала Центральна Рада й почався бурхливий процес національного відродження, В. Г. Короленко неодноразово наголошував, що в основі української літературної мови має лежати полтавсько-київський діалект, мова Івана Котляревського й Тараса Шевченка. У листі до М. Л. Балабай із приводу перекладу на українську мову оповідання "Дети подземелья" Володимир Галактіонович писав: "Сам я українською, на жаль, не пишу, але мову розумію, і мені дуже хотілося б, щоб переклад був близьким до нашого полтавського діалекту. Я переконався, що Галичину наш народ розуміє набагато гірше, і корінна мова, яка має залишитися в основі розвитку української літературної мови, – мова Шевченка, Котляревського й Куліша" [7].

У 1903 р. Полтава готувалася до велелюдного свята. Після довгих зволікань царський уряд нарешті дозволив відкрити пам'ятник основоположнику нової української літератури Івану Котляревському. Брудний Протопопівський бульвар з гасовими крамничками волею гласних міської думи мав стати другою домівкою авторові безсмертних "Наталки Полтавки" і "Енеїди". На урочистості прибули чисельні делегації і провідні українські письменники з підросійської України та Австро-Угорської Галичини і Буковини: Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Олена Пчілка, Христя Алчевська, Борис Грінченко, Панас Мирний, Василь

Стефаник, Гнат Хоткевич та ін. Безліч вінків лягли біля постаменту пам'ятника. Але хвиля обурення охопила присутніх, коли вони побачили, що напис на постаменті за розпорядженням міністра внутрішніх справ Росії був зроблений російською мовою. Текст віршів Т. Шевченка також написали російським правописом.

В. Г. Короленка на святі української писемності не було -- у цей час він перебував у Молдавії та Румунії, а коли повернувся до Полтави, Михайло Коцюбинський розповів йому про обурливий випадок, що трапився на урочистому вечорі з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Просвітницькому домі імені М. В. Гоголя, коли полтавський градоначальник Трегубов з наказу віце-губернатора фон Візіна (губернатор у цей час перебував "на водах" у Німеччині) заборонив підданам російського царя говорити вітальні слова українською мовою. Все це спонукало В. Г. Короленка відгукнутися на цю непересічну подію великою статтею "Котляревський і Мазепа". "Можна було передбачити, – писав В. Г. Короленко, – що на святі українського слова й промови будуть українські. Не треба бути пророком, щоб це передбачити, і не треба бути мудрецем, щоб ухвалити наперед єдино розумне рішення". І "розумне рішення" було прийняте: на урочистостях із нагоди відкриття пам'ятника міський голова Трегубов, за словами В. Г. Короленка, "до комізму безхарактерний і полохливий, покірно вислуховував неофіційні накази, хоча б віддані пошепки", за вказівкою віце-губернатора фон Візіна заборонив виголошувати промови українською мовою. Основною причиною заборони було те, що українською мовою говорив... гетьман Мазепа.

"Виходило, таким чином, – писав В. Г. Короленко, – що мова Котляревського й Шевченка, яка привабила в російську Україну зарубіжних прочан, законна лише в Австрії. На своїй батьківщині, у своїй колисці вона заборонена. Згідно з розпорядженням полтавської адміністрації вона виявилася висланою в адміністративному порядку в австрійські краї без права на повернення в російську вітчизну... Мова Котляревського позбавляється права в'їзду в наші межі й назавжди залишається "зарубіжною" [8].

Водночас В. Г. Короленко нагадує читачам, що "крім пам'ятника Котляревського в Полтаві є і інша визначна пам'ятка: місце мазепинського подвір'я" і висловлює побажання, щоб дворище Мазепи не заросло бур'яном національного безпам'ятства, чого найбільше домагалися російські шовіністи. Протягом двох століть на славній пам'яті гетьмана України тяжіло тавро зрадника. І цей ідеологічний штамп давав свої отруйні сходи, особливо серед пересічних зрусифікованих обивателів, які своє неприйняття Мазепи переносили на українську мову: "На сем язике говорил проклятий Мазепа".

І тут В. Г. Короленко, спираючись на офіційну російську історіографію, намагається протиставити вірогідні почуття українського народу й "благондійного російського чиновника Котляревського" "старому зраднику" Мазепі.

Для російських шовіністів-великодержавників Мазепа справді був зрадником, але чи зрадив він національні інтереси України, шукаючи союзу з Карлом XII заради звільнення своєї Батьківщини з-під ярма московського деспотизму?

Письменник був переконаний, що український народ начебто завжди прагнув бути у вічному підданстві Росії й не поділяв "сепаратистських" устремлінь Мазепи. Відстоюючи право українського народу вільно говорити рідною мовою, В. Г. Короленко пише, що "цією ж мовою говорили й Кочубей з Іскрою, цією ж мовою говорять мільйони людей, які ведуть скромне трудове життя під солом'яними стріхами, які знають (можливо, не завжди досить виразно) Шевченка, для яких ім'я Мазепи є лише відгомонам чогось проклятого й лякаючого, але позбавленого всякого іншого реального значення" [9].

Проте, незважаючи на багаторічні нашарування фальсифікацій, брехні й бруду, нагромаджені російськими великодержавними ідеологами, під впливом яких сформувалися історичні погляди на минуле України В. Г. Короленка, український народ зберіг світлу пам'ять про гетьмана Івана Мазепу, що знайшло своє відображення у відомому прислів'ї "Від Богдана до Івана не було гетьмана". З ім'ям Мазепи пов'язана ціла епоха українського національно-визвольного руху, адже "мазепинцями" називали всіх борців за волю України аж до більшовицького перевороту 1917 року, пізніше – "петлюрівцями", а з часів радянсько-німецької війни – "бандерівцями".

Володимир Короленко, як і вся прогресивна російська громадськість, засудив ганебне нехтування царським самодержавством національно-культурних домагань українського народу. Ця позиція не змінилась і в наступні роки. Із цього приводу Короленко наголошував (нагадаємо, що стаття "Котляревський і Мазепа" написана в 1916 році): "З тими ж почуттями гіркоти й осуду російська громадськість ставиться до подальших проявів того ж вандалізму, який виявлявся в наступні роки у вигляді закриття освітніх закладів, газет і журналів українською мовою та оголошенні "мазепинством" найзаконніших елементарно-культурних прагнень українців".

Приїзд українських діячів культури з Галичини до Полтави в 1903 році Короленко розглядав не просто як данину пам'яті зачинателю сучасної української літератури, а і як глибоку повагу до української культури, створеної в підросійській Україні, яку вони вважали "метрополією своєї культури", джерелом для національно-культурного розвитку на західноукраїнських землях. Володимир Галактіонович добре розумів, що мова Котляревського та Шевченка має набагато сприятливіші умови для свого розвитку в Україні південній, а "на своїй батьківщині, у своїй колиці" – в Україні підросійській – вона під заборонаю. "Цей грубий і дикий епізод, – як назвав Короленко заборону виголошувати вітальні промови українською мовою на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському, – наче говорив представникам зарубіжної інтелігенції: ви вважаєте нашу Україну метрополією, центром вашої культури й вашої мови? Ми цього не бажаємо:

хай це лишається у вас, за кордоном; нехай краще всі наші українці, які цінують скарби рідної мови, ідуть на прощу до вас у Львів, до ваших шкіл, музеїв та університетів" [10].

Заборона українського слова обурила не лише пересічних полтавців, але й прогресивну російську інтелігенцію, та місцевих урядовців. Міська дума одногосно ухвалила рішення: оскаржити дії царських чиновників. Подальший перебіг подій В. Г. Короленко описав у статті "Котляревський і Мазепа": "Скарга Полтавської думи пішла в сенат і... років через два вийшов сенатський указ, який визнав адміністративну висилку мови, на якій писав І. Котляревський, незаконною. Бувають такі яскраві нісенітниці, які можуть скільки завгодно існувати, але санкціонувати їх правовим актом все ж таки неможливо". Але сталося так, що сенатський указ перетворився на гоголівську "пропащу грамоту". Указ був, але якимось чином зник. "І не знайшлося ніякого гоголівського запорожця, -- продовжував Володимир Галактіонович, -- який би зумів розшукати "пропащу грамоту" і використати її до діла, щоб незаконно вислана за рубіж мова Котляревського і Шевченка була знову поселена по місцю свого народження і старого проживання".

В. Г. Короленко з великою повагою говорив про українську мову та І. Котляревського, який витяг її з-під хатньої селянської стріхи у широкі світи і зробив літературною. "Він, -- писав Володимир Галактіонович, -- зробив цю м'яку, виразну, сильну, багату мову літературною, і українська мова, яку вважали лише місцевою говіркою, з його легкої руки зазвучала настільки голосно, що звуки її пролунали по всій Росії. На ній пізніше співав свої пісні і кобзар Шевченко" [11].

Старша донька письменника Софія Володимирівна, яка в 1955 р. відновила непопсований царською цензурою авторський текст статті "Котляревський і Мазепа", писала: "Короленко горячо негодувал против преследования украинского языка и украинской литературы при самодержавии, как это видно из статьи "Котляревский и Мазепа"... Отношение Короленко к украинскому национализму было отрицательным. На упреки украинских националистов Короленко отвечал: "Известным сторонам украинского движения я искренне сочувствую и, конечно, далек от того, чтобы всю современную украинскую литературу обвинить в ненавистническом национализме или приписывать ей огулом исторический романтизм" [12].

В цьому відношенні В. Г. Короленко нічим не відрізнявся від інших російських демократів, демократизм яких засвідчувався там, де мова йшла про національне самовизначення поневолених Росією народів, у тому числі й українського.

Кривава неділя 9 січня 1905 року стала початком першої Російської революції, яка змусила царя Миколу II видати 17 жовтня цього ж року Маніфест, який дарував народам імперії політичні права та свободи: недоторканність особи, скликання законодавчої Державної Думи, свободу совісті, слова, зборів і спілок. Володимир Короленко був далекий від того, щоб ідеалізувати "царські свободи", але у своїх численних публікаціях на

шпальтах місцевої прогресивної газети "Полтавщина" позитивно оцінював Маніфест. Він зі співчуттям ставився до вимог української громадськості про зняття національних обмежень і запровадження навчання в школах рідною мовою, відстоював право "надати свободу українському слову".

Маніфест 17 жовтня виявився, однак, лише тактичним ходом, щоб розколоти російське суспільство в його ставленні до революції й зібратися із силами аби придушити її. Після поразки грудневих збройних повстань 1905 року, царизм перейшов у наступ. Особливого гоніння зазнавала незалежна від влади преса. За наказом полтавського губернатора Князева місцева влада 24 рази зверталася до суду з вимогою закрити газету "Полтавщина", і 24 рази суд відхиляв позов і дозволяв її випуск, але губернатор закрив друкарню, де випускалася ця газета [13].

У написаних у період столипінської політичної реакції картинах "Турчин і ми", "Нірвана", "Наші за Дунаєм", "Рибалка Ничипір" Короленко майстерно відтворив національний характер українців, які навіть на чужині зберегли палку любов до Батьківщини, рідну мову, побут і звичаї та успішно протистояли асиміляції в іншомовному середовищі, чого не змогли витримати за радянських часів.

У 1909 році тихе провінційне місто Полтава готувалося стати центром помпезного святкування 200-річчя Полтавської битви. Після ганебної поразки Росії у війні з Японією царизм використав цей ювілей для розпалювання великодержавницьких амбіцій. Тому ця подія не могла пройти повз увагу В. Г. Короленка. Напередодні офіційних урочистостей на замовлення віденської газети "Neue freie Presse" він написав статтю "Полтавське святкування", у якій виклав своє бачення подій Північної війни та "Петрової перемоги". Перекоаний прибічник "единой и неделимой России", письменник, однак, назвав це свято "не загальнонаціональним, а суто офіційним".

Ідеалізуючи історичну постать Петра I, Короленко у той же час намагався показати прагнення українського народу до волі як звичайну інтригу "хитрого малоросійського гетьмана" Мазепи проти російського "покровителя". Віддаючи шану державній діяльності "великого перетворювача" Петра I та його оточенню, письменник пише, що їхнє свято перемоги на полтавських полях у 1709 році "захоплене людьми минулого, духовними дітьми бузувірів, які проклинали початок великих реформ, котрі створили те, що ми називаємо російською нацією.... А де ж духовні діти реформ?

Вони – на каторзі, у в'язницях, на засланні по північних окраїнах, у кращому разі – під найсуворішим наглядом явної й таємної поліції... А офіційні, визнані патріоти в особі об'єднаного союзу дворян і союзу руського народу готуються подати нащадкові Петра петиції про згортання початої політичної реформи.

Петровські реформи і Полтавська перемога... Політичний застій і ганьба тяжких поразок на полях Маньчжурії... Ось що лицем до лиця зустрічається на відстані двох століть на полях Полтавської битви" [14].

Лютнева революція викликала могутнє піднесення визвольного руху поневолених народів Російської імперії, яка почала розвалюватися на очах враженого письменника. І цей розвал він сприйняв як трагедію Росії й свою власну. "Немає в нас спільної Батьківщини! Ось прокляття нашого минулого, з якого демон більшовизму так легко плете свої сіті" [15], – з боєм констатував він 6 листопада 1917 року в щоденнику після бесіди із солдатами старої російської армії.

На думку письменника, причиною революційних потрясінь і національного розбрату в Росії стали "крайнощі централізації й повне придушення законних і життєвих прагнень окремих національностей". У статті "Єретичні думки про єдину Росію" В. Г. Короленко дійшов такого висновку: "Потрібне визнання національних культур, повне виявлення національних особливостей. Відтепер не можна переслідувати жодного віросповідання, жодної мови, жодного племені, жодної національної свідомості. Цей принцип має лягти в основу майбутньої державної діяльності".

Після повалення самодержавства на Полтавщині, як і по всій Україні посилювався національно-визвольний рух, з'явилися осередки українських і загальноросійських політичних партій, громадських організацій. Прагнення до національного самовизначення все більше охоплювало різноманітні верстви українського суспільства. Національні прагнення українського народу навесні 1917 року виявлялися переважно в культурницькій та освітній площинах. У містах і селах Полтавщини відбувалися масові мітинги, на яких повсюдно лунали вимоги автономії України й української народної освіти. На загальне національне піднесення вказував і Короленко. У листі до П. С. Івановської від 16 квітня 1917 року він писав: "Сильно пожвавилася українство й знаходить широке відлуння автономія" [16].

Усе своє життя В. Г. Короленко боровся за права поневолених народів, розвиток їхніх національних культур і освіти, але лише в рамках єдиної демократичної Росії. Він виступав за децентралізацію й широку культурно-освітню автономію для національних окраїн, але не допускав і думки про можливість поділу Росії на окремі національні держави.

Відомо, що до Лютневої революції 1917 року в українських губерніях царської Росії не було жодної школи з українською мовою навчання, а освітній рівень населення, особливо сільського, був надзвичайно низьким. Будь-які спроби батьків-українців домогтися права навчати дітей рідною мовою зустрічали запеклий опір з боку самодержавної імперії. Тому відразу ж після повалення царизму, не чекаючи офіційного дозволу Тимчасового уряду, з ініціативи батьків та "Просвіт" почався стихійний процес українізації шкільної освіти, насамперед початкової, де навчалися діти робітників і селян, а вчителями були такі ж вихідці з народу. Прагнення батьків навчати дітей рідною мовою зустріли рішучу підтримку вчителів.

Протягом 6 – 8 квітня 1917 року в Полтаві проходив повітовий з'їзд учителів, який відкрив голова повітової земської управи В. Петраш. Після нього виступив шкільний інспектор. Обидва говорили російською мовою про

свободу й демократію та підтримку Тимчасового уряду. Про роботу з'їзду згадує відомий полтавський освітній і культурний діяч Григорій Коваленко: "Але от виступив старий В. Г. Короленко. І він перший на тому з'їзді одверто заговорив про те, що політична вільність, здобута революцією, створює можливість вести навчання рідною українською мовою... Що потім сталося на тому з'їзді й кудю пішли школи на Полтавщині – я не буду згадувати. Але нехай українське громадянство не забуде тієї заслуги великого російського письменника на початку революції" [17].

Делегати з'їзду висловилися за створення національної української школи, ліквідацію інституту шкільних інспекторів і створення повітової педагогічної ради з представників учителів, земства та громадськості, а також профспілки працівників освіти в особі учительської спілки та поповнення вчителями педагогічного бюро губернського земства, яке зобов'язали негайно приступити до видання підручників і посібників для українських шкіл.

До кінця своїх днів В. Г. Короленко залишався патріотом великої й багатонаціональної Росії в кордонах 1917 року, а будь-яке прагнення поневолених народів до національного самовизначення й створення власних держав розглядав як звичайний вияв сепаратизму, спрямований на розвал єдиної Вітчизни. "Росія тепер як черв'як, розрізаний на шматки, кожна частина живе власним життям" [18], – записав він 15 грудня 1917 року у своєму щоденнику. Особливо хворобливо реагував Володимир Галактіонович на прагнення українського народу відділитися від Росії й мати власну державу. "Будь-який націоналізм, – писав він, – має дещо негативне, навіть захисний націоналізм легко переходить в агресивний. В українському є ще й присмак націоналізму романтичного та бутафорського" [19].

Незважаючи на те що дитинство й останні роки життя В. Г. Короленко провів в Україні, він ніколи не вважав її своєю Батьківщиною. За вихованням, культурою й ментальністю він залишався росіянином з переконаннями великодержавника. Україна для нього була лише поняттям географічним та етнічним. Відповідаючи на запитання священника Симоновича, чому він не зображує у своїх творах життя українського народу, Короленко писав: "Моє життя склалося так, що в той час, коли визначаються літературні нахили й нагромаджуються найглибші й свідомі враження, я знаходився далеко від України... Зрозуміло, що Україна залишилася для мене у вигляді спогадів дитинства та минулого, тому й у моїх творах відобразилася лише такими оповіданнями, як "Ліс шумить" або "Судний день", а Росія й життя її народу увійшли у свідомість як сучасне, як частина мого власного життя" [19].

Навіть декларативне визнання більшовиками права поневолених Росією народів на самовизначення В. Г. Короленко розглядав як посягання на цілісність Росії. Він писав, що більшовики "знищили загальноросійський патріотизм, витравили усвідомлення батьківщини, і тепер обласні патріотизми перемагають їх повсюди".

Як відомо, після захоплення більшовиками влади в Росії Центральна Рада III Універсалом від 20 листопада 1917 року проголосила Українську Народну

Республіку й перебрала на її території всю повноту влади. Незважаючи на неприязнь до вищого органу української влади, В. Г. Короленко не міг не відзначити, що Центральна Рада виражає волю більшості українського народу й користується його підтримкою. 15 грудня 1917 року він писав, що Центральна Рада "тримає себе без гідності, викручується, лицемірить, укладає угоди й порушує їх, але все-таки завдяки обставинам бере гору. За різних рівних умов (та ж деморалізація мас) на її боці є одна перевага: почуття батьківщини, і більшовики роззброюються, як отара". Загалом Короленко з розумінням поставився до проголошення Української Народної Республіки, яка не поривала федеративного зв'язку з Росією. "Треба думати, – продовжував він, – що ні про яке "відділення" й приєднання до Австрії не йтиметься. А розумна федерація – це, безперечно, майбутнє вільної Росії" [21].

Отже, з одного боку В. Г. Короленко не міг не визнати за Центральною Радою реальної політичної сили в Україні й підтримував її антибільшовицький курс, а з другого, залишаючись у полоні великоросійської офіційної ідеології, продовжував розглядати право українського народу на національне самовизначення як звичайний вияв "мазепинства". "Недарма тепер, – писав він у щоденнику 15 грудня 1917 року, – у ролі національного героя все виразніше виступає фігура Мазепи, від якого ще недавно величезна більшість українців відхрещувалася". У 1916 році В. Г. Короленко написав статтю "Котляревський і Мазепа", у якій захищав національні устремління українців від шовіністичних посягань російських чиновників, котрі оголосили українську мову "мовою Мазепи". Але, побачивши могутнє піднесення українського національного руху в 1917 році, засумнівався в правильності свого вчинку: "Тепер не знаю – чи написав би я цю статтю" [22].

В. Г. Короленко не був професійним істориком, тому в його творах годі шукати фахових досліджень життя і діяльності І. Мазепи, який 21 рік очолював уряд України-Гетьманщини. Постаць Великого гетьмана України стала предметом уваги європейських (Д. Байрона, В. Гюґо, Ю. Словенського) та російських митців (О. Пушкіна та К. Рилєєва) і обросла безліччю фантастичних вигадок, химерно наплетених з історичною реальністю. Офіційна російська історіографія дотримувалася основних постулатів великодержавної ідеології, тому однозначно змальовувала І. Мазепу зрадником. Над постаттю гетьмана тяжіла і проголошена в 1908 р. Руською православною церквою анафема (прокляття). В полоні російської історіографії та великодержавного шовінізму перебував і В. Г. Короленко. Певний вплив на формування його історичних поглядів мала і поема О. Пушкіна "Полтава", яку він безумовно читав і високо цінував, а якщо й був знайомий з поемою декабриста К. Рилєєва "Войнаровський", то не сприймав її.

Отже, у своїй статті "Котляревський і Мазепа" Володимир Галактіонович свідомо протиставив двох видатних людей України: творця нової української літератури і царського чиновника І. Котляревського він возвеличує, а борця

за незалежність України І. Мазепу засуджує, тому що ніколи не був прихильником української національної ідеї [23].

Нам не відома реакція В. Г. Короленка на проголошення 22 січня 1918 року державної незалежності України. Можливо, в обстановці хаосу й анархії, що панували в Україні, ця звістка не дійшла до письменника, адже в Полтаві в той час уже були більшовики. Підписання ж 27 січня мирного договору між Українською Народною Республікою й Центральними державами та надання Центральній Раді військової допомоги в боротьбі з російськими більшовиками було різко негативно сприйнято Короленком: "Ось воно, справжнє мазепинство! Росія безпорадна, і Україна буде шматувати її разом з австріяком! Тепер вони, звичайно, роззявлять рот уже й на Одесу" [24].

Великий гуманіст розумів, що з приходом в Україну австро-німецьких військ припиниться революційний безлад і анархія та відновиться певний "порядок", але йому було важко уявити, що доведеться жити в атмосфері ганьби навіть зради "спільної батьківщини", під якою він розумів багатонаціональну Російську імперію чи демократичну республіку. Сама думка про можливість існування незалежної Української держави лякала його. Виступаючи проти великодержавного російського шовінізму, він у той же час боявся можливої дерусифікації України.

"Жахливо! – писав В. Г. Короленко в березні 1918 року в листі до невстановленої особи в Петрограді. – І, мабуть, розквітне огидний націоналізм. Для міського населення, інтелігентного й напівінтелігентного, російська мова ближча за українську, і переучуватися доведеться, наприклад, учителям і службовцям міста, земства й т. д. Піде тепер та ж історія навиворіт: маскарадний і "квасний" патріотизм!"

Прагнення до національного самовизначення зрусифіковані українці дійсно сприймали як "огидний націоналізм", але дивно: ніхто з них не вважає себе російським націоналістом, позаяк націоналізм панівної нації завжди вважався великодержавним шовінізмом. Не був винятком у цьому і В. Г. Короленко. З часом він переглянув свою позицію з національного питання, про що мова йтиме далі.

Не сприйняв В. Г. Короленко й проголошення 29 квітня 1918 року Української держави гетьманом П. Скоропадським. В одному з листів він писав: "Ця гетьманщина – бутафорія з п'єс Кропивницького. Влади ніякої. Крім, звичайно, німецької". І хоч письменник і негативно ставився до української національної державності в будь-яких її формах, але залишався, як і раніше, поборником дружби українського й російського народів, виступав за вільний розвиток самобутньої української мови, культури й освіти.

Найбільших здобутків за часів Гетьманщини було досягнуто в царині культурно-освітнього будівництва. За перші два роки Української революції всі початкові школи перейшли на українську мову навчання, а в містах (крім Кременчука) -- більше половини. Перед початком 1918 -- 1919 навчального року до перших класів початкових шкіл з українською мовою навчання в

Полтаві записалося 564 дітей, а з російською мовою 338. У зв'язку з цим, шкільна секція міської управи перевела 15 початкових шкіл на українську мову навчання, а 11 залишила на російській. Якщо навесні 1918 р. в губернії налічувалося 49 вищих початкових шкіл, то на кінець року їх було вже 190. Всі відкриті за часів Гетьманщини вищі початкові школи були з українською мовою навчання, існуючих за царизму російських шкіл залишилося не більше 6 [25].

У вітальному листі до педагогічного колективу Полтавської української гімназії, яка щойно відкрилася, В. Г. Короленко 8 вересня 1918 року писав: "Від душі бажаю вчителям і учням усіляких успіхів. Поряд із звільненою українською нехай процвітає й вільна російська школа як вияв двох тісно пов'язаних і споріднених культур, яким доведеться мати багато великої й вдячної роботи. Поле освіти широке. На ньому вистачить місця для всіх" [26].

Другий прихід більшовиків в Україну і їхнє намагання знову відродити "єдину й неділиму" Російську імперію, але вже під своєю владою змусило Короленка ще раз переконатися в тому, що повернення до надцентралізованої багатонаціональної держави вже неможливе. У листі до Х. Раковського від 20 березня 1919 року він відзначав: "Більшовизм часом впадає в "русотяпство" й зневажає законне та природне прагнення до самовизначення. Росії до бюрократичної централізації вже не повернути: їй, безумовно, доведеться йти далі шляхом автономії областей або навіть федерації" [27].

Вступ на Полтавщину влітку 1919 року військ Денікіна, який виступав під гаслами відновлення "єдиної й неділимої Росії", викликав новий наступ російського шовінізму на будь-які прояви українського національного життя. Уже в першому зверненні денікінців до населення Полтави, видрукуваному в Костянтинограді, говорилося, що всі "вывески на галиційском языке" повинні бути негайно зняті.

У зв'язку з тим, що денікіці заборонили органам місцевого самоврядування утримувати українські школи, розвиток національної освіти повністю ліг на плечі українського народу. З ініціативи Полтавської спілки споживчих товариств (ПССТ) Дмитра Шульги на нараді представників освітніх установ, "Просвіт", наукових товариств і кооперативів, що відбулося 13 серпня 1919 р., була заснована "Спілка просвітніх установ". Основним завданням її діяльності було створення українських закладів народної освіти, фахова підготовка вчителів, науково-методичне забезпечення закладів освіти тощо. З метою мобілізації коштів для розвитку української школи учасники наради зініціювали створення благодійного "Фонду національної освіти". Фінансова допомога громадських організацій і окремих громадян дозволила не лише зберегти, але й дещо розширити мережу українських освітніх закладів.

Згадуючи часи деніківщини, В. Г. Короленко в листі до С. Прокоповича писав: "Коли нас завоювала партія "порядку"" -- денікінці, -- то встановили

такий "порядок", який мало чим відрізнявся від розбою... Українську мову оголосили "галичанською", а в просторіччі -- "собачою".

В. Г. Короленко був свідком огидних вчинків, коли білогвардійські офіцери зривали вивіски, написані, за їхнім висловом, "на собачьом языке", тобто українською мовою, і не міг залишатися байдужим до цих випадків вандалізму й національної наруги. З обуренням він писав: "Тяжко думати, що й тепер, після стількох важких уроків, знову доводиться доводити, що материнська мова багатьох мільйонів населення має право на визнання в робочій школі, у літературі, у звичайному побуті" [28].

З метою захисту національної гідності українців В. Г. Короленко з групою українських діячів культури напросився на прийом до призначеного Денікіним начальника Полтавського гарнізону генерала барона Миколи Штакельберга й просив його з'ясувати "непорозуміння з галицькою мовою". Він говорив, що "недостатньо назвати галицькою мовою мову Котляревського, Квітки, Шевченка, щоб виправдати її гоніння". Володимир Галактіонович переконував генерала, що "українська мова, безумовно, існує, нею говорять мільйони людей, і не можна заборонити її в Україні" [29]. Протест В. Г. Короленка та відомих діячів полтавської "Просвіти" мали позитивні наслідки. 5 серпня був опублікований наказ коменданта Полтави Кононовича про заборону зняття вивісок, написаних українською мовою.

Обурливі випадки розгулу великоросійського шовінізму під час перебування білих на Полтавщині В. Г. Короленко намагався оприлюднити в газеті "Утро Юга" й надіслав туди статтю "Про розрубання вузлів і про українство", але редакція відмовилася її друкувати. Стаття Володимира Галактіоновича була опублікована в органі полтавської "Просвіти" газеті "Рідне слово" за 23 серпня 1919 року. У ній письменник наводив факти грубої наруги над українською мовою з боку білогвардійців, коли її "спочатку перетворювали на галицьку, а потім... просто на собачу". З обуренням Короленко запитував у денікінців: "Чому ж вона галицька, а не українська? Виходить, в Україні немає своєї особливої рідної мови, і Шевченко писав по-галицькому?" [30]. Після протестів письменника випадки українофобії з боку білогвардійців стали зустрічатися набагато рідше, але все ж таки траплялися.

Яскравим проявом незборимості українського духу стало урочисте відзначення 150-річчя від дня народження класика української літератури І. Котляревського. Щоб зірвати свято, білогвардійська контррозвідка напередодні ювілею заарештувала відомих діячів українського національного відродження Григорія Ващенка, Івана Чаленка, Івана Прийму, але все було марно.

Ще в липні 1919 р. центральна полтавська "Просвіта" утворила святковий комітет з комісіями: театральньо-літературною, концертною, по догляду за могилою письменника та по прийому і облаштуванню чисельних гостей, які незважаючи на протидію денікінської влади, очікувалися в Полтаві. 29 серпня 1919 р. о 12-ій годині дня на міському цвинтарі поблизу могили І. Котляревського зібралося більше 20 тисяч людей: депутації з міст і сіл

Полтавщини та інших губерній України, представники "Просвіт", гімназійна молодь, селян з навколишніх сіл, робітничі колективи. У Кладбищенській церкві відбулася урочиста панахида, яку українською мовою провів протоієрей Феофіл Булдовський, співав Український національний хор під орудою Федора Попадича. З церкви хресним ходом присутні пішли до могили І. Котляревського, де незважаючи на похилий вік слабе здоров'я перед ними слово мовив відомий український письменник Панас Мирний (Рудченко). Вдячні полтавці поклали на могилу основоположника нової української літератури 98 вінків із живих квітів. Обурення присутніх викликав напис російською мовою, зроблений на вінкові від Полтавського губернського земства, який поклав його голова граф Дмитро Капніст.

Із співом українських пісень та національного гімну "Ще не вмерла Україна" організованими колонами люди пішли Кобеляцькою вулицею (нині -- Фрунзе) до пам'ятника І. Котляревського, де Ф. Булдовський відслужив літургію. На урочистому мітингу перед тисячами присутніх виступали декан Полтавського історико-філологічного факультету професор Іван Рибаків, К. Товкач, керівництво "Народного дома імени В. Г. Короленка" та ін. [31]. Сам письменник у цей час перебував на лікуванні в санаторії лікаря Яковенка поблизу Бутової гори, але не забув нагадати доньці Наталії, щоб К. Ляхович від його імені привітав українську громадськість міста зі святом українського слова.

Аналізуючи причини розпаду багатонаціональної Російської імперії, В. Г. Короленко дійшов висновку, що вона дійсно була "тюрмою народів" і її єдність трималася на насильстві, надмірній централізації й цілковитому придушенні "найзаконніших і життєвих прагнень окремих національностей". "Чисто поліцейська організація, – писав він, – поганий цемент, який скріплює державу. Єдність думки і єдність волі – не виховувалися, не організовувалися. І от поштовх – і єдиної Росії немає. Окремі частини нашої великої Батьківщини втратили зв'язок зі своїм центром і зажили власним життям, як тіло черв'яка, яке продовжує жити після того, як лопата розріже його на декілька частин".

Письменника не полишала думка про відродження "великої Росії", але воно мало бути добровільним, а не насильницьким і починатися не з центру, а з периферії, тобто, національних окраїн. Першим кроком до нього мала стати національна культурна автономія. "Це – початок, його необхідно визнати відразу. Інакше державна політика на місцях може стати не російською в широкому розумінні, а тільки русифікаторською, "русотяпською" [32].

В. Г. Короленка постійно турбувало майбутнє "великої Росії", за долю якої він глибоко вболівав і своїми думками з цього приводу ділився з відомими російськими громадськими й культурними діячами, оприлюднював у численних публіцистичних працях й у своєму щоденнику. Нарешті дійшов твердого висновку: "Росія має стати єдиною в дійсно демократичному сенсі тільки шляхом децентралізації й автономії областей".

У закінченій формі своє бачення майбутнього Росії письменник виклав 1 вересня 1919 року в харківській газеті "Южный край" у статті "Мысли о "единой России". Вона була написана в період найбільшого успіху Добровольчої армії Денікіна, який вів боротьбу за відродження "єдиної й неділимої Росії". В. Г. Короленко писав: "Можливо, я помиляюся, але майбутнє великої Росії уявляється мені у вигляді свого роду федерації, на зразок американських штатів, з обласними сеймами з питань місцевого законодавства та із загальним сеймом із питань загальнодержавних. Так, можливо, у цьому я забігаю надто далеко. Я не вважаю себе політиком. У які конкретні форми виллюються майбутні відносини Росії й України, чи буде це федерація чи автономія, чи для цього доведеться придумати ще який-небудь новий термін – я не знаю. Але щоб не було, – поворот до минулого неможливий" [33].

Отже, з вищенаведеного можна зробити певні висновки. По-перше, незважаючи на те що білогвардійці й В. Г. Короленко виступали за відновлення єдиної Російської держави в кордонах до Лютневої революції 1917 року, їхнє бачення майбутньої багатонаціональної держави було різним. По-друге, Короленко не допускав навіть думки про можливість існування незалежної Української держави. Україна, на його думку, могла бути в кращому разі автономною частиною Російської Федерації.

Усе своє життя письменник брав активну участь у суспільно-політичному житті Росії, але не пристав до жодної з політичних партій. Залишаючись на ліберально-демократичних позиціях, він уважав себе "позапартійним соціалістом". Своє політичне кредо Володимир Галактіонович виклав в опублікованій 6 липня 1917 року в газеті "Русские ведомости" статті "До міських виборів". У ній він писав: "Я не належу формально ні до якої партії. Спрямованість моєї багаторічної публіцистичної діяльності... була в цілому народно-соціалістичною. Але особисто, як письменник головним чином, я вважаю своє становище більш вільним, без детально-тактичних партійних директив" [34].

Соціаліст за переконаннями, В. Г. Короленко разом із тим був рішучим противником ленінської теорії соціалізму та практики її насильницького втілення в життя. У статті "Подцензурное", опублікованій 8 червня 1918 року в газеті "Киевская мысль", він писав: "Я не соціал-демократ, не соціаліст-революціонер, я безпартійний письменник, який мріє про права й свободу для всіх громадян Вітчизни, партизан права й свободи із загальносоціалістичною спрямованістю думки". Письменник уважав, що утопічний за своєю природою соціальний експеримент більшовиків у відсталій і малокультурній країні завдасть лише численних бід її народу. 19 березня 1918 року він записав у щоденнику: "Народу, який не вміє пустити поїзди, навіяли, що він здатний пустити все європейське життя соціалістичними рейками. Ідіотизм кривавий і божевільний" [35].

В. Г. Короленко не був противником соціалістичного шляху розвитку суспільства, швидше – його переконаним прибічником. Але соціалізм у його уявленні – це торжество демократії, "свобода думки, зборів, слова й друку",

свобода приватного життя, використання "досягнень буржуазного ладу", поступового, а не "максималістського" руху, свобода самовизначення народу, соціальна справедливість. Влучну й цілком відверту характеристику своїх світоглядних позицій і політичних переконань письменник дав сам: "Я цілком щиро й гаряче вважаю себе соціалістом, не вважаю себе ні більшовиком, ні комуністом, ні навіть меншовиком, ні "народним соціалістом", як наші товариші. Уважаю себе соціалістом у тому розумінні, що свободу без соціальної справедливості визнаю неповною й нездійсненою. Але для мене свобода – необхідна умова здійснення соціальної справедливості, а не навпаки, як для нинішнього комунізму" [36].

Володимир Галактіонович ніколи не ототожнював соціалістів і комуністів. Останніх він розглядав швидше як антипод соціалістів, їхніх прямих ворогів, з якими більшовики вели боротьбу не на життя, а на смерть. У листі до Максима Горького від 29 червня 1921 року, тобто маючи вже трирічний досвід життя в "соціалістичній" більшовицькій імперії, він писав: "Історія колись відзначить, що зі справжніми революціонерами більшовицька революція розправлялася тими ж засобами, що й царський режим, тобто суто жандармськими".

До кінця свого життя В. Г. Короленко залишався прибічником приватної власності й особистої ініціативи як основи політичної свободи людини. Письменник справедливо вважав, що їхня ліквідація більшовицьким режимом стала причиною економічної катастрофи країни й масового зубожіння народу, "вони вбили важливий стимул будь-якої промисловості – писав він у листі до В. Н. Григор'єва, – особисту вигоду, розраховуючи (і це велика дурниця!) лише на альтруїстичні спонування". Тому вихід із того економічного глухого кута, у якому опинилася більшовицька Росія через згубну політику "воєнного комунізму", В. Г. Короленко вбачав у поверненні до приватної власності й свободи підприємницької діяльності, "Тільки введення значною мірою особистого інтересу може ще нас урятувати", – писав він у щоденнику 25 травня 1921 року [37].

Усе своє життя письменник намагався зберегти незалежність, відмовляючись від будь-яких почестей та нагород, які б зобов'язували його бути вдячним і ставили в залежність від влади, насамперед комуністичної... Особисту свободу й право на власну думку він ставив понад усе. На початку липня 1920 року Володимир Галактіонович одержав повідомлення від Полтавського губвиконкому, в якому говорилося: "Ідучи назустріч душевній потребі якнайширших верств трудящих, зняти з В. Г. Короленка турботу про умови його життєвого існування й з метою здійснення зараз же цієї постанови розпочати доставляти йому продукти". Але, незважаючи на матеріальну скруту, адже письменнику для утримання сім'ї доводилося часом продавати особисті речі, він навідріз відмовився від запропонованої допомоги. У листі до Полтавського губвиконкому від 7 липня 1920 року він писав: "Якщо я дійсно зробив щось варте схвалення, то це завдяки повній незалежності, яку зберіг протягом усього часу своєї діяльності".

Увесь полтавський період свого життя (1900 – 1921 роки) письменник плідно працював у місцевій незалежній від влади пресі, але не опублікував жодного рядка в більшовицьких газетах, навіть тоді, коли його наполегливо запрошували. Так, у листах від 19 і 24 грудня 1920 року до редактора полтавських "Известий" Д. Н. Стонова (Володарського) він категорично відмовився друкувати свої статті в комуністичному офіціозі.

На початку 1921 року В. І. Ленін зробив спробу заручитися підтримкою тієї частини старої російської інтелігенції, яка з тих чи інших причин не виїхала на еміграцію й залишилася в Росії. Із цією метою в листі до наркома охорони здоров'я Семашка він запропонував відправити на лікування за кордон за державний кошт декількох її представників, включаючи й Короленка. Про це письменника просив і Х. Раковський – голова Раднаркому УСРР. Останній запропонував надати в розпорядження Володимира Галактіоновича салон-вагон з усіма зручностями й кращих лікарів Харкова для супроводу. Проте всі ці пропозиції залишилися без відповіді. У листі до М. Н. Сажина від 24 квітня 1921 року письменник так пояснив свою позицію: "Я звик уважати себе незалежним письменником, і мені роз'їжджати в казенних вагонах "за казенний рахунок" справа незвична й цілком чужа. І особливо неприємно мені тепер, після того, як дорога мені людина [ідеться про зятя – К. Ляховича. – В. Р., Н. К.] убита комуністичною тюрмою. Я не контрреволюціонер і ніколи ним не буду. Але не перейду також на казенне утримання. Краще помру" [38].

У жовтні 1921 року, після від'їзду Максима Горького за кордон, Короленкові вдруге запропонували виїхати до курортного міста Наугейм у Німеччині на лікування, але він знову відмовився, позаяк не просив про це радянську владу й не хотів від неї залежати.

28 липня 1921 року полтавці урочисто відзначали 68-у річницю від дня народження В. Г. Короленка. На ім'я письменника надходили численні вітання від шанувальників його творчості, включаючи профспілкові, робітничі та громадські організації, партійні осередки РСДРП (меншовиків). Хворого письменника відвідали й діти з колонії імені В. Г. Короленка під Полтавою. Навіть комуністичний уряд України змушений був висловити слова поваги великому письменникові. У міському театрі з цієї нагоди відбулися урочисті збори, але проходили вони під пильним контролем правлячої партії. Ще раніше, 11 липня 1921 року, президія Полтавського губкому КП(б)У доручила "губполітосвіті взяти на себе керівництво вечором і регулювання виступів" [39]. І комуністичні "регулювальники" успішно впоралися з поставленим завданням, не допустивши щирих слів пошани на адресу поборника людських прав і свобод від небажаних осіб і організацій.

Незалежний характер В. Г. Короленка, його гуманізм, бажання захистити права людини не вписувалися в комуністичні постулати класової ненависті й більшовицької нетерпимості. Прочитавши в 1919 році одну з публіцистичних праць Володимира Галактіоновича, у якій письменник відстоював право кожного патріота Росії на захист своєї Вітчизни, В. І. Ленін у листі до Максима Горького від 15 вересня 1919 року писав: "Я недавно прочитав

написану в серпні 1917 року його брошуру "Війна, батьківщина й людство". Адже Короленко найкращий із "навколокадетських", майже меншовик, а який мерзенний, підлий, огидний захист імперіалістичної війни, прикритий солоденькими фразами!.. Таким "талантам" не гріх посидіти не один тиждень у тюрмі" [40]. Навішене В. Г. Короленкові "вождем світового пролетаріату" тавро "жалюгідного міщанина" залишалося домінуючим у радянському літературознавстві протягом усього періоду радянської влади.

Протягом усього життя В. Г. Короленко дотримувався активної громадянської позиції й переконання, що письменник завжди має бути разом із народом, перейматися його радощами й горем, тому що він є сином свого народу й має йому служити. В одному з листів до С. Д. Протопопова він так визначив своє життєве кредо: "Оглядаюся назад... Бачу, що міг би зробити набагато більше, якби не розривався між чистою белетристикою, публіцистикою й практичною діяльністю на зразок мултанської справи або допомоги голодуючим. Але зовсім про це не шкодую... Інакше не міг... Та й потрібно, щоб література в наш час не залишалася поза життям" [41].

1. Ігнатенко Г. Т. Володимир Короленко. Біографічна повість. -- К.: В-во ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1986. -- С. 222.

2. Ольга Ніколенко, Людмила Ольховська. В. Г. Короленко і Т. Г. Шевченко // Рідний край. Альманах Полтавського державного педагогічного інституту. -- 2010. -- № 1 (22). -- С. 117 -- 118.

3. Малий П. Д. Україна в публіцистиці В. Г. Короленка. -- К.: Вид-во АН УРСР, 1958. -- С. 6.

4. Віктор Ревегук. Полтавщина в переддень Української революції (1900 -- 1916 рр.). -- Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2010. -- С. 13.

5. Ігнатенко Г. Т. Назв. праця. -- С. 263.

6. Короленко В. Г. Котляревський і Мазепа. -- Полное собр. соч. в 10 тт. -- Т. 8. -- М.: Гос. изд-во худ. литературы. 1955. -- С. 373.

7. Негретов П. И. В. Г. Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917 -- 1921. -- М., 1990. -- С. 36.

8. Короленко В. Г. Котляревський и Мазепа. -- С. 376 -- 377.

9. Там само. -- С. 374.

10. Там само. -- С. 378.

11. Ігнатенко. Назв. праця. -- С. 221.

12. Малий П. Д. Назв. праця. -- С. 61.

13. Там само. -- С. 63.

14. Короленко В. Г. Полтавские празднества. -- Полное собр. соч. в 10 тт. -- Т. 8. -- С. 456.

15. Короленко В. Г. Дневник. Письма. 1917 -- 1921. -- М.: Сов. писатель, 2001. -- С. 36.

16. Вікор Ревегук. Назв. Праця. -- С. 30.

17. Малий П. Д. Назв. праця. -- С. 108.

18. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 62.

19. Там само. -- С. 16.
20. Там само. -- С. 9.
21. Там само. -- С. 62.
22. Там само. -- С.
23. Віталій Дмитренко. В. Г. Короленко і "українське питання": спроба аналізу окремих аспектів проблеми / Приналежність вашого слова та імені безмежна в часі (до 160-річчя від дня народження В. Г. Короленка). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю). -- Полтава, 2013. -- С. 61 -- 65.
24. Короленко В. Г. Дневник. -- С. 95.
25. Віктор Ревегук. Полтавщина в добу Української революції 1917 -- 1920 рр. -- Полтава: ТОВ "АСМІ", 2002. -- С. 83.
26. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 55.
27. Донской Я. Е. В. Г. Короленко. Очерк полтавского периода жизни и деятельности писателя. 1900 -- 1921 гг. -- Харьков, 1963. -- С. 193.
28. Вопросы истории. -- 1990. -- № 10. -- С. 8.
29. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 57.
30. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 243.
31. Віктор Ревегук. Полтавщина в добу Української революції 1917 -- 1920 рр. -- С. 129 -- 130.
32. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 418.
33. Малий П. Д. Назв. праця. -- С. 112 -- 113.
34. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 342.
35. В. Г. Короленко в воспоминаниях современников. -- М., 1962. -- С. 613.
36. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 56.
37. Советская педагогика. -- 1990. -- № 7. -- С. 108.
38. Дмитриев С. Н. Завет терпимости // Наш современник. -- 1990. -- № 4. - - С. 183.
39. ДАПО. -- Ф. Р-9032. -- Оп. 1. -- Спр. 22. -- Арк. 89.
40. Ленін В. І. Повне зібр. творів. -- Т. 51. -- С. 48.
41. Донской Я. Е. В. Г. Короленко. Очерк полтавского периода жизни и деятельности писателя. 1900 -- 1921 гг. -- Харьков, 1963. -- С. 195.

Розділ II

1917 РІК: ЧАС НАДІЙ І РОЗЧАРУВАНЬ

Лютнева революція 1917 року в Росії була наслідком нерозв'язаних протиріч у суспільстві й Першої світової війни. Вона призвела до повалення царського самодержавства й поклала початок розпаду Російської імперії.

Про події в Петрограді в Полтаві стало відомо в ніч з 27 на 28 лютого з телеграфічного повідомлення на станції Полтава-Південна, але полтавський губернатор Р. Моллов і жандармський полковник Седов наказали жандармським відділенням на залізницях не оприлюднювати ніяких повідомлень про події в Петрограді. Одночасно поліція одержала наказ вжити всіх заходів для попередження можливих заворушень, але як говориться, шила в мішку не заховаєш. Того ж дня відбулося розширене засідання губернського земства під головуванням Сергія Іваненка. Крім гласних (депутатів) на нього запросили лідерів осередків політичних партій, відомих громадських діячів та знаних у місті і губернії людей, в тому числі Михайла Токаревського, Бориса Матроса, Євгена Сіяльського, Олександра Несвіцького, Костю Товкача та ін. Запросили на зібрання й В. Г. Короленка, але за станом здоров'я він змушений був його покинути. Представницьке зібрання вирішило створити губернський і повітовий громадські комітети на підтримку демократичної революції та Тимчасового уряду в Росії. Їхня організація покладалася на земські та міські управи [1].

3 березня В. Г. Короленко записав у щоденнику: "У нас у Полтаві тихо. Губернатор забрав усі телеграми... Десь далеко шумить гроза, у столицях ллється кров... А в нас тут повний "спокій" і цензура не пропускає ніяких, навіть нейтральних повідомлень" [2]. Лише 3 березня вийшли екстрені випуски газет із повідомленнями про повалення самодержавства в Росії.

З великою радістю зустрів В. Г. Короленко Лютневу революцію, сподіваючись, що вона принесе народам Росії довгоочікувану свободу й розв'яже всі наболілі питання сьогодення. З юнацькою енергією, забувши про свій вік і хвороби, поринув він у вир громадського життя. Протягом 5 – 6 березня в Полтаві та інших містах губернії відбулися масові мітинги й демонстрації, на яких люди вітали повалення царського самодержавства, пов'язуючи з революцією надії на краще життя, припинення імперіалістичної війни, установа довгоочікуваного миру й спокою на рідній землі та вирішення нарешті питання національного самовизначення українського народу.

6 березня в Полтаві пройшла двадцятитисячна демонстрація, у якій узяли участь жителі міста, навколишніх сіл, солдати й офіцери полтавської залоги, учні шкіл і гімназій. По закінченні демонстрації біля пам'ятника І. П. Котляревському відбувся мітинг, на якому виступив і В. Г. Короленко. "Батьківщина, – говорив він, – тепер єдина й сильна, і тому впорається з усіма труднощами". В умовах Першої світової війни, яка тривала вже три роки, він закликав народ до єднання, організованості й згуртованості в ім'я

революції й перемоги над ворогом [3]. У перші дні після повалення царизму Володимир Галактіонович, як і більшість тогочасного суспільства, перебував у стані революційної ейфорії. У нього відкрився талант народного трибуна, уміння володіти аудиторією. Виступаючи 7 березня на загальноміському мітингу в Полтаві, він закликав до підтримки Тимчасового уряду та його курсу на продовження війни до переможного кінця. "Тепер Полтава одночасно з іншими містами радісно й спокійно приєднується до нового Тимчасового уряду. Ви бачите тут усі верстви суспільства – народ, військо, робітників. Усі, хто вийшов на цей майдан, об'єднані свідомістю великої важливості цієї хвилини й бажанням служити Батьківщині, урятувати її від ворога, створити її велике мирне майбутнє" [4].

Виголошена В. Г. Короленком промова згідно з рішенням губернського громадського комітету була надрукована десятитисячним тиражем і поширена серед полтавців.

Протягом 5 -- 7 березня з полтавських тюрем були звільнені політичні в'язні. Замість царських урядовців Тимчасовий уряд запровадив посади губернських і повітових комісарів, призначивши ними голів губернських і повітових земських управ. Солдати тилових гарнізонів вимагали усунення з командних посад реакційних офіцерів. Населення самочинно роззброювало і розганяло поліцію. Охорону громадського правопорядку здійснювали солдати російської армії і гімназисти старших класів, які стали називати себе міліціонерами.

9 березня В. Г. Короленко одержав телеграму від Тимчасового комітету Державної думи з проханням написати статтю про необхідність в ім'я вільної Росії перемоги у світовій війні, підтримання дисципліни в армії й злагоди в суспільстві до часу скликання Всеросійських Установчих зборів – вищого законодавчого органу країни. Відповідь В. Г. Короленка, яку редактори назвали "Вітчизна в небезпеці", була надрукована в багатьох газетах центральної Росії.

Авторитет В. Г. Короленка, якого небезпідставно вважали "совістю Росії" був незаперечним. З його думкою рахувалися не лише прогресивна громадськість Росії, але й створені в Полтаві демократичні інституції нової влади. 11 березня на першому мітингу солдатів полтавської залоги письменника було обрано почесним головою. Виступаючи на ньому, він закликав солдатів до єднання з народом і збереження спокою та дисципліни в доленосний для Росії час. Крім роботи в губернському громадському комітеті, В. Г. Короленко бере участь у засіданнях управи губернського земства та Полтавської міської ради робітничих і солдатських депутатів, котра обрала його своїм почесним головою.

Один із наближених до В. І. Леніна більшовиків А. В. Луначарський у розмові з Роменом Ролланом пропонував, "зважаючи на повну довіру й глибоку повагу", обрати В. Г. Короленка Президентом Російської республіки, якщо така посада буде введена.

У травні 1917 року газета "Русские ведомости" в трьох номерах (за 2, 3 й 4 травня) надрукувала розлогу статтю В. Г. Короленка "Падіння царської

влади", де він намагався пояснити читачам причини й наслідки Лютневої революції, яка, на його думку, принесла російському народові свободу, рівність і братерство. У статті не було відповіді на найпекучіші для сучасників питання: про кінець війни, мир, землю, але письменник розкрив причини падіння царського самодержавства. Після публікації цієї статті на його адресу почали надходити сотні телеграм і листів від читачів, пропозиції надрукувати її окремою брошурою. Протягом 1917 року ця стаття була надрукована сотнями тисяч примірників 26 видавництвами Росії. Вийшла друком вона й у Полтаві. В. Г. Короленко виступив ініціатором створення Товариства надання допомоги російським військовополоненим і через місцеву пресу звернувся із закликом "До полтавських громадян", у якому писав: "Громадяни Полтави й Полтавського краю! Постарайтеся тільки уявити собі становище наших полонених у ворожій країні, яка до того ж і сама зазнає нестатків. У Німеччині й Австрії, у Болгарії й Туреччині вони знемагають у найжахливіших умовах" [5]. Письменник закликав полтавців не залишати своїх співвітчизників у біді й через міжнародні благодійні організації надавати їм гуманітарну допомогу.

10 березня 1917 року письменник двічі виступав на зборах, які організував Полтавський "Совет" робітничих і солдатських депутатів. Він знову й знову говорив про перспективи Російської революції та необхідність злагоди й порозуміння в розбурханому політичними пристрастями суспільстві. 18 березня в листі до М. Г. Лошкарєвої, повідомляючи про свою активну участь у громадському житті Полтави, письменник наголошував: "Доводиться виступати, виступати публічно, брати участь у засіданнях і т. п." [6]. І всюди В. Г. Короленко був бажаним гостем, його нерідко вибирали почесним головою різноманітних зібрань, мітингів і сходок, уважно слухали.

Лютнева революція 1917 року залучила до політичного життя мільйони темного, неграмотного або напівграмотного люду, який не міг розібратися в ході революційних подій і міжпартійних дискусій щодо перспектив Російської революції, а тому слово відомого письменника й правозахисника В. Г. Короленка завжди було вагомим і авторитетним. Після виступу 26 березня на мітингу в передмісті Полтави Кобищанах Володимир Галактіонович у листі до С. Д. Протопопова писав: "Мені завжди цікаво говорити з простими людьми. Нещодавно говорив на мітингу на одній із темних окраїн міста, звідки в усі тривожні дні загрожує виповзти погром. Аудиторія була уважною. Я вибрав поглядом два-три обличчя з особливо малокультурними рисами й говорив так, наче вони лише самі. І це мене захопило. Коли я побачив увагу, а потім й інтерес, зацікавленість і ознаки згоди..., то це збуджувало думку й уяву..." [7].

З поваленням самодержавства в Росії 4 березня 1917 р. в Україні постала нова політична структура -- Українська Центральна рада, яка стала центром згуртування національних сил українського народу. Прагнення Центральної ради домогтися автономії України у складі перебудованої на демократичних засадах Російської держави знаходило цілковите схвалення полтавців. Протягом березня -- початку квітня 1917 р. в селах і містах Полтавщини

відбувалися масові мітинги і демонстрації з вимогами автономії України і демократизації народної освіти. Висунута ще в 40-х роках XIX століття учасниками Кирило-Мефодіївського братства ідея автономізму глибоко вкорінилася в свідомості народу і тому питання про державну незалежність України було передчасним. На загальне національне піднесення полтавців вказував і В. Г. Короленко. У листі до П. С. Івановської від 16 квітня 1917 р. він писав: "Сильно пожвавилася українство і знаходить широкий відгомін. Автономія" [8].

Найбільш впливовою політичною силою на Полтавщині була партія українських соціалістів-революціонерів (есерів), яка користувалася підтримкою більшості селянства. Саме вона виступила ініціатором створення професійно-класової організації українського селянства -- Селянських спілок. 23 березня з ініціативи лідерів Полтавського осередку партії українських есерів (Миколи Ковалевського, Левка Коваліва, Якова Стеньки, Андрія Заливчого та ін.) були скликані перші організаційні збори Селянської спілки, які прийняли Тимчасове положення і створили організаційний комітет зі скликання Губернського Селянського з'їзду.

Селянський з'їзд проходив у Полтаві протягом 16 -- 17 квітня 1917 р. На нього прибуло більше тисячі делегатів з усіх повітів Полтавщини. В якості почесного гостя селяни запросили і В. Г. Короленка. Про свої враження від з'їзду він записав: "У нас тепер проходить Селянський з'їзд. Враження справляє сильне. Зал музичного училища переповнений мужиками. Їх величезна, переважна більшість. Вони поспішають, тому що починаються польові роботи. Інтерес величезний" [9].

Делегати з'їзду зустріли сивого російського письменника з такою теплотою й задушевністю, що навіть збентежили й розчулили його. У ньому селяни бачили не лише представника прогресивної російської інтелігенції, але й свого захисника. У листі від 18 квітня 1917 року до доньки Софії, яка на той час перебувала в Петрограді, В. Г. Короленко писав: "У нас тепер проходить Селянський з'їзд... Мене вони зустріли, навіть незнайомі, з такою простотою й сердечністю, що це мене схвилювало. "А чи то ви той письменник, що написав "Сорочинську трагедію"?" Вони говорять, що в повіті є план обрати мене до Установчих зборів... Не думаю, що це моя справа. Залишуся з пером" [10].

Проте залишатися з пером удавалося не завжди. Уболівання за долю Росії та намагання донести свою точку зору на перспективи революції якнайширшому загалу української людності штовхали його на спілкування з людьми й робили популярним промовцем.

Навесні 1917 року активно проходив процес гуртування полтавського робітництва в професійні об'єднання, головним завданням яких став захист економічних інтересів своїх членів. Найперше, у зв'язку з інфляцією, профспілки ставили вимоги підвищення заробітної плати. Так, у квітні профспілка робітників друкарень Полтави, яка щойно утворилася, висунула вимогу збільшити заробіток удвічі. Оскільки власники друкарень на це не погоджувалися, була створена погоджувальна комісія, яка мала запобігти

страйку. Арбітром на неї запросили В. Г. Короленка, який мав великий авторитет серед робітництва. За його участю засідання погоджувальної комісії тривало два дні, доки не було досягнуто компромісу з роботодавцями. На пропозицію В. Г. Короленка заробітна плата була збільшена на 80 відсотків, але, за словами письменника, вона все одно не досягла рівня 1914 року [11].

У свідомості більшості хліборобського населення краю міцно вкоренився міф про зрівняльний розподіл землі як основний засіб виходу з економічної скрути. Погіршення матеріального становища селянства в роки Першої світової війни посилювало його прагнення до ліквідації приватної власності й примусового перерозподілу землі, так званого "чорного переділу".

Заможні селяни-хуторяни, які були основними виробниками товарного хліба, навпаки, виступали за збереження приватної власності на землю. Вони добре розуміли, що розподіл землі на дрібні ділянки згідно споживчої норми заведе сільське господарство України у безвихідь, адже сільська біднота, яка не мала ні робочої худоби, ні відповідного реманенту для обробки землі. Реалізація її вимог привела б до суцільного дрібнотоварного виробництва, здатного задовольнити лише споживчі інтереси виробників, а не держави. "Чорнопередільні" настрої особливо посилювалися після Лютневої революції 1917 року почасти під впливом агітації лівих партій, особливо есерівської, почасти відповідно до селянської психології, що "земля – Божа" й має належати тим, хто її обробляє. При цьому вирішення аграрного питання селяни пов'язували зі здобуттям Україною автономії й не сподівалися на його позитивне вирішення імперським центром у Петрограді.

На запрошення селянських сходів В. Г. Короленко декілька разів виступав і в селах Полтавщини. Під час короткотермінового перебування на відпочинку в Хатках жителі сусіднього волосного села Ковалівки запросили його на мітинг, щоб почути думку письменника про шляхи вирішення аграрного питання, й послали за ним коней.

Мітинг був велелюдним. В. Г. Короленко став на задалегідь підготовлений стіл і почав говорити. Доки він викривав царський уряд і розповідав про перемогу народу в Лютневій революції, його уважно слухали й схвально кивали головами, але як тільки він перейшов до земельного питання, натовп напружено замовк. Письменник намагався переконати селян, що остаточно питання про землю можуть вирішити лише всенародно обрані Установчі збори. Володимир Галактіонович визнавав необхідність аграрної реформи, що забезпечила б землею малоземельних і безземельних селян, але був категоричним противником самочинних захоплень поміщицьких земель, які мали бути викуплені державою й продані на виплату селянам. Останні слова В. Г. Короленка потонули у вигуках обурених селян. "Уже під час цієї частини моєї промови, – писав він пізніше, – я бачив, як змінюється настрої цього натовпу. Місце загальної досить співчутливої уваги посіло хвилювання. У задніх рядах почався глухий гомін, а часом лунали й ворожі вигуки" [12].

Опонентами В. Г. Короленка виступали "професійні промовці", "оратори", які користувалися підтримкою натовпу: один – маловідомий актор, що приїхав до Сорочинців, а другий – поранений солдат Горбонос, який перебував на лікуванні вдома. "Якби в селян були гроші, то вони купили б землю й раніше", – заявив він. Особливо люто нападали на В. Г. Короленка жінки-солдатки. Наталка Дейнега, наприклад, заявляла, що земля – Божа, полита потом і кров'ю селян, а чоловіки їхні голови поклали за неї на фронті, тому вона має бути передана селянам безкоштовно. "Дякую, пане, за цю пісню", – закінчила вона й нечемно поклонилася. Христя Лушай запропонувала прогнати Короленка зі зборів: "Звідкілясь узявся, приїхав пан і народ тут бунтує". Якась жінка навіть звинуватила письменника в тому, що він має 300 десятин землі й хоче, щоб її в нього купили селяни [13].

Селяни були переконані, що земля в них була забрана і роздана поміщикам російськими царями, а тому повернути її у власність українського народу є справою цілком справедливою. Правомірність ліквідації поміщицького землеволодіння і розподіл землі між селянами безкоштовно не викликала сумнівів. Те, що влада в період революційного безладу не може приборкати анархічних проявів селян, стало зрозумілим дуже швидко і це викликало нові прояви правового нігілізму і спротиву діям як Тимчасового уряду, так і органам місцевого самоврядування. Селяни були переконані, що революція породила і революційне право, яке мало базуватися не на законі, а на волі широких верств громадськості і захищати в першу чергу сільських трударів. У такий спосіб правопорядок замінювався революційною доцільністю.

"Натовп уже звик, – писав пізніше В. Г. Короленко в нарисі "Землі! Землі!", – що до нього звертаються лише з улесливими й приємними для більшості словами. Лестоці полюбляють не самі лише монархи, але й "самодержавний народ", а від брехні гинуть не самі уряди, а й революції" [14]. Гірка правда, відверто сказана письменником, не сподобалася селянам. Дискусія тривала понад три години. Під кінець один солдат, який перебував удома у відпустці, сказав В. Г. Короленку: "Якби Ви, пане, сказали таке в нас на фронті, то, мабуть, живим би не вийшли".

Після закінчення мітингу селяни з портретами Т. Г. Шевченка рушили селом маніфестацією, але купка людей ще залишилася біля В. Г. Короленка, щоб продовжити розмову. Дорогою додому Володимир Галактіонович сказав Миколі Касьяненку, який охороняв його дачу в Хатках і одночасно виконував роль їздового, що селян він розуміє, а тому зла на них не тримає.

На другий день В. Г. Короленко послав Касьяненка до Ковалівки, щоб той запросив жінок, котрі особливо активно нападали на нього на мітингу, прийти до Хаток. Жінки спочатку боялися йти, думали, що там "протокол складуть та поженуть по етапу", але невдовзі все ж таки згодилися. Це були Христя Лушай, Параска Діденко, Марія Пізик та інші. Жінки попросили вибачення за образи, завдані письменнику на мітингу, говорили, що вони темні й неграмотні. У розмові з ними В. Г. Короленко дізнався, що їхні

чоловіки перебувають на фронті, а в Христі Лушай – у полоні. Письменник пообіцяв допомогти відправити їхнім чоловікам на фронт посилки.

Восени 1919 року Короленко знову побував у Ковалівці. На той час село вже пережило Гетьманщину, більшовиків і білогвардійців. Селян він побачив "змученими й жалюгідними". У більшості з них переважали настрої "розчарування, бажання спокою й невпевненість у майбутньому" [15].

Після провалу липневого 1917 року наступу російської армії на Південно-Західному фронті в Україні почали швидко поширюватися анархія й безлад. Тисячі деморалізованих вояків, підбурювані більшовиками, дезертирували з фронту, заповнили тил, несучи на своєму шляху паніку, насильство й погроми. Свою ненависть до війни та існуючого з їхньої точки зору несправедливого державного ладу вони нерідко виливали на невинних людей. Загальне невдоволення й зневіра в Тимчасовому уряді, нездатному забезпечити мир і спокій, розв'язати нагальні соціальні проблеми, захопили й населення Полтавщини. Ці настрої підігрівалися екстремістськими закликами більшовиків до нетерпимості й насильства. Основними лозунгами мітингів і маніфестацій, які особливо поширилися в кінці літа, стали "Геть!" і "Хай живе!". Через відсутність політичної культури мітинги іноді закінчувалися бійками між прихильниками протилежних політичних переконань і масовими безладами, які особливо посилилися після підвищення ціни на хліб у вересні 1917 року. Групи воякивничо налаштованого міського населення обшукували й громили продуктові магазини та млини. Викликані для відновлення правопорядку юнкери Віленського училища були побиті збудженим натовпом і солдатами, які також брали участь у погромах. У цей час до Полтави із Житомира прибув 4-й запасний піхотний полк, вояки якого відзначалися крайньою розгнужданістю, серед них було чимало кримінальних злочинців, амністованих у зв'язку з поваленням самодержавства. Коли вони залишили Житомир, міська влада навіть відслужила молебень. Солдати цього полку провели обшук у приватному помешканні прокурора Полтавського окружного суду та заарештували його заступника.

Рятуючись від них, Полтавський повітовий військовий начальник змушений був переховуватись у приміщенні Віленського військового училища [16].

У вир політичної боротьби поступово втягувалася молодь. Після Лютневої революції 1917 р. у Полтаві виникло молодіжне об'єднання, яке називало себе студентським. Його учасниками були учні старших класів гімназій, курсистки, вихованці Духовної семінарії і Єпархіального училища. Основним їх завданням було ведення культурно-просвітницької роботи, влаштування вечорів відпочинку і розваг. Зокрема, коштом організації була видана стаття найбільш авторитетного серед полтавців В. Г. Короленка "Падіння царської влади", яка безкоштовно поширювалася серед населення краю. Проте влітку 1917 р. єдина молодіжна організація розпалася на прибічників російського соціалізму і українських патріотів.

Восени 1917 року суспільно-політична ситуація на Полтавщині, як і в усій Україні, ускладнилася. Тимчасовий уряд не мав реальної влади, оскільки

поряд із ним існували ради робітничих і солдатських депутатів, де гору брали прибічники радикальних протиправних дій, спрямованих на поглиблення революції з метою перебудови суспільства на комуністичних засадах. До того ж на Тимчасовому уряді висів тягар непопулярної в народі війни, якій не видно було кінця. Зміцнювалася й набирала ваги третя політична сила – Українська Центральна Рада, яка користувалася підтримкою українського селянства та інтелігенції.

Не маючи демократичних традицій і політичної культури, народ усе більше потрапляв під вплив політичних демагогів і пройдисвітів. У суспільстві наростали настрої всездозволеності, що призводило до протиправних дій. Миру й хліба, усе й негайно – ці та подібні їм гасла більшовиків користувалися все більшою підтримкою темного люду. І чим гіршим ставало їхнє матеріальне становище, тим більше сліпої ненависті й жорстокості нагромаджувалося в їхніх душах. Із небаченою швидкістю наростала соціальна напруга в суспільстві.

Виступаючи на різноманітних зібраннях, В. Г. Короленко відчував, як втрачається контакт із людьми, його перестають розуміти, особливо коли йшлося про підтримку Тимчасового уряду й продовження війни. З гіркотою в серці він писав у щоденнику: "У горнило політичної боротьби кинуте все, чим до цього часу могла гордитися людина. І ніщо не лишилося не обмовленим, не спалюваним, не обляганим. Партія на партію, клас на клас, людина на людину виливають усе найгірше, що може підказати сліпа, непримиренна ворожнеча, що може придумати й вигадати ворожість, заздрість, мстивість..."

Раптово, якимось катастрофічно безслідно згасла віра в чесність, у порядність, у щирість, у прямоту. У людини до людини не стало любові, не стало поваги... Жити так неможливо – це нестерпно ні для яких сил" [17].

Розчарування в Російській революції, яка не принесла очікуваної свободи, рівності, братерства в розбурхане політичними пристрастями суспільство, уболівання за долю Росії й становище на фронті – такі почуття все більше брали гору в думках В. Г. Короленка. Хвилювала його й надмірна радикалізація суспільства, наростання в ньому нетерпимості й ненависті, яка вміло розпалювалася популістськими гаслами більшовиків. Прагнення народу до припинення війни й підписання миру вони використовували для підриву боєздатності російської армії, а будь-які невдачі на фронті пояснювали зрадою "буржуїв-офіцерів", хоча самі докладали найбільших зусиль для розвалу армії. "Спритно, але підло", – такий висновок зробив із цього В. Г. Короленко.

Тимчасовий уряд був нездатним вирішити найбільш болючі питання сьогодення про мир і землю. Тому полтавці все більше поклалися на свою українську владу -- Центральну раду та її Генеральний Секретаріат, а селяни, крім всього іншого, -- на свої професійно-класові організації Селянської спілки. Російськомовне робітництво і тилові гарнізони російської армії свої надії на краще майбутнє пов'язували з "Советами" робітничих і солдатських депутатів, яким намагалися передати всю політичну владу в Росії. В умовах

революційного безладу і невпевненості в майбутньому тривожне очікування охопило всі верстви населення краю. Сім'я В. Г. Короленка не буде винятком.

У березні 1917 року він із захопленням писав: "Протягом декількох днів політична фізіономія Росії змінюється як за помахом чарівної палички... Над російською землею загорілася немеркнуча зоря свободи..." Але не минуло й півроку, як письменник був змушений визнати: "Ось ми і дожили до революції, про яку мріяли як про недосяжну вершину устремлінь цілих поколінь. Важкувато на цих вершинах, холодно, вітряно" [18].

25 жовтня 1917 року більшовики під керівництвом Леніна (Ульянова) і Троцького (Бронштейна) скинули Тимчасовий уряд і захопили владу спочатку в Петрограді, а згодом – і в усій Росії. За словами В. Вернадського, влада в Росії потрапила до людей з Мертвого дому Ф. Достоевського.

Більшовизм, як специфічно російська форма радикального політичного руху, виник на зламі XIX -- XX століть. Його поява була обумовлена відсутністю демократичних традицій у російському суспільстві і наявністю царського самодержавства. У другій половині XIX століття в Західній Європі почали ширитися ідеї соціальної демократії і республіканської форми державного устрою. До Росії, зважаючи на самодержавну владу царя, вони дійшли дещо пізніше. Нечисельні прихильники соціал-демократії відразу ж розділилися на дві течії. Одні відстоювали європейський шлях розвитку Росії (широкий демократизм і парламентські методи політичної боротьби), інші -- азійські (насильницьке захоплення влади і встановлення однопартійної диктатури, яка б трималася на насильстві і терорі). На жаль, у 1903 р. верх взяли прибічники другого шляху розвитку Росії на чолі з Леніним і їх почали називати більшовиками. Опоненти Леніна дістали назву меншовиків.

Звістка про більшовицький переворот швидко рознеслася по всій країні. Уже 25 жовтня до Полтави надійшли два протилежних телеграфних повідомлення з Петрограда: одне – від Тимчасового уряду з вимогою не виконувати розпоряджень Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, а друге – від Петроградської Ради про перехід влади в столиці Росії до її рук.

Наступного дня були скликані збори Полтавської міської Ради робітничих і солдатських депутатів, які обговорили політичну ситуацію, що склалася в Росії в результаті більшовицького перевороту та висловили своє ставлення до неї. Одночасно Рада створила новий орган влади в місті та губернії – "Совет революції", до якого ввійшли представники всіх соціалістичних партій та громадських організацій. Очолив його меншовик-кравець з початковою освітою Яків Городецький. "Совет революції" мав забезпечити охорону правопорядку та своєчасне проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів.

Проте в такому складі "Совет революції" проіснував недовго. Меншовики та інші соціалістичні партії, які не визнали більшовицького перевороту, вийшли з нього. Залишились лише більшовики та їхні спільники – ліві

українські та російські есери. Головою "Совета революції" став лівий український есер Євген Терлецький.

Більшовицький переворот не знайшов підтримки в жодній із владних структур та громадських організацій Полтавщини, які події в Петрограді розглядали як внутрішню справу Росії. Лідер полтавських меншовиків, зять В. Г. Короленка Кость Ляхович виступ більшовиків назвав авантюрою й запропонував створений у Полтаві під час корніловського заколоту Комітет охорони революції перетворити на Раду охорони революції від посягань більшовиків на владу. Але на захист завоювань Лютневої революції 1917 року й Української Центральної Ради зголосилися виступити лише українські соціал-демократи. 25 жовтня вони створили бойову дружину в складі 21 чоловіка, яку очолив Михайло Криворотченко. Через декілька днів українські есери також створили своє збройне формування – загін Червоної гвардії в складі 27 осіб [19].

Не сприйняв більшовицького перевороту й В. Г. Короленко. В опублікованій на шпальтах газети "Полтавский день" статті під назвою "Испытание" він назвав події в Петрограді "більшовицькою авантюрою", спробою більшовиків "установити диктатуру й нав'язати свою волю всій країні". Будучи російським письменником і переконаним демократом, Короленко рішуче відкинув шлях вирішення соціальних проблем насильницькими методами.

2 листопада 1917 року в "Бюллетене Вестника Полтавского губернского общественного комитета" він опублікував звернення до депутатів Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, у якому знову засудив більшовиків, котрі своєю авантюрою розв'язують у країні братовбивчу громадянську війну, та підтримав позицію Генерального Секретаріату Центральної Ради, що виступив проти узурпації більшовиками державної влади в Росії. "Зупиніться, – писав В. Г. Короленко, – не йдіть далі цим шляхом згубного роз'єднання революційних сил, шляхом розбрату. Ліквідуйте вашу "Раду революції", ...зупиніть ваших цензорів, і будемо по можливості спільними силами прагнути до захисту творчої свободи революції...

Не обманюйте своїх співгромадян, солдатів, народ. Ніхто, крім вас, не посягає на свободу в нашому краї. Відмовтесь від підтримки міжусобиці та розбрату. І нехай іде подальша братерська праця над важкою справою створення нового устрою" [20]. Проте пристрасний заклик письменника не був почутий ні місцевими більшовиками та їхніми прибічниками, ні вождями в Петрограді.

Одночасно В. Г. Короленко засудив і дії полтавського "Совета революції", який намагався "нав'язати всьому населенню владу вузько партійної меншості". Розвиваючи цю тему, 13 листопада він записав у щоденнику: "Більшовики перемогли в Москві й Петрограді. Трагедія Росії йде своєю дорогою. Куди? ...Ленін і Троцький насаджують соціалістичний устрій штиками й революційними чиновниками" [21].

Хоч і не повною мірою, вагаючись, полтавський "Совет революції" почав утілювати в життя ленінські декрети соціального експерименту. Під приводом боротьби з контрреволюцією в місті була введена цензура преси. Посягання більшовиків на невід'ємне право людини публічно висловлювати свої переконання викликало глибоке обурення демократичної російської громадськості. "Російська преса, – писав В. Г. Короленко, – не йде до нової влади з визнанням і поклоном; усі партії, усі напрямки громадської думки усуваються від неї з тією опозиційною відразою, якої нічим не могло перемогти самодержавство. Навколо неї вже утворилася ідейна порожнеча, насичена сваволею й кров'ю" [22].

31 жовтня 1917 року В. Г. Короленко написав статтю "Знову цензура" й віддав її до редакцій "Вестника Полтавского губернского общественного комитета" та в "Полтавский день". "Вестник" статтю опублікував, а газета "Полтавский день" вийшла у вигляді чистого аркуша з написом посередині: "Редакція "Полтавского дня" протестує проти відновлення попередньої політичної цензури". Виявляється, до редакції газети з'явився напівграмотний кравець Яків Городецький з якимось студентом і почав вимагати показати їм відтиск чергового номера газети. З тексту газети новоявлені цензори викинули рішення ЦК партії російських есерів про підтримку Тимчасового уряду, а коли Я. Городецький побачив статтю В. Г. Короленка, то сказав: "Ну то й що! Ви думаєте, у мене здригнеться рука!" – і викреслив її.

Того ж дня Городецький з'явився до виконкому Полтавської міської ради робітничих і селянських депутатів, попросивши санкціонувати його протиправні дії. Серед членів виконкому виникла полеміка. К. Ляхович запропонував ліквідувати політичну цензуру й усунути Городецького від виконання обов'язків цензора. Після бурхливої дискусії члени виконкому, де переважали більшовики та їхні однодумці, ухвалили рішення: "Газету "Полтавский день" закрити, а її друкарню конфіскувати й передати міській раді" [23].

Це рішення глибоко обурило старого письменника, який усе життя відстоював свободу слова, власних суджень і політичних переконань. Свободу слова він розглядав у тісному зв'язку із загальнонародною боротьбою проти будь-яких проявів деспотизму та насильства, розуміючи, що справжня свобода слова може бути тільки у вільній країні. Росія ж в умовах демократичних свобод прожила лише декілька місяців, доки на зміну самодержавству не прийшла однопартійна комуністична диктатура.

З приводу введення політичної цензури В. Г. Короленко заявити свій протест у місцевій пресі вже не міг, а тому змушений був звернутися до газети "Русские ведомости", яка все ще продовжувала виходити в Петрограді. "У Полтаві, – писав він, – справді невідомо з яких причин установилася найгірша й найпринизливіша із цензур, тому що ця цензура партійна, по-перше, і самозвана, по-друге. Це не минулий гніт, цілковитий і безглуздий, який рівною мірою лягав на весь народ і на всі партії як стихія. Це просто спроба однієї партії затулити рота решті, які думають інакше й не поділяють їхніх очікувань" [24].

Першим кроком до ліквідації опозиційної преси була заборона газетам друкувати приватні об'яви та рекламу, що підривало фінансову базу незалежних видань. Газети, які не підкорялися більшовицькій сваволі, закрили, серед них і "Полтавский день". Єдиною легальною газетою в Полтаві стали "Известия Полтавского Совета революции", редактором якої був усе той же Я. Городецький. "Цей жалюгідний листок, – писав В. Г. Короленко, – тепер єдиний друкований орган провінції" [25].

Коли до Володимира Галактіоновича дійшла інформація про подробиці більшовицького перевороту, який супроводжувався погромами й убивствами, у тому числі й полонених дітей-юнкерів, він направив до редакції "Народного слова" телеграму протесту, у якій говорилося: "Сила революції у величних прагненнях людяності, розуму й свободи, але не у вседозволеності тваринних інстинктів ворожнечі, сваволі й насильства" [26].

Обвинувальним актом місцевим більшовицьким узурпаторам влади звучало звернення Короленка "Громадяни, члени Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів", яке було опубліковане 2 листопада 1917 року в "Бюллетене Вестника Полтавского губернского общественного комитета". У ньому письменник писав: "Ви почали з повторення дій Петроградської Ради, які призвели до міжусобиці. Ви також створили Раду революції й поставили вимогу передати їй місцеву владу. Ви зробили спробу захопити пошту й телеграф, щоб установити свою цензуру на повідомлення, які надходять із різних джерел. Разом із тим твориться те, що завжди супроводжує будь-яке насильство: ви встановили попередню цензуру й закрили незалежну газету..."

Я не бачу навкруги влади, яка з достатньою твердістю захистила б мою й загальногромадянську свободу від ваших намірів. Я протестую проти них єдиною, що є в моєму розпорядженні, силою – силою свого слова й переконання. Я заявляю, що не визнаю вашої влади" [27].

Отже, В. Г. Короленко більшовицького перевороту не сприйняв, розцінивши його як узурпацію влади однією партією. "З настанням жовтневої революції, – згадував пізніше В. Д. Бонч-Бруєвич, – мені доводилося неодноразово одержувати офіційні повідомлення, як керуючому справами Ради Народних Комісарів, про те, що В. Г. Короленко досить несхвально ставиться до діяльності представників радянської влади, вважає абсолютно непотрібною й шкідливою рішучу боротьбу диктатури пролетаріату з експлуататорськими класами, називаючи її "надмірною жорстокістю". Він доводив, що мирна еволюція в контексті республіканської конституції швидше досягне бажаної мети, ніж рішуча, нещадна боротьба класів, яка, на його думку, лише даремно озлоблює народ. З притаманною йому відвертістю й сміливістю Володимир Галактіонович цю свою думку, яка йшла врозріз із вказівками директивних органів партії та уряду, відверто говорив усюди й скрізь, як у листах, так і усно під час розмов та зібрань" [28].

Своє ставлення до більшовицького перевороту В. Г. Короленко ще раз підтвердив у статті "Торжество переможців", яка була надрукована в

"Русских ведомостях" 3 грудня 1917 року й передрукована незалежними газетами Києва, Харкова, Одеси та Катеринослава. Стаття письменника була відповіддю на публікацію А. В. Луначарського "Стрітєння" в петроградських "Известиях".

"Ви святкуєте перемогу, – писав В. Г. Короленко, – але ця перемога згубна для тієї частини народу, яка перемогла з вами, а можливо, і для всього російського народу взагалі...

Ось ви вже цинічно піднімаєте руку насильства над загальним виборчим правом, розганяєте обрані вільними голосами Думи й готуетесь насильно задушити сам голос Установчих зборів. І це зрозуміло: влада, яка заснована на хибній ідеї, приречена на загибель від власної сваволі.

Стережіться! Ваша перемога – не перемога" [29].

Це геніальне передбачення письменника здійснилося лише через 74 р., коли розвалилося дітище комуністів -- тоталітарний режим і разом з ним Радянський Союз.

Неприйняття В. Г. Короленком радянської влади в її більшовицькому трактуванні викликало роздратування В. І. Леніна, який із цього приводу говорив: "Не розуміє він завдань нашої революції. От вони всі так: називають себе революціонерами, соціалістами, та ще й народними, а що потрібно народу, навіть не уявляють. Вони готові залишити й поміщика, і фабриканта, і попа – усіх на своїх старих місцях, тільки була б можливість побазікати про ті чи інші свободи в будь-якій говорильні. А здійснити революцію на ділі – на це в них не вистачає пороху й ніколи не вистачить" [30]. Як бачимо, "вождь світового пролетаріату" присвоїв собі монопольне право на істину й розуміння власного народу. Точка зору, що суперечила більшовицьким догмам, ним не сприймалася й уважалася ворожою, контрреволюційною. Це й не дивно, адже більшовики завжди керувалися принципом: хто не з нами, той проти нас.

Багатовладдя, а точніше безвладдя, яке склалося на Полтавщині після повалення більшовиками Тимчасового уряду, сприяло ще більшому посиленню анархії і вседозволеності. Позаяк влада втратила силу примусу, звичним явищем стали вбивства, грабежі і розбої. Революційний безлад посилювався закликами більшовиків грабувати награване (за їх термінологією це називалося "експропріація експропріаторів").

Наприкінці 1917 року хаос і безладдя на Полтавщині досягли апогею. Очікувана свобода перетворилася на анархію й сваволю натовпу. "Люди, які були відомі своїм кримінальним минулим, – писав В. Г. Короленко, – тепер сміливо виступили на перший план, обіймали відповідальні посади, говорили від імені революції, і маса не сміла писнути проти них, як раніше не сміла писнути проти станових, що часом творили беззаконня від імені царя" [31].

Готуючись захопити владу в Полтаві, місцеві більшовики на противагу Віленському військовому училищу – єдиній військовій частині, котра ще зберігала дисципліну, обманним шляхом викликали з Миргорода саперний батальйон (солдатам заявили, що в Полтаві грабують і бешкетують козаки). Саперів більшовики зустріли музикою й видали їм декілька пудів ковбаси.

Проте в умовах загального розвалу старої російської армії деморалізовані сапери почали займатися грабунками та розпродавали на базарах військоове майно, і їх довелося відправити назад до Миргорода.

Більшовики поставили неприкритий розбій у ранг державної політики, свідомо заохочуючи стихійний потік самочинних захоплень чужого майна. Під впливом більшовицьких лозунгів "Грабуї награвоване" селяни громили поміщицькі економії й господарства хуторян, жорстоко розправлялися з тими, хто закликав їх до розсудливості й здорового глузду. Полтавське село почало швидко скочуватися до анархії. Гору брали найгірші, найгаласливіші елементи, які не мали ні поваги, ні авторитету серед односельців, але в часи революційного лихоліття виступали з украй радикальними гаслами, розпалювали класову ненависть і нетерпимість, будили низькі інстинкти. А будь-які заклики до порядку викликали звинувачення в контрреволюційності.

Від пострілу у вікно загинув М. І. Коваленко – організатор Спілки хліборобів-власників у Костянтиноградському повіті. У своїй невеликій садибі в Кобеляцькому повіті була вбита сім'я Остроградських – мати й дві дочки, які протягом багатьох років безкоштовно навчали й лікували своїх сусідів-селян. Здоровий глузд не міг зупинити так званої класової помсти, стихійної, сліпої й жорстокої. "Усе охоплене якимось паралічем, і більшовизм розповзається, як пляма на промокальному папері, – писав 1 грудня 1917 року В. Г. Короленко. – Полтава віддається у владу самозваних диктаторів" [32].

У містах продовжувало зберігатися двовладдя: думи, які підтримували Центральну Раду щодо стабілізації політичної ситуації в Україні, і ради робітничих та солдатських депутатів, у яких брали гору прибічники радикальних протиправних дій. Селянство, яке становило близько 90 відсотків населення Полтавщини, і його представницькі органи (селянські спілки та ради селянських депутатів) були усунуті від участі в громадсько-політичному житті краю. Доля України вирішувалася в містах, де більшість населення становили росіяни, євреї, зросійщені українці та солдати російської армії, що тимчасово перебували в Україні. Не впливали на перебіг подій і демократично обрані органи місцевого самоврядування – волосні, повітові й губернські земські управи, які займалися господарськими та культурно-освітніми справами.

10 грудня 1917 року з Києва до Полтави прибув Перший український козацький полк імені Б. Хмельницького. Командував ним підсавул (штабс-капітан) Юрій Ластівченко. Полк уважався одним із кращих підрозділів серед сформованих Центральною Радою українських військових частин. Серед деморалізованих підрозділів російської армії український полк був найбільш дисциплінованим і в Полтаві міг би, нарешті, припинити вакханалію сваволі й анархії, але цього не сталося.

У ніч із 15 на 16 грудня під час вечері в готелі "Європейський" Ю. Ластівченка без видимих на те причин було вбито пострілом із револьвера. В. Г. Короленко у своєму щоденнику досить детально описує обставини трагедії, що сталася тієї ночі. Убивцею виявився Дунайський – робітник-

слюсар і в той же час атлет-боксер, людина високого зросту й великої фізичної сили. Свого часу він був членом атлетичного гуртка Івана М'ясоєдова й неодноразово виступав у цирку. За політичними переконаннями – лівий російський есер, якого з невідомих причин виключили з партії, і він оголосив себе анархістом.

Того вечора Дунайський прийшов до готелю й нахабно, з образами почав чіплятися до офіцерів, які вечеряли. Побачивши, що ті не піддаються на провокацію, він послав якогось молодого єврея покликати Ю. Ластівченка з номера. Коли той вийшов, Дунайський холоднокровно його застрелив і втік на автомобілі, що чекав під стінами готелю.

Це зухвале вбивство викликало хвилю обурення серед козаків полку, які дуже любили свого командира (В. Г. Короленко сам бачив, як богданівці плакали, розповідаючи про вбивство). Козаки через схожість прізвищ подумали, що їхнього командира застрелив Ізраїль Дунаєвський – голова губернської ради солдатських депутатів і активний член єврейської партії "Поалей-Ціон". Уночі вони принесли кулемет і почали стріляти з Корпусного саду по будинку губернатора, де на той час знаходилася Полтавська рада робітничих і солдатських депутатів. Козаки перебили в будинку вікна й заарештували Я. Дробніса, П. Свистуна, С. Козюру, Р. Матяша та інших депутатів із числа комуністів та їхніх спільників. У Полтаві оголосили воєнний стан. Солдати місцевої залози почали відбирати в населення зброю, а іноді – і гаманці.

Утративши Ю. Ластівченка, богданівці швидко здеморалізувалися й поповнили число вкрай озлоблених і зневірених солдатів російської армії, які масово дезертирували з фронту й розходилися по домівках, чинячи на своєму шляху розбої та грабежі. У Полтаві почалися погроми. Цьому сприяло й рішення міської думи про скасування з 19 грудня воєнного стану в місті.

Наближалися Різдвяні свята. Ще в 1914 році за одностайним рішенням органів місцевого самоврядування (земств і дум) виробництво й продаж спиртних напоїв на час війни по всій Росії було заборонено. Але штаб українських військ, розташований у Полтаві, вирішив пригостити козаків із нагоди свята. До них приєдналися солдати полтавської залози, міські люмпени й селяни з навколишніх сіл. За дармовою випивкою до Полтави потяглися люди на возах за 20 – 25 верст в окрузі. Почався погром винних складів. "Усе наше, – кричали п'яні солдати, – буржуї попили досить. Тепер – ми".

Суцільне п'янство супроводжувалося також розгромом магазинів і приватних помешкань. "Я хворий, – писав В. Г. Короленко в щоденнику. – Мене дуже хвилює, що я не можу, як у 1905 році, увійти в цей натовп, говорити з ним, соромити його" [33].

Для наведення правопорядку в Полтаві залучили юнкерів Віленського військового училища, студентів-добровольців, а також викликаних із Кобеляк українських козаків. Спільними зусиллями 6 січня 1918 року вони припинили п'яні погроми. Щоб не допустити їх повторення, міська дума вирішила знищити всі запаси спирту й вина. Проте, як писав В. Г. Короленко,

"п'яний люд" лягав на землю й по-собачому хлебтав горілку прямо з канав. Солдати-дезертири при цьому кричали: "Наше народне добро виливають!"

"Винні бочки розбивали, – продовжував Володимир Галактіонович, – вино лилося в погребі. До нього лили ще воду й додавали гній. Гній давили руками, вичавлюючи з нього вино у відра, щоб "не пропадало добро", і пили цю гидоту" [32]. Результатом погромів і п'яної вакханалії стали 17 трупів, доставлених у лікарню, декілька чоловік утопилися у вині й близько 20 чоловік були поранені.

Більшовицький уряд у Петрограді не міг змиритися з існуванням суверенної Української Народної Республіки, незважаючи на те що вона формально перебувала у федеративному зв'язку з Росією. Проте силою підпорядкувати Україну імперському центрові він не міг, бо це був би акт неприхованої агресії. Тому більшовики в Харкові скликали Всеукраїнський з'їзд рад, на якому були присутні делегати від 85 з приблизно 300 рад, які існували на той час в Україні. Це були переважно делегати з Харкова, Катеринослава й Донбасу. Представників від селян, які становили абсолютну більшість населення України, на з'їзді не було. Жодного українського слова на ньому теж не звучало. З'їзд завершився проголошенням радянської влади в Україні й створенням маріонеткового уряду, який відразу ж звернувся з проханням про допомогу до Раднаркому РСФРР.

За наказом В. І. Леніна проти України послали загони Червоної гвардії, матросів і збільшовичених солдатів старої російської армії. Загальне керівництво ними здійснював В. Антонов-Овсієнко, а червоними військами полтавського напрямку командував колишній підполковник царської армії Муравйов. На світанку 6 січня 1918 року його загони вступили до Полтави. Наступу червоних не чекали, а тому опору ніхто не чинив.

1. Державний архів Полтавської області (далі -- ДАПО). -- Ф. -- 1156-с. -- Оп. 1. -- Спр. 3. -- Арк. 38.

Короленко В. Г. Дневник. Письма. 1917 -- 1921. -- М.: Советский писатель, 2001. -- С. 14.

3. Донской Я. Е. В. Г. Короленко. Очерк полтавского периода жизни и деятельности писателя. 1900 -- 1921 гг. -- Харьков, 1963. -- С. 185.

4. Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917 -- 1920 рр. -- Полтава, 2002. -- С. 14.

5. Донской Я. Е. Назв. праця. -- С. 186.

6. Короленко С. В. Книга об отце. -- Ижевск, 1968. -- С. 291.

7. Там само. -- С. 292.

8. Ревегук В. Назв. праця. -- С. 30.

9. ДАПО. -- Ф. П-7. -- Оп. 1. -- Спр. 100. -- Арк. 135 -- 136.

10. Негретов П. И. В. Г. Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917 -- 1921. -- М., 1990. -- С. 17.

11. Короленко С. В. Назв. праця. -- С. 293.

12. Донской Я. Е. Назв. праця. -- С. 189.

13. Липовий В., Литвин І., Любомирець Л. В. Г. Короленко й українське селянство // Червоний шлях. -- 1929. -- № 2. -- С. 171.
14. Короленко В. Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины. -- М., 1991. -- С. 117.
15. Там само. -- С. 129.
16. Ревегук В. Назв. праця. -- С. 106.
17. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 22.
18. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 424.
19. ДАПО. -- Ф. -- Р-1057. -- Оп. 1. -- Спр. 67. -- Арк. 19; Спр. 37. -- Арк. 105.
20. ДАПО. -- Ф. -- П-7. -- Оп. 1. -- Спр. 36. -- Арк. 36 -- 37.
21. Дмитрієв С. Н. Полтавские страдания В. Г. Короленко // Литература в школе. -- 1991. -- № 1. -- С. 18.
22. Короленко В. Г. Тожество победителей. // Русская литература. -- 1990. -- № 2. -- С. 79.
23. ДАПО. -- Ф. -- Р-1057. -- Оп. 1. -- Спр. 37. -- Арк. 187 -- 188.
24. Дмитриев С. Н. Назв. праця. -- С. 34.
25. Короленко В. Г. Дневники (1917 -- 1921) // Вопросы литературы. -- 1900. -- № 6. -- С. 220.
26. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 37.
27. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 34.
28. Известия (Москва). -- 1988. -- 30 апреля.
29. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 43.
30. Известия (Москва). -- 1988. -- 30 апреля.
31. Короленко В. Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины. -- М., 1991. -- С. 134.
32. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 34.
33. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 68.
34. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 73.

Розділ III

БІЛЬШОВИЗМ -- ОСТАННЯ СТОРІНКА РЕВОЛЮЦІЇ

Коли більшовики прийшли на Полтавщину, виконком губернської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, де переважали українські есери, заявив про свій нейтралітет як до більшовиків, так і до Української Центральної Ради. Таку ж позицію зайняли й губернська земська управа, Полтавська міська дума та міська Рада. Але реальної влади жодна із цих владних структур ні в губернії, ні в самій Полтаві не мала. Уся влада перебувала в руках Муравйова та його червоного вояцтва, яке поводитись, як в окупованій країні, займаючись грабунками й розбоями. Уже наступного дня після приходу червоних військ у Полтаву під час вилучення в населення зброї, відзначав В. Г. Короленко, жителям доводилося "оберігати й гаманці".

7 січня 1918 року Муравйов оголосив про розстріл семи мародерів-червоногвардійців. Насправді ж нікого не покарали, а прізвища розстріляних були вигаданими. Того ж дня, згадував пізніше один із відомих полтавських більшовиків С. Мазлах (Робсман), Муравйов прийшов на засідання Полтавської міської Ради робітничих і солдатських депутатів і, поклавши руку на маузер, проголосив: "Громадянська війна розпочалася. Громадянська війна триває. Від Балтійського до Чорного моря, через Дунай на Відень, Париж і Лондон ми пройдемо, вогнем і мечем устанавлюючи там радянську владу. Вогнем і мечем ми будемо знищувати всіх, хто стане на нашому шляху. Жодному ворогові нашому не буде пощади" [1].

Перший прихід більшовиків на Полтавщину, свідком бруталної поведінки яких був В. Г. Короленко, викликав у нього обурення й гнівний осуд. У листі до свого доброго знайомого О. В. Пешехонова він так описав ситуацію в Полтаві в перші дні радянської влади: "У нас тут орудує якийсь загадковий Валленштейн, що називає себе Муравйовим... Муравйов вирішує соціальні питання дуже просто: заарештовує заможних людей і потім "делікатно" торгується. У нас, у Полтаві, вимагав мільйон. Зійшлися на 600 тисячах... Питання смертної кари також уже вирішене: у Раді робітничих і солдатських депутатів він прямо заявив: "Нам говорять: судіть, але не карайте. Відповідаю: буду карати, але не судити" [2].

В ультимативній формі Муравйов зажадав від Полтавської Ради негайно видати платню червоногвардійцям, а коли депутати через брак коштів у ніч із 10 на 11 січня відхилили цю вимогу й попросили червоні війська якомога швидше залишити місто, розгніваний Муравйов наказав заарештувати й розстріляти непоступливих членів Ради – українських соціал-демократів та есерів. Тоді всі депутати Ради пішли до штабу Муравйова, який знаходився у вагонах на Південному вокзалі й був оточений кулеметами. Зі слів К. Ляховича В. Г. Короленко записав у щоденнику, що Муравйов мав вигляд напівбожевільного й, утупившись очима в одну точку, "говорив похмурим, уривчастим, гавкаючим голосом, який часом переходив у несамовитий крик". Суть його промови зводилася до одного: "Він усіх знищить" [3]. Протести більшовиків, меншовиків та російських есерів урятували життя

заарештованим, але на противагу непокірній Полтавській міській Раді Муравйов призначив військово-революційний комітет.

У результаті господарської розрухи, що лавиною насувалася на Полтавщину разом із приходом червоних військ, різко погіршало матеріальне становище населення.

Разом із червоними загонами до Полтави прибув і штаб інтернаціональних військ (комісар – Баренштейн, начальник штабу – Коган). Обвішані різноманітною зброєю, без належної дисципліни та військового вишколу, вони нагадували ватаги головорізів і своїм виглядом лякали полтавців, займалися самочинними реквізиціями та відвертими грабунками. І без того напружена ситуація в місті ще більше загострилася після прибуття Народного Секретаріату й ЦВК рад України та їхнього втручання в роботу місцевих органів радянської влади.

Один із лідерів полтавських більшовиків С. Мазлах (Робсман) пізніше згадував: "Суперечки в середовищі ЦВК робили його зайвим і нікому не потрібним. Ніякою повагою він не користувався й викликав загальне роздратування. Дехто з полтавських більшовиків пропонував узагалі застосувати до нього заходи репресивного характеру. Ні порадою, ні ділом ЦВК не міг допомогти нікому. Це був живий труп" [4].

Через кілька днів український радянський уряд так само несподівано, як і з'явився, залишив Полтаву й переїхав до Катеринослава.

Грабежі червоногвардійських загонів призвели до того, що частина магазинів закрилася, а з полиць тих, які ще працювали, зникли товари повсякденного попиту й продукти харчування, через те що їх підвіз до міста майже припинився. У той же час на очах у десятків голодних людей, які стояли в чергах, червоногвардійці автомобілями вивозили з магазинів реквізовані продукти. "Це для більшовиків", – ремствував голодний люд. Якщо на рубежі 1917 – 1918 років полтавці чекали на червоні війська, сподіваючись, що вони припинять вакханалію пияцтва й розгнuzданості, то тепер люди побачили: замість анархії й беззаконня в місті встановлюється однопартійна кривава диктатура. У листі до невстановленої особи В. Г. Короленко навів випадок, коли до бідного чоловіка, який заробляв собі на хліб розпилуванням дров по людях, прийшли два "червоні гусари" й почали вимагати в нього гроші. Робітник дав їм десять карбованців, але червоногвардійці образилися такою малою сумою й один із них застрелив нещасного. "За попереднього режиму це вміли робити більш пристойно, не так грубо", – зазначав письменник [5].

24 січня 1918 року полтавські більшовики вирішили ліквідувати стару судову систему й увести так званий революційний трибунал, який не передбачав присутності захисників. А. Вагранська (Робсман) мотивувала це рішення тим, що адвокати начебто захищають інтереси лише багатих. У зв'язку із цією заявою В. Г. Короленко відзначив у щоденнику: "Безсоромна, брехлива демагогія й несвідоме зібрання "радників" [депутатів Полтавської міської Ради. – В. Р., Н. К.], які її називають" [6].

Зважаючи на свою нечисленність, червоне вояцтво, яке вело наступ проти Української Центральної Ради, потребувало постійних поповнень. У зв'язку із цим більшовики оголосили про запис до Червоної гвардії, зваблюючи добровольців високим заробітком – 15 карбованців за добу. Крім того, червоногвардійцям гарантували й заробіток на попередньому місці роботи. У своєму щоденнику В. Г. Короленко навів характерну сценку: чоловіка, який прийшов найматися в Червону гвардію, запитали: "Ви, товаришу, виходить, знаєте нашу платформу?" – "Та знаю: п'ятнадцять карбованців за добу" [7].

Незважаючи на непоганий заробіток, бажаючих служити в більшовицькій Червоній гвардії виявилось небагато. У Полтаві був створений лише допоміжний загін із робітників-залізничників, який займався ремонтом колій та рухомого складу залізниць. Загін нараховував близько 200 чоловік. Командував ним слюсар В. Шуляков.

Перші кроки радянської влади в Полтаві викликали глибоке обурення В. Г. Короленка: контрибуції, конфіскації, грабунки й насильство над мирними жителями з боку червоногвардійців стали повсякденним явищем. Серед червоногвардійців особливо багато було безробітних хлопчаків-євреїв, і це, за словами письменника, "викликало глибоке роздратування" полтавців. На засилля євреїв указував і В. Вернадський, який на той час мешкав у Полтаві й був свідком подій. У місті "всім розпоряджаються євреї, – писав він у своєму щоденнику, – дуже нахабні й грубі. Серед населення ростуть антисемітські настрої" [8].

В. Г. Короленка і В. І. Вернадського пов'язували не лише родинні зв'язки (вони були троюрідними братами), але й духовна спорідненість, моральні чесноти та спільність поглядів на політичні події, що відбувалися в Росії. Вперше вони познайомилися в 1977 р. в Петербурзі, коли В. Г. Короленко працював коректором у газеті та друкарні "Слов'янська друкарня", що належала батькові В. І. Вернадського. Саме тут наступного року вийшла у світ перша літературна праця Володимира Галактіоновича -- переклад книги французького історика Жюля Мішле "Птах". Близьких стосунків тоді між ними не виникло, адже В. Г. Короленко на той час був студентом, а його троюрідний брат гімназистом. В юності вони стали близькими по духу людьми: обидва виховувалися на ідеях революційного народництва 70 -- 80-х років XIX століття, сповідували їх радикальні погляди, але були категоричними противниками терору. У 80 -- 90-х роках обидва прийшли до висновку, що найдорожчою цінністю не землі є людина, її свобода і її щастя в житті. Обидва в умовах царського самодержавства стали "неблагодійними".

Більш тісні стосунки склалися між В. Г. Короленком і В. І. Вернадським уже в Полтаві після захоплення більшовиками влади в Росії. На початку 1918 р. В. І. Вернадський заснував при Полтавському народному природничо-історичному музеї (тепер -- Краєзнавчий музей) Товариство любителів природи, членами якого стали донька письменника Софія Володимирівна та його зять Костянтин Іванович Ляхович -- чоловік молодшої дочки Наталії, а також сестра дружини Володимира Галактіоновича Парасковія Семенівна

Івановська, яка постійно мешкала в родині Короленків. Про своє перебування в Полтаві В. І. Вернадський записав у щоденнику: "Крім середовища музею і ентомологів я обертався в середовищі Короленка" [9].

Разом з дочкою Ніною він часто проводив вечори в родинному колі Короленків, говорили про долю Росії, місце релігії в житті людини та ін. В. Г. Короленко був віруючою людиною, вірив у вічність життя і Бога -- творця всього суцього. "Я не вірю в жодну з існуючих релігій, -- писав він, -- але я прийшов до непорушного переконання, що смерті не існує, що життя не може бути вічним, що нескінченний прогрес є законом життя" [10]. В. Г. Короленко у свою чергу бував на дачі В. І. Вернадського на Бутовій горі поблизу Шишак -- недалеко від дачі письменника у Хатках. Зустрічалися вони і в невимушеній обстановці, коли прогулювалися у Міському саду. Під час однієї з таких прогулянок вранці 18 квітня 1918 р. В. І. Вернадський записав у своєму щоденнику: "по дорозі зустрів Володимира Галактіоновича Короленка. Міські школярі, які тут копали грядки, дуже привітно кланялися йому, мабуть, знаючи, хто він такий" [11].

Антисемітські настрої серед полтавців підігрівалися ще й тим, що євреї займали значну частину керівних посад в органах радянської влади, яку більшість населення краю сприймала як чужу, окупаційну: Яків Городецький – перший голова Полтавського "Совета революції", Гершко Майзел – голова ради робітничих депутатів, Рахман Дунаєвський – голова ради солдатських депутатів, А. Вагранська (Робсман) – комісар освіти, її дядько С. Мазлах – комісар Полтавського відділення Державного банку, Кантор – комісар юстиції та ін.

На одному із засідань Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів А. Вагранська (Робсман), наприклад, заявила депутатам соціалістичних партій (меншовикам та есерам), які не поділяли більшовицьких поглядів і були їхніми політичними опонентами: "Ми вас вішати не будемо, тому що мотузки надто дорогі" [12].

Побачивши на початку 1918 року реальне втілення в життя комуністичних ідей на Полтавщині, В. Г. Короленко зробив для себе невтішне узагальнення образу нових правителів: "Більшовик – це нахабний "начальник", який повеліває, обшукує, реквізує, нерідко грабує й розстрілює без суду й формальностей" [13].

Солідарним з В. І. Короленком в оцінці більшовицького режиму був і В. І. Вернадський. Будучи свідком політичних подій, що відбувалися на Полтавщині навесні 1918 р., він 15 березня записав у щоденнику: "Загалом вони тут зустрічають дуже озлоблене відношення". І далі продовжував: "Серед населення зростає ненависть до більшовиків і в той же час бере жах, коли думаєш, що вони зробили з Росією" [14].

В умовах радянської влади, порівняно з періодом політичної невизначеності, яка тривала восени 1917 року, значно посилилася політична цензура. Навіть статтю Короленка "Знову цензура" було заборонено друкувати в "Полтавском дне". Російськомовну соціалістичну газету "Наша мысль" більшовики закривали двічі, через це вона змушена була часто міняти

свою назву. Двічі накладалися на неї грошові штрафи. Причина була одна: російські соціалісти засуджували насильницьку "советизацію" України, викривали "ЦИКУКУ" – маріонетковий більшовицький уряд у Харкові, який претендував на владу в Україні й був "ширмою для петроградських диригентів", виступали за самовизначення України, за вільний розвиток української мови та культури [15].

1 березня 1918 року загін червоногвардійців увірвався до редакції й конфіскував увесь наклад. Приводом послужила несплата штрафу в розмірі три тисячі карбованців, накладеного цензурою за друкування приватних об'яв, без яких жодна газета просто не могла вижити. З березня газета почала виходити під назвою "Свободная мысль".

У лютому 1918 року німецько-австрійські війська згідно з умовами Брестської угоди розпочали спільно з підрозділами Української Народної Республіки наступ із метою звільнення України від більшовицьких нападників. Із наближенням німецьких і українських військ до Полтави, коли більшовицький режим уже доживав останні дні, у місті посилювалися розбої й грабежі як із боку червоногвардійців, так і з боку кримінальних злочинців. Червоногвардійці грабували магазини, склади, приватні оселі, а награбоване майно вивозили в одному напрямку – через станцію Лозова до Росії. Під час відступу більшовики почали хапати заручників, нерідко випадкових, ні в чому не повинних людей, яких збиралися вивезти із собою. Містом поширювалися чутки, що більшовики хочуть узяти в заручники й В. Г. Короленка. Із цього приводу 19 березня 1918 року письменник записав у щоденнику: "Прийшов доброзичливець попередити: начебто більшовики складають список заручників, яких заберуть із собою при відступі, серед них – і я... Мені це сумнівно, і знайомий більшовик гаряче запевняв, що це неправда, а втім – чого доброго".

Якщо такий задум і був у більшовиків, то йому, вочевидь, запобіг Х. Раковський, який у цей час уперше побував у Полтаві. Він мав розмову з одним із лідерів полтавських більшовиків М. О. Алексєєвим, який запевнив, що питання про В. Г. Короленка як заручника у виконкомі ради робітничих і солдатських депутатів не обговорювалося [16].

Про приїзд Х. Раковського з Одеси до Харкова, який більшовики зробили столицею підрадянської України. В. Г. Короленко дізнався відразу ж. "Тепер ми під більшовиками, -- записав він у щоденнику, -- з половини січня. У їхньому ставленні до мене помітні зміни, можливо, тому. що "начальство" Раковський [17].

Х. Раковський (1873 -- 1941) -- народився в поміщицькій родині в Північній Добруджі в Румунії. Його батьки мали болгарське походження: батько -- Георгій Станчев, мати -- небога одного з лідерів національно-визвольної боротьби болгарського народу проти турецьких поневолювачів Раковського. У 14 років Крісто Станчев (таке ім'я йому дали батьки при народженні) взяв прізвище свого знаменитого родича і з гордістю носив його протягом всього життя. У 1890 р. Х. Р. Раковський емігрував до Швейцарії, де вступив до медичного факультету Женевського університету, навчання

продовжував у Франції, знав декілька іноземних мов. Під час навчання в Женеві познайомився з Р. Люксембург та іншими відомими, в тому числі російськими, соціалістами-екстремістами різних течій та напрямків і перейнявся їх ідеями класової боротьби.

У 1904 р. Х. Раковський заснував соціалістичну партію Румунії. Там його ім'я румунізувалося на Християна і під ним він увійшов в історію. У 1914 р. створили об'єднану соціалістичну партію Баклан, а наступного року за звинуваченням у антиурядовій діяльності був заарештований румунською владою, перебував під домашнім арештом. Після повалення самодержавства в Росії переїхав до Одеси і відтоді він став одним із відомих російських більшовиків. На початку 1918 р. очолював Чека в Одесі і Севастополі. Протягом 1919 -- 1923 років був головою Раднаркому УСРР, пізніше -- на дипломатичній і господарських роботах. Відстоював побудову СРСР на конфедеративних засадах. Підтримував Л. Троцького в його боротьбі зі Сталіним, відтак зазнавав репресій. У 1938 р. Х. Раковського засудили на 20 років ув'язнення. На початку радянсько-німецької війни був розстріляний в Орловській тюрмі.

Перша за радянських часів зустріч В. Г. Короленка з Х. Раковським відбулася в Полтаві 23 березня 1918 року. Після виступу на зборах керівництва полтавських профспілок, де Раковський виголосив погромну промову проти соціалістів-небільшовиків, він разом із новою дружиною відвідав письменника вдома. Ця жінка (розлучена дружина російського політемігранта, лікаря та ресторатора) заради Х. Раковського залишила двох дітей і тепер, за словами В. Г. Короленка, "бовтається по Росії в більшовицьких салон-вагонах". Під час бесіди письменник гнівно картав Х. Раковського за те, що той учинив нерозумно, "вплутався не в свою справу". Пригадав і те, як Раковський сердечно вітав (привселюдно цілував) Муравйова в Одесі.

Вони були знайомі ще з 1900 року, коли Раковський прибув до Петербурга з наміром включитися в російський революційний рух, але поліція запропонувала йому негайно залишити межі Росії. Тоді на захист Х. Раковського виступив В. Г. Короленко, намагаючись відстояти його право проживати в Петербурзі, але безуспішно. Їхнє знайомство відновилося 1903 року в Румунії, де Володимир Галактіонович неодноразово бував на запрошення брата своєї дружини Василя Семеновича Іванівського, російського військового лікаря й політичного емігранта. Знайомий був Короленко й з дружиною Х. Раковського Олександрою.

Коли розпочалася Перша світова війна, Раковського заарештували як німецького шпигуна, і він деякий час перебував у в'язниці. У 1917 році в Росії відбулася Лютнева буржуазно-демократична революція, і рада солдатських та офіцерських депутатів Румунського фронту звернулася до В. Г. Короленка із запитом повідомити свою думку про Х. Раковського. Хоч із запізненням, Володимир Галактіонович відповів: "Так, я знаю доктора Раковського давно, знав його в Росії, як співробітника одного з російських журналів, знав і в Румунії, де деякі найближчі друзі Раковського були й

моїми друзями. І я вважаю своїм моральним обов'язком заявити, що з найглибшим обуренням відкидаю будь-яку думку про можливість звинувачення, зведеного на нього румунськими властями. Раковський не міг бути німецьким агентом! Це, без-умовно, злий наклеп, пущений противниками румунських соціалістів" [18].

12 червня 1917 року в московській газеті "Русские ведомости" В. Г. Короленко писав: "Я радію за доктора Раковського, якому не довелося постати перед цим судом". (Румунські власті звинувачували своїх соціалістів у шпигунстві на користь Німеччини та Австро-Угорщини.) Після вступу австро-німецьких військ в Україну Раковський перебрався до Москви, де досить швидко зумів увійти в довіру до вищого більшовицького керівництва Росії й посісти чільне місце серед радянської номенклатури.

Уже протягом першого періоду існування радянської влади на Полтавщині (січень – березень 1918 року) більшовики показали своє справжнє обличчя. Загальнолюдські цінності й християнська мораль трактувалися ними як "буржуазні забобони", насильство над людьми прикривалося поняттям "вимушені заходи", а свавілля тлумачилося як упровадження диктатури пролетаріату, яка, за висловом В. Г. Короленка, насправді була "диктатурою штика". У зв'язку із цим більшовики почали втрачати підтримку навіть серед нечисленних своїх прихильників. Письменник, який добре розумів настрої людей, констатував у своєму щоденнику, що в середовищі робітників і простого люду намітився "поворот проти більшовиків". Доведені до відчаю більшовицьким терором і грабунками, полтавці чекали приходу німецьких військ як гаранта порядку та стабільності. У зв'язку з цим Володимир Галактіонович із гіркотою відзначав: "Прикро до відчаю, що приходу німців багато хто, серед них справжнісінький народ, чекає як порятунку" [19].

29 березня 1918 року червоні війська залишили Полтаву, спаливши за собою міст через Ворсклу, і, переобтяжені здобиччю, зосередилися на Південному вокзалі. Українська дивізія генерала Натієва обійшла оборону червоних у районі села Абазівки й несподівано вступила до Полтави з боку Розсошенців. Перші підрозділи козаків з артилерією вийшли до інституту шляхетних дівчат, звідки відкривалася широка панорама Південного вокзалу, забитого сотнями вагонів із награбованим майном. Заскочені зненацька, червоні почали обстрілювати місто з гармат. Українським і німецьким військам вони шкоди не завдали, але місто було значно поруйноване. Як свідчив О. Несвіцький, під час звільнення Полтави від червоних військ було вбито 19 (4 цивільних і 15 військових) та поранено 132 чоловіка. В інституті шляхетних дівчат артилерійські снаряди пошкодили задній фасад, і вихованки змушені були влаштуватися на нічліг у коридорах на підлозі [20].

"Навіщо? – запитував у щоденнику Короленко й тут же давав відповідь: – У цьому весь більшовизм. Усе небільшовицьке – вороже. Решта народу для них – ніщо" [21].

Під час бою за Полтаву більшовики втратили близько 150 осіб убитими й пораненими. На залізничних станціях міста союзницькі війська захопили понад 1500 вагонів із награбованим майном. Усе ж величезну кількість народногосподарських цінностей з України більшовики встигли вивезти до Росії, головним чином до Саратова, а частина з них була розікрадена дорогою. Коли під вечір канонада почала вщухати, зібралася міська дума й утворила комітет з охорони міста [22].

Наприкінці 1918 року в Україні склалася надзвичайно складна військово-політична ситуація. Скориставшись послабленням, а згодом і крахом австро-німецького окупаційного режиму, радянська Росія без оголошення війни вдруге розпочала агресію проти України. Під приводом допомоги робітникам і селянам України у боротьбі з режимом гетьмана Скоропадського червоні війська розпочали наступ у напрямку на Київ і Харків. Їх наступ не зупинило і повалення влади гетьмана. У кінці листопада 1918 р. з ініціативи Леніна у Курську був створений так званий робітничо-селянський уряд України, в якому звичайно, не було ні робітників, ні селян, і Червона армія спішила йому "на допомогу". Всі червоні війська, що вели наступ з радянської Росії, були об'єднані в Український фронт, яким командував В. Антонов-Овсієнко. До його складу входили і чисельні загони "інтернаціоналістів", що склалися з військовополонених німців, угорців, сербів, латишів, китайців тощо.

Активізували свою підривну роботу проти України й місцеві більшовицькі організації, які в умовах Гетьманщини діяли в підпіллі. Частина українських політичних партій (ліві есери-боротьбисти та соціал-демократи-незалежники) також оголосили себе прибічниками радянської влади й узяли участь у збройній боротьбі проти Директорії УНР.

Десятки отаманів з їхніми партизанськими загонами, які становили переважну частину військ Директорії УНР, у боротьбі з більшовиками зайняли вкрай непослідовну лінію, турбуючись більше про захист своїх сіл, ніж про Україну. Тому військово-політична обстановка значною мірою визначалася мінливими настроями цих отаманів, які нерідко змінювали свою політичну орієнтацію: то ставали на бік Директорії УНР, то переходили до більшовиків.

Захопивши Харків, червоні війська 14 січня 1919 року вступили на станцію Коломак, а 17 січня – у Кочубеївку. Знекровлений у бою Запорізький корпус П. Болбочана був безсилий стримати наступ переважаючих сил червоних.

Другий прихід Червоної армії призвів до поступової ліквідації навіть формальних ознак української державності. Уся влада зосередилася в руках правлячої Російської комуністичної партії (більшовиків) та її регіональної організації – Комуністичної партії (більшовиків) України. Офіційною мовою радянських і партійних установ стала російська. Головою губвиконкому став Яків (Яхніс) Наумович Дробніс. За словами В. Г. Короленка, "це досить типовий єврей з дещо суровим обличчям і сумним поглядом".

Я. Дробніс народився 1890 р. у Глухові в бідній багатодітній сім'ї єврея-кравця, в якій вічними супутниками були злидні і п'янство. У дитинстві його віддали на навчання до чоботаря-шевця, але ремісничої професії він не опанував. До російської соціал-демократії Я. Дробніс пристав у 1906 р. Неодноразово заарештовувався за революційну діяльність і сидів у тюрмі. Систематичної освіти не мав. До Полтави переїхав у 1915 р. Після повалення самодержавства в Росії за партійним списком РСДРП став гласним (депутатом) Полтавської міської думи, а в наступному році -- учасником установчого з'їзду українських комуністів у Москві, де Я. Дробніса обрали членом ЦК КП/б/У. Брав участь у боротьбі з Гетьманщиною і Директорією УНР. "Червоним губернатором" Полтавщини став за протекцією Х. Раковського, який став намісником Леніна в Україні після того, як місцеві більшовики Г. П'ятаков і Артем (Ф. Сергєєв) пересварилися між собою і не змогли поділити владу.

Командувач червоних військ, які вступили до Полтави, Луговий із метою охорони виставив озброєну варту перед будинком Короленка.

Із січня 1919 року на терени України поширювалась чинність декретів і розпоряджень уряду РСФРР, а згодом – і російська грошова система. Народне господарство України було поставлене в повну залежність від фінансування з Москви. Після ліквідації в червні 1919 року Українського фронту навіть формальне існування українських військових частин припинилося. Спираючись на каральні органи ЧК та Червону армію, більшовики, незважаючи на свою нечисленність (у квітні 1919 року Полтавська міська організація, включаючи червоноармійців, налічувала лише 242 члени), прибрала до рук керівництво всіма ланками державного, господарського й громадського життя.

Шляхом фальсифікацій, провокацій та грубого тиску більшовики проводили до рад своїх людей, витісняючи з місцевих органів влади колишніх спільників у боротьбі з гетьманом і Директорією УНР – боротьбистів. 9 лютого 1919 року в присутності голови уряду УСРР Х. Раковського відбулося перше засідання Полтавської губернської ради робітничих, червоноармійських і селянських депутатів, на якому обрано виконавчий комітет у складі 20 комуністів, двох боротьбистів і одного російського соціал-демократа (меншовика).

Розпочата ще на початку 1918 року націоналізація промисловості й торгівлі призвела, з одного боку, до їхнього розвалу, закриття підприємств і безробіття, а з другого – до створення численної армії чиновників-управлінців – зародку майбутньої партійно-радянської номенклатури. Більшість із них не була українцями, а частина – узагалі не місцеві. Короленка здивувало, що під час вступу червоних військ до Полтави в місті не було єврейських погромів. На його думку, "це пояснюється багато в чому тим, що серед більшовиків багато євреїв і єврейок. І риса їхня – крайня безтактність і самовпевненість, яка впадає в очі й дратує. Нахабства багато й у неєвреїв. Але воно особливо впадає в очі в цьому національному обличчі" [23].

На провідну роль євреїв серед інтелектуальної еліти Росії з цинічною відвертістю вказував і Ленін в одній з розмов з М. Горьким: "Розумників мало в нас. Ми -- народ талановитий, але ледачого розуму. Російський розумник майже завжди єврей, або людина з приміссю єврейської крові". До останніх він відносив і себе.

Під час другого приходу більшовиків в Україні почала запроваджуватися політика "воєнного комунізму", основною складовою якої була продовольча розкладка, яка зводилася до того, що вирощений селянами хліб оголошувався власністю держави і його надлишки в селянських господарствах підлягали вилученню на користь радянської влади. Але надлишки визначалися не фактичною наявністю хліба в селян, а потребами в ньому більшовицького режиму. З урожаю 1918 року Полтавщина за продрозкладкою мала здати 8 мільйонів пудів пшениці, 4 мільйони пудів жита, 4 мільйони пудів вівса, 2,1 мільйона пудів гречки й 1,05 мільйона пудів проса. І це при тому, що валовий збір зернових становив 89,3 мільйона пудів, а внутрішні потреби населення Полтавщини – 93 мільйони пудів. При цьому половину всього збіжжя селянство губернії мало здати до 1 червня, а решту – до 15 червня.

У зв'язку з запровадженням продрозкладки наказом Полтавського губернського продкомісара від 14 лютого 1919 року приватна торгівля хлібом була заборонена [24]. Хліб став державною монополією.

Практичне здійснення продрозкладки покладалося на комітети бідноти, які мали стати опорою більшовицького режиму на селі. Створення комбідів виходило з програмних засад більшовизму, спрямованих на класове розшарування селянства, тобто перенесення громадянської війни на село шляхом нацьковування сільської голоти на більш заможних селян. На допомогу комітетам бідноти з міст, головним чином із радянської Росії, були послані численні робітничі продовольчі загони, озброєні гвинтівками й кулеметами. Потрапивши в незнайоме, а часом і вороже оточення полтавського селянства, продармійці під час вилучення хліба поклалися переважно на грубу силу.

Через те що радянська влада не могла забезпечити населення навіть мінімумом продуктів харчування, масовим явищем стали стихійні заготівлі хліба, які відбувалися у формі мішечництва. Щоб якось прожити, міські жителі, усупереч заборонам, обшукам і реквізиціям із боку загороджувальних загонів і постів, ішли та їхали на села, щоб купити, а нерідко й обміняти сімейні речі на продукти харчування. Села Полтавщини буквально заповнила хвиля мішечників із Росії. Лише протягом січня – березня 1919 року з Полтавщини вони вивезли понад 600 тисяч пудів хліба, а спекулянти – 200 тисяч.

Масове вивезення призвело до швидкого подорожчання продовольства й зубожіння більшості міського населення Полтавщини, як і України загалом. Серед полтавців набуло поширення прислів'я, яке навів В. Г. Короленко в одному з листів до А. В. Луначарського: " Як був Миколка-дурачок, то хліб був п'ятачок, а як прийшли розумні комуністи, то нічого стало їсти".

Позаяк легальна торгівля була заборонена, а продрозкладкою хліб вилучався за твердими державними цінами, у десятки разів нижчими за ринкові, тобто фактично безоплатно, відвертому грабункові радянської влади селяни Полтавщини чинили жорстокий опір. 13 травня 1919 року В. Г. Короленко записав у щоденнику "Повстання кипить повсюдно, і головне – села всі антибільшовицькі, за винятком "комуністів", які лякають решту населення" [25].

Наприкінці 1919 року радянська влада втретє силою зброї була встановлена на Полтавщині. Будучи очевидцем перших двох періодів її існування в Україні, В. Г. Короленко зробив для себе переконливий висновок про природу тоталітарного режиму. "На Україну прийшов більшовизм, – писав він, – і утвердився надовго. Більшовизм відкинув саме поняття загальної свободи й правосуддя. Він одверто оголосив диктатуру одного класу, точніше навіть не класу, а біднішої його частини з його прагненнями як програмою...

Більшовизм – це остання сторінка революції, відчуженої від державності, яка визнає верховенство класового інтересу над вищими основами справедливості, людяності та права. З більшовизмом наша революція сходить на похмурі бездоріжжя, з якого немає виходу" [26].

Свою оцінку комуністичному режимові письменник підтвердив пізніше в розмові з американськими кореспондентами Еммою Гольдман та Генрі Альсбергом: "У нас комуністична держава щодня вихолощує суть революції, замінюючи її справами, які за жорстокістю й сваволею залишають далеко позаду царські. Царські жандарми, наприклад, мали право заарештувати мене. Комуністична ЧК має право ще й розстріляти мене" [27].

Найбільш детально й аргументовано своє ставлення до більшовицького режиму В. Г. Короленко виклав у листах до А. В. Луначарського, який уважався одним із найосвіченіших людей серед більшовицьких вождів. До того ж він належав до найближчого оточення В. І. Леніна й уважав себе представником російської інтелігенції з притаманними їй ліберально-демократичними традиціями. У зв'язку з неприпустимими для більшовиків хитаннями А. В. Луначарського Ленін "лагідно" обізвав його "наволоччю", але все ж таки довірив пост наркома освіти РСФРР. Окрім усіх інших обов'язків, він мав наводити мости між радянською владою й російською інтелігенцією.

Ураховуючи величезний авторитет Короленка серед російської інтелігенції, Ленін доручив А. В. Луначарському зав'язати листування з ним і схилити письменника до співпраці з більшовиками.

Анатолій Васильович Луначарський (1875 -- 1933) народився в Полтаві у сім'ї дворянина і дійсного статського радника (чиновника високого рангу) Олександра Івановича Антонова. Після його смерті А. Луначарський узяв прізвище свого вітчима, який його всиновив, -- Василя Федоровича Луначарського. В 1892 р. А. Луначарський вступив до І-ої київської класичної гімназії, після закінчення якої з 1895 р. навчання продовжив в університеті Цюріха у Швейцарії, де курс філософії викладав відомий

філософ-ідеаліст і опонент К. Маркса Авенаріус. В Університеті познайомився з працями К. Маркса і Ф. Енгельса і під їх впливом написав свою першу наукову роботу "Релігія і соціалізм". У Швейцарії А. Луначарський зблизився з першим російським марксистом Плехановим та його групою "Визволення і соціалізм". Протягом 1896 -- 1898 років, маючи певні статки, подорожував Європою, після -- перебрався до Москви і зайнявся революційною діяльністю, за що в 1899 р. був висланий до Полтави. Революційних переконань не зрікся, тому вже наступного року був заарештований і висланий до Калуги.

Напередодні російської революції 1905 -- 1907 років А. Луначарський перебував у Женеві, де редагував більшовицькі газети і зблизився з Леніним. У 1905 р. повернувся до Росії, був заарештований, але втік за кордон. Членом РСДПРП вважав себе з 1895 р., хоча цієї партії, як такої ще не існувало, а більшовиком -- з 1905 р. Перебуваючи на еміграції у Швейцарії, вів політичну боротьбу з Леніним. До Росії разом з іншими більшовиками повернувся лише після перемоги Лютневої революції 1917 р. і підтримав Леніна у його прагненні захопити владу. Після більшовицького перевороту дістав посаду народного комісара освіти і на цій посаді перебував до 1929 р.

Протягом 1918 -- 1922 років А. Луначарський був представником Реввійськради республіки (голова -- Л. Троцький) у прифронтових областях. З 1930 р. працював у системі Академії Наук СРСР, очолив Інститут літератури і мистецтва. У 1933 р. був призначений представником СРСР у Лізі Націй. Помер у Франції на шляху до Іспанії, де комуністи готували заколот. Похоронений у Москві.

Листуванню В. Г. Короленка з А. В. Луначарським передувало їх особисте знайомство. Заочно вони були знайомі давно, але між ними склалися непрості стосунки.

У 1903 році з нагоди 50-річчя письменника Луначарський опублікував велику статтю, присвячену його творчості. У наступні роки слава й авторитет В. Г. Короленка серед російської громадськості продовжували зростати. А. В. Луначарський вбачав у ньому втілення совісті російської літератури. Після Лютневої революції 1917 року в Росії під час бесіди з французьким письменником Роменом Ролланом він висловив думку, що президентом демократичної Росії міг би бути В. Г. Короленко [28].

Розпочати публічну полеміку з А. В. Луначарським В. Г. Короленко намагався уже з перших днів після більшовицького перевороту. З грудня 1917 р. на шпальтах газети "Русские ведомости" була надрукована його стаття "Тріумф переможців", яку пізніше передрукували й інші ще не закриті більшовиками опозиційні газети. В ній письменник іронічно назвав А. В. Луначарського "колишнім письменником, а нині міністром-комісаром". Останній у відповідь звинуватив В. Г. Короленка в буржуазному лібералізмі і нерозумінні завдань революції.

Після багатьох років перерви В. Луначарський, інспектуючи червоні війська Південно-Західного фронту, 12 травня 1920 р. проїздом побував у місті свого дитинства Полтаві. Водночас він мав доручення від Леніна

зустрітися з В. Г. Короленком і схилити його до співпраці з більшовицьким режимом. Зустрітися не вдалося -- надто коротким було перебування "міністра-комісара" в Полтаві. В. Луначарський лише передав Володимирі Галактіоновичу листа з вибаченнями. Збереглася чернетка відповіді письменника А. В. Луначарському: "Я також шкодую про те, що нам не довелося побачитися під час Вашого блискавичного проїзду через Полтаву, хотілось поговорити багато про що". Їхня зустріч відбулася 7 червня 1920 року. Перед Володимиром Галактіоновичем постав не напівграмотний більшовик, самовпевнений і нахабний, а інтелігент із європейською освітою, знавець історії, філософії, літератури, естетики, але в особі своїй він представляв такий деспотизм, про який російські самодержці не могли навіть мріяти. В. Г. Короленко у щоденнику відзначив: "Особисте враження доволі приємне".

За впевненими жестами й словами більшовицького наркома письменник хотів бачити докори сумління російського інтелігента, адже більшовики обіцяли мир, а принесли криваву братовбивчу війну. Обіцяли селянам землю, але вирощений ними хліб безоплатно забирали озброєні продзагони з міст. Обіцяли фабрики й заводи віддати робітникам, але в результаті більшовицьких експериментів усі вони зупинилися, і робітники перетворилися на голодних безробітних. Більшовики обіцяли свободу, а в результаті в Росії запанував такий деспотизм середньовічного ґатунку, якого Європа не знала вже десятки років. Проте цю російську дійсність нарком бачив у зовсім іншому світлі.

Указуючи на жахливі наслідки червоного терору, коли людей часто страчували за несхожий на більшовицький спосіб мислення або за приналежність у минулому до певного соціального стану, В. Г. Короленко намагався переконати Луначарського, що вина заарештованих може бути встановлена лише судом із збереженням юридичних формальностей, але судити їх ніхто навіть не збирався. Усі норми права більшовики оголосили "буржуазними забобонами" й замінили їх "революційною совістю". Упевнені у своїй безкарності, чекісти чинили такі злочини й у таких масштабах, які в історії цивілізованих країн не мали аналогів. Але аргументи старого російського письменника не могли переконати більшовицького наркома. Кожний із опонентів залишився при власних переконаннях.

Не дійшовши згоди в дискусії, вони вирішили обмінятися листами, а потім їх опублікувати, щоб винести свої аргументи на розсуд громадськості.

Домовилися, що В. Г. Короленко в листах буде відверто викладати свою точку зору на політичні події в Росії, а А. В. Луначарський, порадившись із ЦК РКП(б) про доцільність публікації листів, залишав за собою право дати відповідь на них, а можливо, і опублікувати в пресі свої відповіді. Короленко охоче відгукнувся на цю пропозицію, сподіваючись, очевидно, переконати Леніна й решту більшовицької верхівки в згубності їхньої політики для народів Росії.

Удень опоненти розійшлися, здавалося, назавжди, але ввечері неочікувано зустрілися в міському театрі на великому мітингу, який скликали місцеві

більшовицькі функціонери у зв'язку з приїздом наркома. В. Г. Короленко ніколи не відвідував більшовицьких зібрань, але цього разу довелося поступитися своїми принципами, тому що відразу після зустрічі з А. В. Луначарським до нього з плачем прийшли рідні заарештованих купця першої гільдії й власника парового млина Г. Я. Аронова та домовласника та торговця С. М. Маркіна. Їм стало відомо, що заарештованих перевели з міської тюрми до підвалу губернської ЧК, а це майже напевне означало смерть.

В. Г. Короленко підійшов до А. В. Луначарського й закликав його бути великодушним і милосердним щодо заарештованих, адже робітники млина Аронова звернулися до влади з клопотанням, у якому характеризували свого хазяїна з найкращого боку. Вина підприємців полягала в тому, що вони нібито порушили встановлену більшовиками державну монополію на хліб і купували зерно в 3–4 рази дорожче за встановлені тверді ціни на нього, але в ЧК вже була офіційна довідка від завідувача губпродкому про те, що злочинів за Ароновим і Маркіним немає.

А. В. Луначарський тут же звернувся до голови Полтавської губЧК Іванова – "маленького щуплого чоловічка, зятого в скрипучу шкіру, з важким револьвером на широкому поясі". Той знизав плечима й буркнув: "Розберемося". Коли ж Короленко відійшов від наркома освіти, Іванов заявив тому, що ці люди вже розстріляні [29].

Після мітингу В. Г. Короленкові запропонували сфотографуватися разом з А. В. Луначарським, О. Шумським, Івановим та іншими більшовицькими верховодами губернії, але він навідріз відмовився: не хотів цього робити "з тими самими особами, які ще недавно розстрілювали людей за адміністративними вироками" [30].

Зважаючи на величезний моральний авторитет письменника, особливо серед російської інтелігенції, більшовики за будь-яку ціну хотіли видати його за прибічника радянської влади, не зупиняючись перед явною фальсифікацією фактів. На другий день після від'їзду А. В. Луначарського з Полтави в газеті "Укрроста" з'явилося повідомлення, що В. Г. Короленко був присутнім на влаштованому комуністами мітингу й по його закінченні сказав наркому освіти: "Я знав, що радянська влада сильна, а послухавши ваш виступ, ще більше переконався в цьому". Це брехливе повідомлення викликало обурення з боку письменника. Він надіслав редакції газети спростування, у якому дослівно передав сказане А. В. Луначарському: "Я прослухав усю вашу доповідь. Вона проникнута впевненістю в силі. Але силі властива справедливість і великодушність, а не жорстокість. Доведіть же в цьому випадку, що ви дійсно відчуваєте себе сильними. Нехай ваш приїзд ознаменується не актом помсти, а актом милосердя".

Редакції нічого не залишалось, як вибачитися перед Володимиром Галактіоновичем. 11 червня 1920 року в газеті з'явилося спростування такого змісту: "У повідомленні про мітинг у театрі в словах В. Г. Короленка, звернених до А. В. Луначарського, вкралася неточність. Звернення В. Г. Короленка до тов. Луначарського мало приватний характер і не стосувалося політичних питань" [31].

Наступного дня після мітингу письменник одержав коротку записку від наркома: "Дорогий, безмірно шановний Володимире Галактіоновичу! Мені страшенно боляче, що із заявою мені запізнилися. Я, звичайно, зробив би все, щоб урятувати цих людей уже заради Вас, але їм уже не можна допомогти. Вирок виконали ще до мого приїзду. Люблячий Вас Луначарський" [32].

Страта Аронова й Маркіна справила гнітюче враження на Луначарського теж, що видно з його листа до Леніна від 7 липня 1920 року. Він навіть звертався до головного чекіста РСФРР Ф. Дзержинського, і той змушений був телеграфувати до Полтавської губЧК. Справу Аронова й Маркіна було на-правлено для висновку до Центрального управління надзвичайних комісій УСРР, яке, однак, не знайшло підстав для скасування рішення Полтавської губЧК й постановило вважати вирок правильним.

Пізніше Луначарський став по-іншому ставитися до цієї трагедії: "У Короленка було ніжне серце, і я не забуду, як зморщилося його миле старече лице і як по ньому потекли сльози, коли раптом він став просити мене про якогось явного спекулянта-мукомола, до того ж уже розстріляного напередодні... Ми для нього кати, а він для нас базікало" [33].

Перебуваючи в постійних турботах за кожну жертву червоного терору, великий гуманіст відчував своє безсилля перед тоталітарним комуністичним режимом, і це його морально пригнічувало, тяжко відбивалося на психологічному стані. Харківським лікарям, які приїздили його лікувати, В. Г. Короленко писав: "Часом мені здається, що я "перетрудився", і при цьому нервова система перебуває в постійному пригніченні під гнітом постійних страт і наче відповідальності за них. Почалося все з приїзду до Полтави Луначарського й епізоду, який за цим трапився. Тоді я вперше замість розумної мови розплакався. Я відчував, що клопочуся вже за покійників" [34].

Після від'їзду А. В. Луначарського до Короленка знову прийшли рідні Аронова й Маркіна з проханням, щоб він посприяв у видачі тіл страчених, вони хотіли поховати їх на єврейському кладовищі в Полтаві. Проте голова губвиконкому П. І. Порайко відмовив письменникові й у цьому: "Трупи видати неможливо. З похорону влаштували б демонстрацію".

Протягом другої половини червня – вересня 1920 року В. Г. Короленко написав шість листів до А. В. Луначарського. Усупереч попередній домовленості писати про "загальні питання", він писав і про окремі факти, які тяжким каменем лежали на його серці. Письменник відправив листи наркому з okazjiєю, усі вони були вручені адресату, але той навіть не повідомив, що одержав їх.

У цих листах В. Г. Короленко навів конкретні приклади жахливого терору, які здійснювалися каральним органом комуністів – ЧК: "Прийдуть уночі, посадять в автомобіль, відвезуть на цвинтар. Розстріляють у темряві, кинуть, можливо, ще живих у готові могили та зариють". Відправити до Всеукраїнської ЧК в Харкові майже напевне означало "відправити на той світ". Про це відверто говорили рідним заарештованих у довідковому бюро Полтавської ЧК.

Зустріч В. Г. Короленка з більшовицьким наркомом не принесла очікуваного заспокоєння, а ще більше загострила його хворобливий стан. Не сприяла вона й симпатії письменника-гуманіста до радянської влади, на що сподівався Ленін, а викликала ще більшу відразу.

Восени 1920 року В. Г. Короленко передав копії своїх листів до А. В. Луначарського американському кореспонденту, але просив поки що не публікувати їх. Він чекав відповіді від Луначарського. Пізніше радянський нарком стверджував, що до нього дійшли лише три листи із шести. А. В. Луначарський показав їх Леніну й попросив поради, як із ними вчинити далі. Ленін відповів, що в даний час публікувати листи, навіть із відповідями, "є недоцільно", і Луначарський узагалі не відповів на них. Листи В. Г. Короленка були опубліковані після його смерті в емігрантському журналі "Современные записки" й викликали невдоволення в урядовця. У 1922 році, перебуваючи на відпочинку, їх читав Ленін [35].

Заперечити В. Г. Короленку радянському наркомові освіти було нічого, надто аргументовано критикував більшовизм письменник. Пізніше А. В. Луначарський даремно намагався збагнути: "Як трапилося, що така шляхетна натура, такий незвичайний розум, таке революційне серце могли переміститися зліва направо так помітно, тобто опинитися ледве не в такій же різкій опозиції до пролетарського уряду, у якій був Короленко до уряду царського?" Усе, що суперечило догмам більшовицької ідеології ним не сприймалося, включаючи й логіку мислення та світосприйняття В. Г. Короленка.

Провідна ідея листів Короленка – неприйняття радянської влади як насильно нав'язаної російському народові й ворожої йому, неприйняття народом ні комуністичної ідеології, ні практики її втілення в життя. Письменник нагадав Луначарському про карикатуру, уміщену в одному з дореволюційних сатиричних журналів. На ній зображено російського царя, який сидів на багнетах. Під нею підпис: "Незручне становище". "У такому незручному становищі, – писав Володимир Галактіонович, – перебуває тепер ваша комуністична правляча партія. Становище її в селі прямо трагічне. Звідти приносять комуністів і комісарів, понівечених і вбитих" [36].

Короленко бачив, що започаткований більшовиками соціалістичний експеримент, спрямований на побудову безкласового суспільства, привів народ до злиднів і голоду, країну – до розрухи та громадянської війни й викликав до себе загальну ненависть. Невдоволення робітників, масові повстання селянства свідчили, що основна маса населення Росії радянської влади не сприймає. Єдиним способом більшовиків утриматися при владі стало всеохоплююче насильство, заборона будь-яких проявів інакшумства та фізичне знищення не лише явних, але й потенційних противників.

Переповідають, як одного разу іноземні кореспонденти запитали очільника III Комуністичного інтернаціоналу і одного з наближених до Леніна вождів Григорія Зинов'єва (Овсея-Гершен Аароновича Радомильського (Абіфельдбаума) на чому ж тримається радянська влада, яку

народ не сприймає і ненавидить, він відверто зізнався: на єврейських мізках, китайських штиках і російських дураках.

Переживши реставрацію буржуазно-поміщицького ладу під час денікінщини й другий прихід радянської влади у формі більшовицької диктатури, В. Г. Короленко на початку 1920 року вже мав досить підстав для порівняння обох режимів, але жоден із них його не влаштував, оскільки обидва були деспотичними й не мали підтримки народу. "Утопії реакції, – констатував Володимир Галактіонович, – протистоїть друга утопія – більшовицького максималізму. Вони відразу насаджують майбутній устрій замість капіталістичного. Вони оголосили "владу пролетаріату й селянства", але це, звичайно, лише номінально. Фальсифікуючи й гвалтуючи вибори, вони намагаються все зробити декретами й наказами, тобто засобами мертво-бюрократичними. Лозунг притягує до них маси, які схильні загалом визнати "владу рад". Але явні не-вдачі у творчій роботі дратують більшовиків, і вони фатальним способом удаються до засобів придушення та насильства. Їм доводиться вводити соціалізм без свободи... Вони задушили пресу й самоуправління (денікінці те й інше визнавали більшою мірою), вони відчують, що робітниче середовище тепер далеко не за них і їм фатальним способом доводиться борсатися у хвилях насильства й егоїзму, що заливають їхній рух" [37].

У листах до А. В. Луначарського В. Г. Короленко аргументовано розвінчав нав'язану більшовиками політику "воєнного комунізму" – фантастичного, скороспілого, "комунізму в казармах". "Ви вбили буржуазну промисловість, – писав він, – нічого не створивши взамін, і ваша комуна є величезним паразитом, що годується від цього трупа".

Володимир Галактіонович із геніальною прозорливістю передбачив майбутню трагедію Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, "великий терор" другої половини 30-х років та інші злочини комуністичного режиму. Він писав: "Не хотів би бути пророком, але серце в мене стискається передчуттям, що ми напередодні таких бід, перед якими потьмяніє все те, що ми переживаємо нині".

Будучи противником будь-яких насильницьких дій, письменник не закликав до повалення комуністичного режиму. Лише народ, виявивши політичну волю й мудрість, міг вирішити своє майбутнє. Відсутність такої волі, політичної культури та досвіду, як наслідок багатовікового деспотичного правління в Росії, стали причиною приходу більшовиків до влади. У жовтні 1917 року "позбавлений політичного змісту народ відразу підкорився першому, хто взяв палицю. Це були комуністи", – писав В. Г. Короленко в листі до Максима Горького 9 серпня 1921 року. "Усякий народ, – продовжував він, – заслуговує на той уряд, який має: російський народ заслужив своїм надмірним довготерпінням більшовиків, вони привели народ до краю безодні!" [38].

В. Г. Короленко намагався переконати А. В. Луначарського в цьому. Більшовицьке керівництво, яке вважало себе передовою частиною російського суспільства, користувалося методами, які успадкувало від

царизму. Володимир Галактіонович закликав більшовиків відмовитися від "згубного шляху насильства", тому що соціалізм, на його глибоке переконання, "може прийти тільки у вільну країну".

У 1920 році більшовики почали втілювати в життя есерівську програму "чорного переділу" – зрівняльного розподілу землі за "їдцями", у результаті якої були ліквідовані поміщицькі й так звані куркульські господарства. У соціальному відношенні селянство стало більш-менш однорідним. Частка сільської бідноти помітно зменшилася, і робити ставку лише на неї було справою безнадійною. Тому комуністи, продовжуючи курс на класове розшарування селянства, почали створювати комітети незаможних селян – громадські організації, паралельні сільським радам, куди входили як бідняки, так і незаможники із числа бідняків, які мали бути вдячними комуністам за одержану землю й зобов'язані "відслужити за це радянській владі. На кінець 1920 року на Полтавщині створено 157 волосних і 1464 сільських комнезамів, які об'єднували 342 920 чоловік [39].

Але до комітетів незаможних селян, писав В. Г. Короленко, крім чесних бідняків, увійшли "всі темні елементи села". Незважаючи на те що комнезамівці мали стати опорою більшовицького режиму на селі, вони не були захищені від терору продзагонів, які забирали хліб там, де його можна взяти навіть силою. Репресивний апарат радянської влади не зважав на проголошений більшовиками класовий підхід при стягуванні продрозкладки. Тому "середняк, – продовжував В. Г. Короленко, – так само приховує свій хліб, так само в нього знаходять, так само каральні загони грабують його, як і "куркуля", і хата середняка так само згорає, коли випаляють цілі села" [40].

Під кінець громадянської війни економіка Росії перебувала в катастрофічному стані, і виною цьому була не стільки братовбивча війна, скільки більшовицькі експерименти, спрямовані на негайну побудову фантастичного комуністичного суспільства. Радянська влада не здатна була забезпечити своїх громадян найнеобхіднішим: продуктами харчування, ліками, одягом, світлом і теплом, а хаотична націоналізація основних засобів виробництва перетворила радянську державу на величезного спрута-монополіста й породила цілу армію корумпованих чиновників-управлінців.

Станом на літо 1920 року з 30 тисяч працездатних жителів Полтави 6 тисяч вважалися домогосподарками, а понад 6 тисяч – так званими "радянськими службовцями". Якщо врахувати, що більшість підприємств міста не працювала, то радянських чиновників було майже стільки ж, як і працюючих у сфері матеріального виробництва.

Третій прихід червоних військ на Полтавщину не привів до зміцнення тут радянської влади, населення краю її у своїй більшості, як і раніше, не сприймало. Форсоване впровадження політики "воєнного комунізму", як реального втілення в життя більшовицького експерименту, спрямованого на негайне будівництво комуністичного суспільства, і наступ радянської влади на будь-які прояви українського національного життя викликали запеклий опір полтавців, придушити який комуністи могли лише шляхом червоного терору.

Викликана громадянською війною і політикою "воєнного комунізму" розруха народного господарства та некомпетентність більшовицького керівництва привели до часткового або повного зупинення промислових підприємств Полтавщини. Разом із зупинкою фабрик і заводів зростало безробіття. Холод і голод стали звичним явищем для полтавців. Майже не працювали комунальні служби, лікувальні установи, транспорт, зв'язок. Не вистачало найнеобхіднішого: солі, гасу, сірників, ліків. На ґрунті злиднів і нестатків ширилися епідемічні хвороби. Справжнім лихом для полтавців стали постійні побори (податки натурою) найрізноманітніших речей. Розваливши економіку країни, більшовики вдалися до конфіскацій і реквізицій предметів першої необхідності: білизни, посуду, одягу, взуття тощо. Влітку 1920 р. на Полтавщині була повністю ліквідована приватна торгівля і населення перейшло до мізерного забезпечення за картковою системою.

Відбудова поруйнованого народного господарства потребувала значної кількості робочої сили, головним чином некваліфікованої. У зв'язку з тим, що гроші через галопуючу інфляцію втратили будь-яку цінність, а державне забезпечення було мізерним, до праці полтавців комуністи почали залучати примусово через введення загальної трудової повинності або через влаштування безоплатних суботників та недільників, які Ленін назвав "великим почином" і "зразком комуністичної праці". Свідком оголошеного більшовиками Всеросійського суботника 1-го травня 1920 р. був В. Г. Короленко. У своєму щоденнику 2 травня він написав: "Вчора я пішов прогулятися до Міського саду. Там я побачив декілька людей різного віку з граблями і лопатами. Вони сиділи на лавочках або стояли на доріжках і мирно розмовляли. Я нарахував лише 5-6 чоловік, які ліниво згрібали листя або підмітали... Це -- всі євреї. Їх змусили працювати в суботу... До витівки всі вони відносилися з іронією і відвертою неприхильністю".

На запитання письменника, чим вони тут займаються, старший групи ("наглядач") відповів: "На це б найняти двох чоловік, -- вони б зробили набагато краще. А то відривають людей від своєї роботи... Сім'ї сидять голодними, а вони змушують кравців чистити доріжки... Яка оплата, така й праця" [41].

Особливо близько В. Г. Короленко брав до серця матеріальне становище того прошарку російського суспільства, до якого належав сам -- інтелігенції, яка в умовах розрухи, громадянської війни і більшовицьких експериментів особливо потерпала від матеріальної скрути і голоду. Відкритий за Гетьманщини Художньо-промисловий інститут у Миргороді з п'ятирічним терміном навчання через відсутність фінансування закrywся і його співробітники опинилися без роботи. Щоб вижити О. Сластіон продавав книги з власної бібліотеки, а Бойчук і Касперович -- особисті речі [41-А].

В останньому шостому листі до Луначарського він вказує на "трагічну невідповідність" між заробітною платою і цінами на хліб -- найнеобхідніший продукт людського харчування, в результаті чого інтелігенція не живе, а животіє. З чого живуть? -- запитав Володимир Галактіонович. І сам

відповідає "міністру-комісару": продають залишки колишнього майна (скатертини, хусточки, кофти, пальта, піджаки, штани тощо). "Якщо переповісти це образною мовою, -- писав В. Г. Короленко, -- то виявляється, що вони продають все заготовлене за колишнього буржуазного ладу, що приготував деякі надлишки. Тепер не вистачає необхідного і це росте як лавина. Ви вбили буржуазну промисловість, нічого не створивши натомість, і ваша комуна є величезним паразитом, що живеться від цього трупа... Зрозуміло, що далі так тривати не може і країні загрожують нечувані біди. Першою їх жертвою стане інтелігенція" [42].

Побоювання В. Г. Короленка були не безпідставними. Замість відповіді на листи Луначарський прислав йому твір "демона революції" і творця Червоної армії "Тероризм і комунізм". Перед відправкою в Україну, на початку 1920 р., яку тільки-но втретє окупувала Червона армія, ідеолог світової революції цинічно напучував більшовицьких агітаторів: "Чем компенсировать свою неопытность? Запомните, товарищи, -- только террором! Террором последовательным и беспощадным!.. Пришло время создать организацию, аппарат, который, если понадобится, сможет уничтожить десятки тысяч... Если мы выиграем революцию, раздавим Россию, то на погребальных обломках ее укрепим власть и станем такой силой, перед которой весь мир опустится на колени. Мы покажем, что такое настоящая власть... А пока наши юноши в кожаных куртках -- сыновья часовых дел мастеров из Одессы, и Орши, Гомеля и Винницы, -- о, как великолепно, как восхитительно умеют они ненавидеть! С каким наслаждением они физически уничтожают русскую интеллигенцию -- офицеров, инженеров, учителей, священников, генералов, агрономов, академиков, писателей!" [43].

Ці відверті заклики до терору і насильництва другої особи після Леніна в комуністичній імперії можуть здатися маячнею божевільного, але ж вони втілювалися в життя з нечуваною жорстокістю. Нещадним терором встановлювали більшовики свою диктатуру в Україні.

Сваволя державної партії та репресивних органів породжували в людей страх, безнадію й приреченість. Усе це викликало невдоволення радянською владою переважної більшості української людності: інтелігенції, селян, робітників. "Самодурство більшовиків, -- писав В. Г. Короленко, -- яке нічим не відрізняється від сваволі й самодурства царської влади, а головне -- розруха виробництва, якій не видно кінця, породжують страждання робітничої маси -- усе це вже посіяло реакцію в досі ще темній масі до "диктатури пролетаріату" [44].

1. ДАПО. -- Ф. П -- 7. -- Оп. 1. -- Спр. 66. -- Арк.23.
2. Дмитрієв С. Н. Назв праця. -- С. 8.
3. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 76.
4. ДАПО. -- Ф. П -- 7. -- Оп. 1. -- Спр. 36. -- Арк. 27.
5. Известия (Москва). -- 1988. -- 30 апреля.
6. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 81.

7. Там само. -- С. 76.
8. Вернадський В. І. Щоденник // Київська старовина. -- 1993. -- № 3. -- С. 40.
9. Самородов В. М., Кигим С. Л., Ольховська Л. В. В. І. Вернадський та В. Г. Короленко: у поєднанні долі і поглядів. -- Полтава: РВВ ПДА. -- 2013. -- С. 29.
10. Там само. -- С. 32.
11. Вернадський В. І. Дневники. 1917 -- 1921. Октябрь 1917 -- январь 1920. -- К.: Наукова думка, 1994. -- С. 72.
12. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 97.
13. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 56.
14. Вернадський В. І. Дневники... С. 60 -- 61.
15. Наша мысль (Полтава). -- 1918. -- 18 квітня.
16. Березіль (Харків). -- 1991. -- № 2. -- С. 177.
17. Там само. -- № 1. -- С. 145.
18. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 55.
19. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуті. 1917 -- 1922 рр. -- Полтава, 1995. -- С. 49.
20. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 56.
21. ДАПО. -- Ф. 138. -- Оп. 1. -- Спр. 581. -- Арк. 180.
22. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 142.
23. Там само. -- С. 147.
24. Ревегук В. Назв. праця. -- С. 109.
25. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 179.
26. Короленко В. Г. Земли! Земли!.. -- С. 127 -- 128.
27. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 164.
28. Трифонов Н. История одного спора Октябрьских лет // Вопросы литературы. -- 1970. -- № 7. -- С. 34.
29. Резник С. Кровавая карусель. -- М., 1991 -- С. 203 -- 204.
30. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 299.
31. Там само. -- С. 302.
32. Короленко В. Г. Земли! Земли!.. -- С. 210.
33. Там само. -- С. 214.
34. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 212.
35. Трифонов Н. Назв. праця. -- С. 39.
36. Новый мир. -- 1988. -- № 10. -- С. 212.
37. Дмитриев С. Завет терпимости // Наш современник. -- 1990. -- № 4. -- С. 184.
38. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 167.
39. Ревегук В. Назв. праця. -- С. 148.
40. Негретов П. И. Назв. праця. -- С. 215.
41. Короленко В. Дневник... -- С. 290.
- 41-А. Рідне слово / Полтава /. -- 10 грудня.
42. Короленко В. Г. "Что написано -- неопровержимо..." -- С. 407.
44. Короленко В. Г. Дневник... -- С. 302.

Розділ IV

ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПИСЬМЕННИКА

Поселившись у 1900 р. на постійне місце проживання в Полтаві В. Г. Короленко поряд з літературною працею продовжує вести активне громадсько-політичне життя, займається публіцистикою і правозахисною діяльністю. Для всіх знедолених і ображених царською владою письменник часто був останньою надією, щоб захистити свою людську гідність, відстояти свої права і домогтися справедливості у судах та інших урядових установах. Він ніколи не залишався байдужим до людського горя і страждання. Не даремно вся прогресивна громадськість називала В. Г. Короленка "совістю Росії".

У 1902 р. на ґрунті недороду і загрозу голоду в суміжних повітах Полтавської і Харківської губерній розпочалися селянські бунти, які вилилися у пограбування поміщицьких економій. Селяни розбирали по домівках продукти харчування, худобу, а часто і поміщицьке майно, але погромів і вбивств не допускали. На їх втихомирення були послані царські війська під командою генерал-губернатора М. І. Драгомирова. За Старою російською самодержавною традицією карателі різками і шаблями "відновлювали повагу до закону". Очевидці пізніше розповідали: били так, що кров через халяви чобіт бігла.

На захист полтавських і харківських селян стала вся прогресивна громадськість Росії. Не залишився осторонь і В. Г. Короленко. Як до знаного вже правозахисника, до нього юрбами потягнулися селяни з проханням захистити від розправи. Передpokій, кухню і кабінет письменника заповнили прохачі. В. Г. Короленко їх уважно вислуховував і розподіляв між адвокатами, які працювали у його помешканні. Будинок письменника, по суті, перетворився на велику адвокатську контору. Саме завдяки заступництву В. Г. Короленка та кваліфікованих столичних і місцевих адвокатів судові вироки "особливих присутствій" Харківської і Київської судових палат були порівнюючи м'якими із 960 притягнутих до кримінальної відповідальності селян 836 чоловік засудили на термін від двох місяців, до 4,5 років, решту виправдали.

Вдячні селяни запропонували В. Г. Короленку гроші, але він відмовився. Тоді йому запропонували декілька лантухів пшениці або картоплі -- знову відмовився, що селян дуже здивувало.

-- З чого ж ви живете, коли не маєте ні землі, ні власного помешкання? -- запитали вони.

-- Я письменник, пишу книги, -- відповів В. Г. Короленко. Така відповідь здивувала селян ще більше. Вони не могли втямити, як можна прожити з самої лише літературної творчості [2].

Це була перша, але не остання правозахисна справа письменника в Полтаві. У 1905 р. він став на захист великосорочинських селян (його стаття "Сорочинська трагедія" збурила всю Росію), а в 1911 -- 1913 роках --

приказчика Бейліса, якого звинуватили у причетності до ритуального вбивства євреями християнського хлопчика. Ці справи набули не лише загальноросійського, але і європейського розголосу, в результаті чого ім'я В. Г. Короленка стало відомим далеко за межами Росії. Але справжнє "ходіння по муках" розпочалося у Володимира Галактіоновича після встановлення в Україні більшовицької диктатури, коли письменник, за його словами, змушений був давати вихід своїй "громадянській совісті у безплідних, може бути, листах і протестах" [3].

Не очікуваний полтавцями перший прихід червоних військ у січні 1918 року ще більше загострив суспільно-політичну ситуацію в місті, посилив анархію, зубожіння й безправ'я народу. Полтавці зіткнулися з такими проявами деспотизму й сваволі влади, якого вони не бачили в найгірші часи політичної реакції за часів російського самодержавства. Популістські гасла більшовиків не могли ввести в оману й В. Г. Короленка, який продовжував сповідувати ідеали добра й справедливості. Уже в перший період існування радянської влади в Полтаві (січень – березень 1918 року) В. Г. Короленко, користуючись авторитетом видатного російського письменника й поборника людських прав, рятував людей від швидкої розправи більшовиків, незважаючи на їхній соціальний стан і політичні переконання.

В останні дні перебування червоних у Полтаві він випадково довідався про арешт восьми селян із приміського села Мачухи. За опір радянській владі їм загрожував розстріл. Тривожився за їхню долю письменник не безпідставно, адже напередодні в передмісті Полтави Ліску червоні серед білого дня безпідставно розстріляли сімох осіб.

Суть справи полягала в тому, що в Мачухах з ініціативи Сороки й Швиденька виник загін "вільного козацтва", який в умовах політичної нестабільності мав охороняти село від непрошених гостей, у тому числі й від червоногвардійців. Одного разу козаки зустріли в лісі поблизу села п'ятьох невідомих осіб, у одного з яких виявилось 420 тисяч карбованців. Підозрілих заарештували, але невдовзі відпустили, а гроші внесли до волосної каси. Коли про це дізналися більшовики в Полтаві, то послали до Мачух невеликий роз'їзд, щоб забрати гроші собі. Козаки затримали непрошених візитерів, але одному червоногвардійцю вдалося втекти, і до Мачух був направлений уже великий каральний загін під командуванням естонця О. Каска.

Майже беззбройні селяни не могли чинити опір переважаючим силам червоних, які забрали з волосного правління гроші, заарештували членів волосної земської управи й забрали їх із собою. Щоб дізнатися про долю заарештованих, до Полтави вирушила делегація селян із Мачух. Більшовицькі можновладці зустріли їх непривітно. О. Каск наставив на селян револьвер і закричав: "Ви їхні спільники! Вас теж потрібно розстріляти!"

Хворий Короленко (перед цим він декілька днів не виходив із дому) разом зі своїм зятем, депутатом Полтавської міської Ради Костем Ляховичем, поїхали просити за заарештованих до Г. Чудновського, командувача червоних військ у Полтаві. Останній пообіцяв, що до з'ясування всіх обставин справи з мачушанами нічого не станеться. Проте Г. Чудновського

невдовзі викликали на фронт, і В. Г. Короленко з К. Ляховичем та членом губернської земської управи Полетикою поїхали на Південний вокзал, де знаходилося все командування червоних військ, що обороняли Полтаву. Серед загальної метушні їм удалося розшукати Г. Барабаша, серба за національністю, який у загоні В. Кіквідзе командував підрозділом колишніх австрійських військовополонених. Той нічого не вирішив і відіслав клопотальників до "Юридичної секції штабу", де в одному з вагонів сиділи напівграмотні червоногвардійці. Короленку з Ляховичем удалося їх умовити, і всі вісім заарештованих селян були звільнені [4].

29 березня 1918 року разом із німецькими військами до Полтави вступили й козаки української Запорізької бригади генерала Натієва. Будучи свідками більшовицького терору, вони прагнули помсти. У приміщенні Віленського військового училища розпочалася розправа над більшовиками та їхніми прибічниками, які не встигли втекти: кожному давали по 200 – 250 ударів шомполами. Екзекуції стали предметом обговорення на засіданні Полтавської міської думи, яка відновила свою роботу після втечі більшовиків. Гласні думи із цього приводу прийняли резолюцію: "Дума протестує проти самосудів над вільними громадянами й вимагає, щоб вища військова влада негайно вжила всіх заходів і щоб винні понесли покарання". Резолюцію запропонував Кость Товкач, а саме в цей час у центрі міста, навпроти театру, невідомі вбили його рідного брата.

Не міг обійти мовчанням факт наруги над людьми й В. Г. Короленко. З обуренням він пише до газети "Свободная мысль" статтю "Гріх і сором", у якій закликає до милосердя й припинення позасудових розправ. Стаття викликала неабиякий резонанс серед читачів. Уже через день до редакції зайшов офіцер-українець і приніс статтю-відповідь "Соромно й нам", де від імені українських військових старшин розкаювався за вчинені розправи над політичними опонентами.

Письменник мав також розмову з командиром українського Богданівського полку О. Шаповалом, чиї козаки стояли в приміщенні Віленського військового училища. Він розповів про трагедію своєї сім'ї. У Пирятині більшовики зарізали його батька та брата. Брата вбили з особливою жорстокістю: відрізали ніс, порізали ножом обличчя, а вже потім добили. Дружина з сином урятувалися лише тому, що перебували в цей час у Кобеляках. Після цієї розповіді В. Г. Короленко зробив для себе невтішний висновок: "Безумовно, більшовицькі підбурювання черні породили звірства дикого натовпу над "буржуазією". Але звірства, хоч би й у відповідь, – усе-таки звірства" [5].

В. Г. Короленко добре розумів непоправне горе тих українських вояків, які втратили своїх рідних і близьких під час першого приходу радянської влади в Україну, але закликав їх не уподібнюватися більшовикам, не давати волі сліпій ненависті та жадобі помсти й за будь-яких обставин залишатися цивілізованими людьми. Розвиваючи цю думку, письменник, за словами його дочки Софії, говорив: "Так, вони самі пережили, можливо, звірства й жахи.

Але в справжньому людському серці після цього повинна з'явитися відраза до будь-якого звірства, до будь-якої сліпої й позазаконної розправи" [6].

Протести Володимира Галактіоновича проти позасудових розправ над політичними противниками змусили втрутитися в цю справу й полтавську місцеву владу. У газеті "Наша мысль" був опублікований різкий протест голови губерньської земської управи Токаревського та полтавського міського голови Косенка з вимогою припинити знущання над прибічниками комуністів.

Якщо певні зрушення у відновленні законності та правопорядку завдяки клопотанням і авторитету В. Г. Короленка й спостерігалися, то політична реакція посилювалася. Одним із її проявів стало відновлення цензури в періодичних виданнях і закриття на вимогу австро-німецьких окупаційних властей прогресивних видань. Так, 4 квітня 1918 року була закрита газета "Свободная мысль", яку редагувала Софія Короленко, а письменника звинуватили у "великоросійському націоналізмі". Наступного дня опозиційна газета вийшла під назвою "Наша мысль", і в ній була опублікована відповідь В. Г. Короленка на голослівне звинувачення на свою адресу: "Мені доводилося захищати мужиків-вотяків у В'ятській губернії, російських мужиків у Саратовській, сорочинських українців у Полтавській – проти мордувань російських чиновників. Вотяк, черемис, єврей, великорос, українець – були для мене в однаковій мірі пригнобленими людьми. І кожного разу при цьому лунали натяки на інсинуації... Я до цього звик" [7].

Утиски проти опозиційної газети посилювалися, і щоб продовжити її життя, редакції доводилося часто міняти назви видання: "Наша жизнь", "Вольная мысль" та інші. 17 травня 1918 року, уже в умовах Української держави гетьмана П. Скоропадського, В. Г. Короленко подав до газети "Вольная мысль" статтю під заголовком "Що це?", спрямовану проти утисків вільної преси, але цензор Козлов (напередодні війни він закінчив комерційне училище) половину матеріалу викинув. Коментуючи цей факт, Володимир Галактіонович записав у щоденнику: "Усе це невміло, нахабно й грубо" [8].

Прихід австро-німецьких і українських військ на Полтавщину після тривалого періоду політичного хаосу й більшовицької сваволі був сприйнятий населенням із надією як гарант стабільності й правопорядку. Проте політика Центральної Ради, спрямована на захист інтересів українського народу, не влаштовувала німців. Відмова Центральної Ради змінити свою аграрну політику відповідно до вимог німців та українських заможних селян і поміщиків стала приводом до її розгону окупантами.

29 квітня 1918 року в приміщенні Київського цирку зібрався з'їзд хліборобів-власників, на який прибули понад 8 тисяч делегатів з усіх губерній України. Полтавщина була представлена на ньому однією з найбільших делегацій. Лише від Хорольського повіту – 463 делегати на чолі з лідерами повітової спілки хліборобів-власників братами Сергієм і Миколою Родзянками. Делегати з великим піднесенням проголосили Павла Скоропадського гетьманом України як людину "сильної руки" й закликали його "врятувати країну від хаосу та беззаконня". П. Скоропадський відразу ж

відновив приватну власність на землю й почав більш слухняно виконувати накази німецьких окупаційних властей.

На посади губернських і повітових старост гетьман призначав переважно місцевих поміщиків, земських діячів або суддів. Так, Полтавським губернським старостою став поміщик із Лохвицького повіту Сергій Іваненко, який у 1916 році був головою губернської земської управи, а в 1917 році – губернським комісаром Тимчасового уряду. Губернським військовим комендантом було призначено Самокиша, а комендантом Полтави – Хилецького.

Зміна влади в Україні призвела до посилення політичної реакції й утисків навіть тих кучих демократичних здобутків, які існували за Центральної Ради в умовах фактичної німецької окупації України. В. Г. Короленко добре розумів, що хлібороби-власники, яких більшовики найбільше переслідували за "буржуазність" і приватновласницькі традиції, прийшовши до влади, "принесуть свою ненависть до "революції та свої справедливі й несправедливі до неї претензії".

Характеризуючи політичну ситуацію, що склалася на Полтавщині після приходу австро-німецьких військ, В. Г. Короленко у листі до Горнфельда від 28 травня 1918 р. писав: "Влади ніякої, окрім, звичайно, німецької. А повзе звідусіль "реставрація" -- лізуть якісь колишні "чиновники особливих доручень"... Життя, здається, випирає -- з допомогою німців -- справжню реакцію. Уже забороняють будь-які зібрання робітників, починають переслідувати професійні спілки і т. ін. Добра від того не жду" [9].

Протягом усього періоду Гетьманщини Короленку доводилося виступати за право на існування опозиційної преси в Полтаві. Щоб донести свій голос протесту проти її утисків до більш широкого кола читачів, 5 червня 1918 року в газеті "Киевская мысль" він надрукував розлогу статтю, спрямовану проти політичних репресій і посягань на свободу слова з боку гетьманської влади. У ній він закликав П. Скоропадського припинити переслідування з політичних мотивів і став на захист економічних вимог робітників та селян.

Відповіддю гетьманської влади стало остаточне закриття опозиційної газети в Полтаві й арешт німцями 24 липня К. Ляховича, який часто виступав з публікаціями в ній. Офіційним приводом до закриття газети стала надрукована в ній відозва полтавського страйкового комітету. Проте "справжня причина, – писав В. Г. Короленко в листі до А. В. Пешехонова, – намагання реакційних елементів звести рахунки з неприємною людиною, яка викривала різні махінації в пресі".

Декілька разів ходив В. Г. Короленко до Полтавського губернського старости С. Іваненка з проханням посприяти звільненню К. Ляховича та незнайомого письменнику есера Когана, у якого виявили листівки із закликом до повстання проти гетьманського режиму. Когана німці звільнили, а Ляховича відправили до Києва. Письменник змушений був порушити клопотання про звільнення свого зятя перед міністром освіти М. П. Василенком, з яким був добре знайомий і якого характеризував як

"прекрасну людину". За звільнення К. Ляховича просив німців і міністр внутрішніх справ гетьманського уряду Б. Кістяківський, але все було марно.

14 серпня 1918 року В. Г. Короленко разом із донькою Наталкою змушений їхати до Києва, щоб особисто клопотатися за К. Ляховича перед окупаційною владою, але ніщо не допомагало, німці були неблаганні. Заарештованого відправили до концтабору в Бялу поблизу Бреста, звідки він вийшов на волю лише 25 листопада 1918 року, коли окупаційний режим в Україні вже розвалився.

Восени 1918 року в Німеччині та Австро-Угорщині на ґрунті поразок у світовій війні почали назрівати демократичні революції. Окупаційний режим в Україні послабшав, а разом із ним захиталася й влада гетьмана. Ускладнилося міжнародне становище Української держави. Гетьману через протидію німців не вдалося створити боекватри національної армії, і Україні загрожувала нова агресія з боку більшовицької Росії. Антанта ж на противагу Німеччині намагалася відродити сильну "єдину й неділиму Росію", ставку робила на білогвардійців і негативно ставилася до проявів "сепаратизму" народів, які раніше входили до складу Російської імперії. Для України в планах Антанти місця не було.

Ще влітку 1918 року з опозиційних до гетьмана політичних партій, економічних та профспілкових організацій був утворений Український Національний союз, який виступав за відновлення парламентської республіки у формі Української Народної Республіки, яка існувала до гетьманського перевороту. 14 листопада на таємних зборах Національного союзу була утворена Директорія в складі п'яти осіб на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою, яка взяла на себе організацію повстання проти гетьмана. Почався масовий рух повстанців, основу якого становили селянські загони, на Київ та інші міста України, де знаходилися залоги гетьманських військ. Навколо Полтави все тугіше стягувалося кільце селянських повстанських загонів.

На середину листопада 1918 року в Полтаві майже не залишилося гетьманських військ, тому що вони були послані назустріч Запорізькій дивізії Петра Болбачана, яка підтримувала Директорію УНР і вела наступ на Полтаву з боку Києва. Цим не забарилися скористатися повстанці й у ніч на 27 листопада після нетривалого обстрілу зайняли Червоні казарми. Їх підтримав утворений боротьбистами повстанський загін у місті, яким командував Матена-Богаєвич (Бугаєвський).

Надвечір 27 листопада Полтава повністю опинилася в руках повстанських загонів, а наступного дня до міста почали прибувати частини Запорізької дивізії. Полтавським губернським комісаром Директорії УНР призначено Григорія Чижевського, відновили роботу губернське земство та міська дума. Гетьманські урядовці були заарештовані й посаджені до в'язниці.

Українська партія боротьбистів утворилася під час Гетьманщини з лівого крила партії українських есерів. Своєю назву взяла від газети "Боротьба", епіграфом якої були слова Т. Шевченка "Борітеся -- поборете, вам Бог помагає".

Згідно з наказом П. Болбачана на Полтавщині оголошено воєнний стан: заборонялося проведення мітингів і зібрань, діяльність "Советів" і монархічних організацій. Щоб запобігти пограбуванням і мародерству, 29 листопада повстанці, які знаходились у Червоних казармах, були оточені регулярними республіканськими військами, частково роззброєні, а частково розбіглися. Створений повстанцями ревком розформували, а частину його членів заарештували.

19 грудня 1918 року Директорія день перемоги над гетьманським режимом і відновлення Української Народної Республіки оголосила національним святом. Із цієї нагоди в Успенському кафедральному соборі міста відбулася урочиста церковна служба, але священники Російської православної церкви відмовилися служити молебень за УНР, що викликало глибоке обурення більшості віруючих [10].

Одночасно почалися переслідування більшовиків, і хворому В. Г. Короленку вкотре довелося виступати в ролі клопотальника перед владою. Авторитет видатного письменника-гуманіста, звання почесного голови Полтавського політичного Червоного Хреста відкривали перед ним усі службові кабінети посадовців Директорії УНР.

Полтавський політичний Червоний Хрест як громадська організація прогресивної російської інтелігенції почав нелегально діяти ще за часів царизму, але особливо активну роботу розгорнув із кінця 1918 року, коли гетьманський режим в Україні доживав останні дні. Очолювала цю організацію Парасковія Семенівна Івановська – рідна сестра дружини Володимира Галактіоновича, відома учасниця народницького руху. Царським судом вона була засуджена до страти, яку замінили безстроковою каторгою. Після втечі з ув'язнення в 1906 році П. С. Івановська проживала на еміграції за кордоном. У Росію повернулася на початку Першої світової війни й постійно мешкала в родині В. Г. Короленка.

Долаючи численні перешкоди, політичний Червоний Хрест, будучи посередником між населенням і численними каральними органами, виконував свою гуманну місію за всіх режимів, які змінювали один одного протягом усього періоду Української революції й громадянської війни. Першими підзахисними Полтавського політичного Червоного Хреста в період Директорії УНР стали особи, звинувачені в більшовизмі.

14 січня 1919 року В. Г. Короленко разом із полтавським міським головою Семененком та П. С. Івановською ходив до штабу українських військ просити за звільнення заарештованих, серед яких були О. Чижевська, якийсь селянин і студент Машенжинов. За наказом П. Болбачана письменника допустили як захисника на засідання воєнно-польового суду, який мав судити більшовиків. "Я хочу сказати їм, – писав В. Г. Короленко у щоденнику, – що обом сторонам слід подумати, що звірств з обох боків достатньо, що можна бути противником, можна навіть стояти один проти одного у відкритому бою, але не душити й не стріляти вже беззбройного противника" [11].

Зважаючи на клопотання В. Г. Короленка, усі, крім студента, були звільнені, але в контррозвідці ще залишалися декілька заарештованих, яких підозрювали в причетності до більшовизму. Тому 17 січня, за день до евакуації військ Директорії УНР з Полтави, Короленку знову довелося йти до начальника української контррозвідки Римського-Корсакова, щоб з'ясувати долю заарештованих. Там він дізнався, що студента Машенжинова за вироком воєнно-польового суду вже розстріляли, і одночасно познайомився з осавулом Черняєвим, який розповів письменнику про трагедію своєї сім'ї.

Під час першого приходу російських більшовиків до України вони розстріляли в Ромнах батька й матір Черняєва, а дружину червоногвардійці згвалтували в нього на очах. Відтоді осавул не знав пощади до них. Він зізнався письменникові, що власноруч застрелив 62 червоних бійці, а на їхніх трупах залишав свої візитні картки. Володимир Галактіоновичу вдалося переконати осавула в неприпустимості й безглуздісті подібних вчинків. В. Г. Короленка допустили до заарештованих, яких утримували в одному з номерів готелю "Європейський", і він особисто познайомився з підсудними. Осавул Черняєв запевнив письменника, що над ними не вчинять самосуду й вони будуть відправлені до в'язниці, де чекатимуть суду. Проте в метушні відступу про заарештованих просто забули, і прихильники більшовиків були звільнені червоними військами.

Під час запеклих боїв у районі станцій Божківська та Свинківка злочинні елементи протягом 17 – 18 січня вчинили єврейський погром у Полтаві, який почався на Подолі й супроводжувався пограбуванням магазинів і приватних помешкань. Під час погрому постраждали десятки людей, а декількох осіб було вбито. 23 січня завдяки рішучим діям козаків місцевого куреня вдалося запобігти єврейському погрому в Миргороді. У Ромодані під час погрому вбили 11 євреїв.

У перші дні після приходу червоних, писав В. Г. Короленко, полтавці відзначали "відсутність страт і зміну різного роду жорстокості порядком та порівняним спокоєм" [12].

Проте період "порівняного спокою" тривав недовго. Потрібно було лише декілька тижнів, щоб створити органи більшовицького режиму, структуру політичної поліції – ЧК, адже бажаючих примкнути до влади було досить.

Полтавське губернське відділення радянської політичної поліції було створене за допомогою київських і одеських чекістів. Очолив його Барсуков. Такі ж відділення організовані й у кожному повіті Полтавщини. Штати працівників значною мірою комплектувалися з непевних категорій людей, нерідко кримінальних злочинців. Так, Костянтиноградське ЧК очолив місцевий п'яниця Черненко. Своє службове становище він використовував для особистого збагачення, привласнював забрані в заарештованих цінності та гроші, знущався з людей. Такими ж були і його підлеглі: Кривенко й Риндін – колишні вартові при гетьмані; Шах, Красніков і Воротніков – хулігани, злодії та п'яниці.

До початку лютого 1919 року до складу Костянтиноградського ревкому входили й українські комуністи-боротьбисти. Щоб усунути їх від влади,

комуністи скористалися самогубством голови ревкому й звинуватили боротьбистів у його вбивстві. У ніч на 14 лютого згідно з рішенням міського комітету КП(б)У чекісти заарештували й таємно розстріляли Котліка, Чухліба та Шила, а щоб приховати сліди злочину, кинули їхні трупи під кригу. Через декілька днів безслідно зникли комуністи-боротьбисти Олешко та Кузьменко, які не схвалювали бандитських дій місцевої влади. Розбій чекістів викликав глибоке обурення жителів Костянтинограда. Повстали червоноармійці місцевого гарнізону, вимагаючи кари для злочинців. Їхній виступ було придушено, але губернська влада вже не могла приховати злочини ЧК. О. Черненко та С. Шах були розстріляні за рішенням Полтавської губЧК [13].

Голова Зіньківської ЧК через повітову газету "Известия" звернувся до жителів Зіньківщини із закликом писати донесення на сусідів і знайомих, гарантуючи їм збереження таємниці, оскільки ЧК за своєю природою є таємною організацією [14].

Провокації та доноси, включаючи й один на одного, стали звичним методом роботи ЧК із часу її створення. Вони набули настільки широкого поширення, що губернський революційний трибунал змушений був притягати до відповідальності за звинуваченням "у брехливих дописах на видатних радянських керівників" слідчих ЧК комуністок Блінцовську та Бориско.

Уже наприкінці січня 1919 року В. Г. Короленко розпочав ходіння в ЧК та інші радянські установи з клопотаннями про заарештованих. Його здоров'я різко погіршилося, повернулися безсоння й тяжка задуха. 12 лютого в листі до літературного критика А. Г. Горнфельда він скаржиться: "Для роботи атмосфера погана: цілий день у мене штовханина – приходять, скаржаться, плачуть, просять посередництва з приводу арештів і погроз розстрілами" [15].

Усіх незгодних із радянською владою в її більшовицькому трактуванні негайно оголошували контрреволюціонерами й нещадно переслідували аж до фізичного знищення включно. Щоб приховати сліди злочинів, чекісти робили це таємно. Уже перше знайомство з діяльністю радянської політичної поліції дозволили письменнику зробити висновок, що "революційна охранка нічим не відрізняється від жандармської. Раніше в ходу була "неблагодійність". Тепер – "контрреволюційність". Революційна охранка карає не тільки за вчинок, не тільки за характер дій, але й за характер думок... "Страшенне зло нинішнього моменту – невизначеність прав і обов'язків. Ніхто не знає, хто його може заарештувати й за що" [16].

На загрозливе зростання позасудових розстрілів у катівнях ЧК вказував В. Г. Короленко й у листі до Х. Раковського від 20 березня 1919 року: "Я колись боровся проти страт, що стали "побутовим явищем" за царської влади. І тепер я продовжую спостерігати за цим явищем і мушу сказати: такого розгулу страт, часом нічим, так, нічим не виправданих, я ніколи собі не уявляв" [17].

Користуючись своїм знайомством з намісником Леніна в Україні, В. Г. Короленко часто звертався до нього з проханням врятувати життя знайомим і незнайомим людям -- жертвам чекістської (точніше -- комуністичної) сваволі. Всього відомо 34 листи, написані ним до Х. Раковського протягом 1919 -- 1921 років.

Зважаючи на те, що радянська політична поліція мала практично необмежені права та можливості чинити суд і розправу на власний розсуд, до неї, крім ідейних комуністів, потяглися пройдисвіти й шкурники, які службу в ЧК використовували у своїх корисливих інтересах. На цю обставину вказував і В. І. Ленін у листі до керівника Всеукраїнської ЧК М. Лаціса від 4 липня 1919 року. Він писав, що "на Україні ЧК завдала багато зла, будучи створена дуже рано й впустивши до себе масу тих, хто примазався.

Потрібно суворіше перевірити склад, сподіваюся, Дзержинський звідси Вам у цьому допоможе. Потрібно підтягнути, щоб там не було, чекістів і вигнати тих, хто примазався" [18].

Проте вимога "вождя світового пролетаріату" залишилася лише добрим побажанням, позаяк змінити форми та методи роботи ЧК означало б змінити саму природу тоталітарного режиму, яка її породила.

Особливо зловісну роль у злочинних діях ЧК відігравала колишня швачка, а за більшовиків – слідчий "товариш Роза", одне ім'я якої наводило жах на полтавців. Під час неодноразових відвідин "чрезвичайки" В. Г. Короленкові довелося особисто познайомитися з нею: "Це молода дівчина, єврейка. Широке обличчя, хвилясте чорне волосся, непогана собою, тільки не зовсім приємний вираз губ. На поясі в неї револьвер у кобурі..."

30 березня за таємним рішенням губернської ЧК було розстріляно 9 чоловік, а на початку квітня – ще 8...

Великий гуманіст не міг змиритися з тією наругою над людською гідністю, якою супроводжувалася розв'язана більшовиками братовбивча громадянська війна, коли, здавалося, усі воювали проти всіх. Письменник щиро сподівався лишитися осторонь у цій борні. Він писав: "Я не більшовик, але й не петлюрівець, і не денікінець, не вірю в користь зовнішнього втручання. Я не активний політик". У часи воєнного лихоліття В. Г. Короленко намагався "пробудити людяність серед озвіріння", закликав до злагоди й примирення, але дуже швидко переконався в злочинній суті комуністичного режиму, для якого почуття людяності й цивілізованих методів ведення війни були чужими. "Мужність у відкритому бою, людяність до переможених, – писав Володимир Галактіонович, – ось істинна формула людської, а не звірячої боротьби. Тепер мало хто розуміє, яким сильним став би той, хто зумів би чесно проявити цей настрій... Але у вас, більшовиків, його немає" [19].

Разом із В. Г. Короленком жертвами політичних репресій опікувалася й П. С. Івановська як представник політичного Червоного Хреста. Зважаючи на те, що в період Директорії УНР його представники домоглися скасування смертної кари над чотирма прибічниками радянської влади, більшовики за цю "заслугу" визнали посередництво Червоного Хреста при розправах над

політичними противниками. Його представники одержали доступ до радянських в'язниць і карально-репресивних органів. В умовах радянської дійсності контингент підзахисних Полтавського політичного Червоного Хреста змінився, і йому доводилося захищати переважно так званих контрреволюціонерів, відстоюючи перед владою принципи справедливості та гуманізму. Практична робота співробітників Червоного Хреста зводилася до надання гуманітарної й правової допомоги політичним в'язням – жертвам червоного терору.

13 березня 1919 року В. Г. Короленко одержав на своє ім'я постійну перепустку, якою він регулярно користувався в різних "надзвичайних" радянських органах, намагаючись урятувати жертви більшовицького терору.

Розмірковуючи у своєму щоденнику про ходіння до полтавської "чрезвычайки", Володимир Галактіонович писав: "Раніше доводилося направляти подання в одну сторону. Тепер – у другу. От і все. Утім, я пригадую: у мене є картка Раковського, на якій написано, щоб мені "надавали сприяння". Я нею досі не користувався. Подаю". Виступаючи як "клопотальник" у більшовицьких штабах, революційних трибуналах, ревкомах і ЧК, В. Г. Короленко користувався також привілеєм особистого знайомого Х. Раковського.

У листах до нього та його дружини Олександри чітко простежується громадянська позиція письменника, намагання протистояти червоному терору, бажання захистити людей різних соціальних станів, національної приналежності та політичних переконань, яким комуністична влада в провину ставила не конкретні протиправні дії, а спосіб мислення, а часом і колишній соціальний статус – походження з так званих експлуататорських класів.

В. Г. Короленку доводилося просити буквально за кожну людину, заарештовану чекістами з політичних мотивів. Його заступництво перед владою часто було єдиною надією зберегти життя жертвам більшовицького терору. 23 березня 1919 року письменник відзначав у своєму щоденнику: "До мене й Парасковії Семенівни ходять родичі – матері, сестри. Плачуть, просять. Ми у свою чергу довідуємося в надзвичайці".

Чотири жінки з Василівської волості 40 кілометрів ішли пішки до В. Г. Короленка з проханням урятувати їхніх чоловіків, заарештованих надзвичайкою. Уся їх вина полягала в тому, що в минулому вони були членами спілки "хліборобів-власників". Наближалися весняні польові роботи, а чоловіки понад два місяці без суду й слідства знаходилися в тюрмі. Їхнім сім'ям загрожували злидні та голод.

Учителя Проценка чекісти заарештували лише через те, що під час мітингу в міському театрі він нешанобливо відгукнувся про промову якогось оратора-комуніста. "Тепер, вірогідно, – писав В. Г. Короленко, – краще оцінить ораторські здібності комуніста, посидівши в тюрмі" [20].

Завдяки клопотанню В. Г. Короленка та П. С. Івановської від розправи в ЧК був урятований 16-річний гімназист Івакін. Його вина полягала в тому, що він обурився несправедливістю радянської влади, яка заборонила дітям

християн вивчати в школах Закон Божий, але не зробила цього відносно дітей євреїв, які в школі продовжували вивчати свою священну книгу Талмуд.

У кінці березня 1919 року В. Г. Короленку вдалося врятувати Муромцева – управителя маєтків князів Кочубеїв у Диканьці. Родина письменника також надала притулок у власному домі родичам Муромцева – Феоктистову з дочкою. 30 березня до В. Г. Короленка з плачем прийшла жінка Фекла Кучеренко з хутора Говтви Байрацької волості просити допомоги й захисту від сваволі представників радянської влади та розповіла про трагедію своєї сім'ї. Два червоноармійці, Кравченко й Гудзь, без будь-яких підстав заарештували на їхньому хуторі групу селян, включаючи й Захара Кучеренка – її чоловіка. Під час арешту в нього знайшли 500 карбованців асигнаціями й 35 карбованців сріблом. Заарештованих по дорозі на Полтаву відпустили, і всі вони, крім Захара Кучеренка, повернулися додому. Невдовзі його труп знайшли випадкові люди. Усі були переконані, що вбивство вчинили червоноармійці, а гроші привласнили.

Знову письменнику довелося йти до ЧК й доводити, що серед її співробітників є злочинці. Головний чекіст, за словами письменника, "поставився до цього повідомлення досить прохолодно", але обіцяв розібратися. Невдовзі Короленку повідомили, що Гудзь на фронті, а Кравченко зник невідомо куди. Проте Володимиру Галактіоновичу зі слів жінки, яка приходила знову, стало відомо, що Гудзь перебував удома й жорстоко побив удову, яка посміла скаржитися на нього. В. Г. Короленко був упевнений, що вбили й нещасну жінку, тому що вона до нього більше не приходила. Його клопотання виявилось даремним.

"Моя роль заступника, – писав Володимир Галактіонович, – викликана традицією. Мені доводилося не раз за колишньої влади заступатися за населення в пресі, організовувати захист, і до мене йдуть по старій пам'яті, по чутках. Раніше доводилося направляти клопотання в один бік. Тепер – у інший" [21].

Полтавський чекіст Сметанін, який у губернському ЧК очолював юридичну службу, пізніше згадував: "Частими гостями в Полтавській ЧК були в той час відомий письменник В. Г. Короленко та його сестра Івановська [насправді П. Івановська була сестрою дружини В. Г. Короленка. – В. Р., Н. К.] – уповноважена політичного Червоного Хреста, що існував тоді в Полтаві, почесним головою якого був В. Г. Короленко. Їхні відвідини зводилися до клопотання за того чи іншого заарештованого" [22].

Навіть за часів царського самодержавства В. Г. Короленко міг донести свій голос протесту завдяки незалежній пресі до свідомості тисяч людей і мобілізувати громадську думку Росії проти зловживань влади, на захист невинно засуджених, скривджених і переслідуваних. Але в умовах радянської влади він позбавлений цієї можливості, бо більшовики ліквідували незалежну пресу, увели монополію на засоби масової інформації, заборонивши тим самим будь-яку вільну думку. За припадними фразами про

соціальну справедливість більшовицький режим намагався приховати від народу свої злочини.

Лицемірство більшовиків викликало глибоке обурення письменника-гуманіста. У листі до Х. Раковського від 23 березня 1919 року В. Г. Короленко писав: "Якби була незалежна преса, ви б дізналися, скільки по різних надзвичайках, особливо повітових, знемагає людей тільки за "звання" або за переконання, скільки проливається сліз матерів, дружин, дітей... Тепер писати для друку мені ніде. Мимоволі доводиться говорити про окремі випадки, перетворившись на ходока. Але відмовитися від втручання в навколишнє життя, хоч би в його окремих випадках, не можу, де б я не був" [23].

Позбавлений можливості апелювати до громадської думки, письменник за більшовицького режиму змушений був оббивати пороги численних радянських організацій і "надзвичайних" установ. Із болем він писав: "Мені, старому письменнику, котрий звик висловлюватися гласно й відкрито, важко переходити на літературу доповідних записок" [24].

Політичне безправ'я народу та безчинства каральних органів радянської влади викликали глухий опір населення краю, який переростав у збройні протибільшовицькі повстання. "У повстанському русі, – писав В. Г. Короленко, – помітна ненависть до комунізму і... юдофобство. "Ми тепер під владою жидів", – говорили люди" [25].

1 квітня 1919 року вибухнуло стихійне повстання в Миргороді. Його причиною стали злочинні дії місцевої ЧК, яку очолював Анатолій Литвин. Його заступником був Іван Бабич, а секретарем – Л. Дорочинський. Чекісти відразу взялися до своїх кривавих справ. "Не один десяток ворогів радянської влади був скараний", – згадував пізніше І. Бабич.

Відразу після встановлення радянської влади на Миргородщині заарештовано понад 180 селян – членів "Союзу хліборобів-власників", які свого часу привели до влади Павла Скоропадського. З метою вилучення хліба в селян на Миргородщину прибули десять російських продовольчих загонів. Вони мали забрати й вивезти до Росії не менше 1,5 мільйона пудів хліба, а також м'ясо, сало та інші продукти сільського господарства. Їхні представники були введені до продовольчих органів повіту. Зокрема, С. Романова було призначено членом повітової продколегії, а П. Іванова – головою профбюро, органу з керівництва роботою продзагонів.

Ніким не контролювана, ніякими законами не обмежена, радянська політична поліція перетворилася на зграю кримінальних злочинців, які на свій розсуд чинили розправу над миргородцями, займалися здирництвом і хабарництвом. Чекісти заарештовували заможних людей і під загрозою розстрілу вимагали викуп. А за хабарі відпускали на волю кримінальних злочинців та колишніх карателів. Так, із-під арешту були звільнені організатор "Союзу хліборобів-власників" Малинка, поміщик Тригубенко, який під час Гетьманщини керував розстрілом 16 чоловік на станції Миргород, Гриньов – начальник карального загону при гетьмані, йогопомічник Самойленко, брати Лисняки та ін.

Більшість із них, безумовно, заслуговувала на покарання за скоєні злочини. Не дивно, що під час повстання в приміщенні ЧК були виявлені значні цінності (вироби зі срібла, гроші), з яких керівник повстання Сергій Дубчак дав 10 тисяч карбованців двом командирам рот для виплати "жалування" червоноармійцям.

Чутки про грабежі та розстріли в ЧК невинних людей викликали в населення обурення та загальну ненависть до цього карально-репресивного органу радянської влади. Чекістам довелося навіть роззброїти караульну роту Миргородського гарнізону, бійці якої відкрито виступили проти злочинних дій ЧК й хотіли вчинити самосуд над її керівниками.

Повстання почалося раптово 1 квітня як стихійний вибух невдоволення червоноармійців резервного полку грабіжницькою політикою радянської влади та злочинними діями ЧК й було повною несподіванкою для повстанського комітету, який готував повстання. Виступ у Миргороді не був скоординований з антибільшовицькими силами Полтавщини, мав локальний характер і був приречений на провал. Повсталі заарештували партійне й чекістське керівництво міста – усього близько 30 чоловік (9 із них було розстріляно), захопили телеграфну й телефонну станції та тюрму, випустивши з неї в'язнів. До повсталих приєдналася місцева міліція, селяни з навколишніх сіл та учні старших класів української гімназії – усього понад 7 тисяч чоловік.

Повстанський штаб оголосив про перехід влади в Миргороді до рук Директорії УНР і звернувся до населення із закликом до боротьби з більшовиками в ім'я незалежної України й відновлення влади Центральної Ради.

2 квітня повсталі обстріляли потяг, у якому їхали члени українського радянського уряду К. Ворошилов, Б. Могідов, В. Аусем та інші, змусивши його повернутися до Полтави.

Каральну акцію проти повсталих миргородців очолили К. Ворошилов та голова Полтавської губернської ЧК І. Барсуков, а головними виконавцями були полк так званих інтернаціоналістів під командуванням угорського комуніста Рудольфа Фекеша, батальйон чекістів, два батальйони піхоти й бронепотяг імені К. Ворошилова. Надвечір 4 квітня останні осередки опору придушили й у Миргороді відновилася радянська влада [26].

У ході каральної акції червоні заарештували 154 повстанці, з яких 14 розстріляли відразу. Частина скористалася оголошеною більшовиками першотравневою амністією 1919 року й таким чином урятувалася, але наступного року їм пригадали участь в антирадянському виступі й жорстоко розправилися. У зв'язку з миргородськими подіями В. Г. Короленко записав у своєму щоденнику: "...Після розстрілу каральним загоном керівників повстання радянська влада вважала себе задоволеною й на вулицях міста були розклеєні об'яви про амністію в цій справі" [27].

Антирадянський виступ у Миргороді став приводом до ще більшого посилення репресій із боку більшовиків. Почастішали розстріли без суду й слідства політичних опонентів, із чим не міг змиритися В. Г. Короленко. 4

квітня 1919 року він відвідав Полтавську ЧК й зустрів там багатьох селян і так званих "колишніх" (представників заможної частини міста й царських урядовців), яких об'єднували спільне горе й тривога за життя своїх рідних. Володимир Галактіонович намагався переконати чекістів припинити вакханалію вбивств, але вони ви-правдовували розстріли тим, що в Миргороді було вбито чотирьох їхніх товаришів, на що В. Г. Короленко відповів: "Якби я був у Миргороді – більш ніж напевне постарався б стати між тими, хто розстрілював, і вашими товаришами, так само, як зараз намагаюся стати між вами й вашими жертвами. Жорстокість однієї сторони не виправдовує, а лише викликає жорстокість іншої" [28].

Проте комуністи були неблаганні. Жадоба помсти й проголошена вождями класова ненависть затьмарили докори сумління й прояви милосердя чи бодай справедливості в ставленні до своїх жертв. У листі від 5 травня 1919 року до Х. Раковського В. Г. Короленко назвав конкретні жертви червоного терору (не "буржуїв і поміщиків", як стверджували більшовики, а простих людей Полтавщини): "Обстановка цих страт спричиняє просто моторошність. Уночі людей привели до виритих могил на цвинтарі, ставили на дошку над ямою, при-стрілювали: людина падала в яму і її закопували, можливо, ще живою. Другий, мені відомий, був Шкурупій, селянин із Решетилівки. Тут були розстріляні Марченко (років 17), Микитюк (син робітника з водогону), Красиленко (артист української трупи) та Запорожець". Хворого Шевченка "привезли на цвинтар, поклали на дошку, перекинуту над готовою могилою, і пристрелили лежачого, після чого скинули в яму. Інших... саджали на таку ж дошку" [29].

Селянина Шкурупія чекісти розстріляли тільки за те, що напередодні Першої світової війни він побував у Німеччині, де вивчав прогресивні методи ведення сільського господарства, і почав запроваджувати їх у себе в Решетилівці.

Найбільше письменника обурювало те, що чекісти знищували своїх навіть потенційних опонентів, у той час, коли кримінальні злочинці продовжували залишатися на волі й чинили свою брудну справу. І вкотре він звертається до Х. Раковського, шукаючи в нього захисту й справедливості. Не сподіваючись на швидке одержання листа, В. Г. Короленко звертається до голови Раднаркому УСРР телеграфом: "Під впливом миргородських подій Надзвичайною комісією проводяться без суду розстріли, які уражають не лише бандитів, а мають характер політичної помсти за минуле. Закликаю припинити ці безглузді розстріли, безцільні й жорстокі. У числі приречених – Сподін, за якого переконливо прошу".

У часи Української держави гетьмана П. Скоропадського інвалід Сподін був комендантом Миргорода, але ні в яких каральних акціях участі не брав, нічим себе не скомпрометував. Коли на Полтавщині вдруге була встановлена радянська влада, його тричі заарештовували, загрожували розстрілом. Щоб не бути заарештованим учетверте, Сподін сам почав вимагати публічного суду над ним. Завдяки клопотанню В. Г. Короленка революційний трибунал

віддав Сподіна йому на поруки, і колишній комендант Миргорода деякий час проживав у родині письменника.

Урятував Володимир Галактіонович від розправи й полтавського міського голову часів Центральної Ради Сергія Семенченка. За нього чекістів просили й селяни Федорівки Полтавського повіту, де відомий адвокат мав невеликий маєток і здавав землю на вигідних для селян умовах. За Семенченка селяни готові були "поручитися своїми головами й майном".

У відповідь на звернення В. Г. Короленка Х. Раковський змушений був надіслати телеграму до Полтавського губвиконкому з вимогою припинити позасудові розстріли. І хоч маховик репресій дещо стихив хід, арешти політичних опонентів все ж таки тривали. 13 квітня 1919 року до Короленка за 40 верст пішки прийшли чотири жінки – дружини заарештованих селян (семеро з них були Яценки й один – Панченко) просити за своїх чоловіків і родичів. Без пред'явлення звинувачення їх заарештували червоноармійці якогось дивізіону. У черговий раз письменник змушений був іти до ЧК, щоб просити за невинно затриманих, а заодно й за вчителя Проценка, який нешанобливо відгукнувся про комуністичного агітатора й був за це заарештований.

Політичний терор і корупція серед полтавських чекістів набули таких розмірів, що викликали занепокоєння навіть в органів радянської влади.

Справа дійшла до публічних взаємних звинувачень, до відкритого конфлікту. Чекісти хотіли заарештувати за хабарі Я. Дробніса та лідера полтавських більшовиків М. Алексеєва. У відповідь останній прилюдно дав ляпаса голові губЧК І. Барсукову.

Намагаючись установити контроль над карально-репресивним органом радянської влади, за наказом губвиконкому 5 травня заарештували 16 співробітників ЧК та роззброїли батальйон чекістів. Голова ЧК І. Барсуков зник у невідомому напрямку, заздалегідь приготувавши собі документи іншої радянської установи. Проти зловживань чекістів виступили й червоноармійці полтавської залоги, вимагаючи, щоб із ЧК "прибрали всіх жидів". У зв'язку з цим В. Г. Короленко 13 травня записав у щоденнику: "Більшовизм на Україні вже себе зжив. Комунія зустрічає повсюди ненависть. Мелькання єврейських фізіономій серед більшовицьких діячів (особливо в надзвичайці) розпалює традиційні й дуже живучі юдофобські інстинкти" [30].

Справа співробітників Полтавської ЧК слухалася 24 травня на засіданні революційного трибуналу. На нього із "жалюгідним виглядом" з'явився І. Барсуков. Під час судового розгляду з'ясувалися кричущі факти корупції та бандитизму серед партійного, радянського й чекістського керівництва губернії, тому опублікований 24 травня в місцевій пресі вирок був аж надто м'яким. Завідувач секретно-оперативного відділу ЧК Житомирський отримав 5 років ув'язнення, а слідчий Томас – 3 роки (обидва умовно), решту заарештованих виправдали.

Про свої враження від процесу над чекістами В. Г. Короленко писав: "Уся справа – ганебна для надзвичайки, але враження якесь незрозуміле й плутане.

Відчувається огидність, але якась завуальована" [31]. Система не могла знищити свій репресивний апарат, який був одним із її стовпів.

Партійне керівництво Полтавщини до суду не притягалось, але губком КП(б)У розформував міську й залізничну більшовицькі організації через те, що ці комуністи, за словами Я. Дробніса, "примазалися до партії".

Незважаючи на оголошену амністію учасникам миргородського повстання, каральні органи продовжували переслідувати його учасників. У кінці червня 1919 року полтавські чекісти відправили на розправу до Києва трьох миргородців (Шаруду, Сегала та Ястребцова). Стурбований їхньою долею, адже Київська ЧК відзначалася особливою жорстокістю, В. Г. Короленко знову звернувся до Х. Раковського: "Я не знаю, які проти них докази. Зате знаю, що поза політикою це прекрасні молоді люди. Одного з них, Шаруду, я знав по селянській сім'ї, що жила в Шишаках, і в мене стискається серце при думці, що, можливо, це молоде життя вже перервалося" [32].

У листі до голови Раднаркому УСРР письменник повідомляв, що після його звернення до вищих більшовицьких інституцій в Україні та втручання Полтавського губвиконкому позасудові розстріли в Полтаві призупинилися. І раніше завдяки настирливим протестам В. Г. Короленка вони не були такими масовими, як у Києві чи Харкові. Проте спад терору виявився тимчасовим. Після інспекції Всеукраїнської ЧК страти в Полтаві знову відновилися.

У ніч із 8 на 9 червня 1919 року по вулиці Кобеляцькій (нині Фрунзе) чекісти вели чотирьох скутих разом ланцюгом в'язнів. Один із них хотів утекти, але охоронець із ручного кулемета розстріляв усіх. Уранці на місці злочину зі-брався натовп жителів: вони бачили калюжі крові, що їх обнюхували й злизували собаки. Обуренню полтавців не було меж. Розстріляними виявилися Запорожець, син робітника водогону Микитюк, артист української трупи Красиленко та 17-річний студент Марченко, який був єдиним дорослим у багатодітній сім'ї матері-вдови. На другий день схвильований В. Г. Короленко вже був у Полтавській ЧК, де його зустрів новий голова Довгополов, який заявив, що юнаків розстріляла не його "надзвичайка", а армійський "особливий відділ" – каральний орган у системі Червоної армії, який очолював Шипельгас.

Про цей обурливий випадок із радянської дійсності Володимир Галактіонович листом повідомив Х. Раковського: "І от тепер знову позасудові роз-стріли, у тому числі юнака, майже дитини, Марченка й артиста української трупи Красиленка. Потрібно знати, яке значення українське суспільство надає своїм акторам. Театр протягом тривалого часу був єдиним осередком української культури, і все, що стосується театру, змушує українця насторожитися. А тут позасудове вбивство вночі згідно з якоюсь таємною постановою, прямо на вулиці, яке вранці збирає натовп виглядом людської крові".

Протягом літа 1919 року В. Г. Короленко декілька разів звертався до голови Раднаркому УСРР із приводу трагедії, яка сталася в селі Парасковіївці (нині село Куликівка Полтавського району). Суть справи полягала в тому, що

в селі склалися два ворогуючих між собою угруповання. Сварка між ними розпочалася через якогось "кабанця". Представник однієї з ворогуючих сторін Г. Кулик, перебравшись до Харкова, дуже швидко зробив у більшовиків кар'єру, але давня образа на односельців не давала йому спокою. Із загоном червоноармійців чисельністю близько 70 чоловік він учинив наїзд на село й без відома полтавських властей захопив двох учительок місцевої школи та 10 селян і відвіз їх до Харкова, де піддав жахливим тортурам.

Щоб урятувати життя заарештованим, В. Г. Короленко ходив до Полтавського ревтрибуналу, надіслав три телеграми українському радянському урядові в Києві та одну до Харкова. У них він вимагав перевести заарештованих до Полтави, але відповіді на свої звернення не одержав. А тим часом одного із селян, Антона Корецького, харківські чекісти вже замордували до смерті, а троє перебували при смерті в лікарні. З глибоким обуренням письменник відзначав, що за царської влади він описав би ці ганебні вчинки в пресі, а за радянських часів змушений лише робити "доповіді" [33].

Після закінчення громадянської війни Г. Кулик у лавах Червоної армії швидко просувався по службі. У 1939 році він став заступником наркома оборони СРСР, а в 1940 – маршалом Радянського Союзу. У березні 1942 року за особистим наказом Сталіна був понижений до звання генерал-майора. Розстріляний у 1950 році за сфабрикованою справою. Село Парасковіївку в 1941 році перейменували на Куликівку, але, незважаючи на розправу з Куликом, назву не змінили. Повернути стару назву місцева влада не дотямила.

Великий гуманіст і правозахисник В. Г. Короленко не міг змиритися з тією наругою над людською гідністю, якою супроводжувалася громадянська війна, коли, здавалося, усі воювали проти всіх. Письменник щиро сподівався в цей трагічний для Росії час залишитися поза політикою й "будити людяність серед озвіріння", але дуже скоро переконався в злочинній суті більшовицького режиму та безперспективності будівництва соціалістичного суспільства у відсталій країні, де більшість населення була неграмотною. "Соціалістичні ідеї, – писав він, – захопили ще тільки незначну меншість робітничого класу, який сам становить незначну меншість усього народу. Зрозуміло, що соціалістичного перевороту Росія тим паче здійснити ще не може. Будь-яка спроба меншості нав'язати силою свої уявлення величезній більшості народу – була б смертельним гріхом проти самого духу революції, яка за самою своєю суттю передбачає свободу, а не насильство меншості над більшістю" [34].

У першій половині червня 1919 року, коли перша українська трупа готувалася до ювілею І. Котляревського, на одному з концертів, що відбувався в полтавському міському театрі, побував голова Полтавського губвиконкому Я. Дробніс. Керівник трупи Олелько Островський співав "Ой, Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий" і далі – слова Т. Шевченка:

Оживуть гетьмани в золотім жупані,

Прокинеться воля, козак заспіва:
Ні жида, ні ляха! В степах України –
Дай-то, Боже милий, – зблисне булава!

Почувши це, Я. Дробніс розлютився й наказав: "Эту петлюровскую сволочь нужно немедленно арестовать" [35].

О. Островський народився в 1887 р. в Золотоноші Полтавської губернії в давній козацькій родині. Навчався у місцевій гімназії. В 1905 р. вступив до партії українських соціал-демократів. Після поразки першої Російської революції 1905 -- 1907 років емігрував за кордон. У підросійську Україну повернувся лише в 1912 р. і відтоді пов'язав своє життя з театром, який був його давнім захопленням. Лютнева революція 1917 р. застала О. Островського у Грузії у складі російської армії, де він прийняв участь в українізації 5-го армійського корпусу та роботі Української краєвої ради в Закавказзі. У березні 1918 р. повернувся до Золотоноші, де організував загін "вільних козаків", який виконував поліцейські функції підтримання правопорядку в місті. Під час Гетьманщини О. Остроградський переїхав до Полтави і влаштувався на роботу актором та за сумісництвом режисером Міського театру. Одночасно плідно працював на літературній ниві. Протягом 1917 -- 1918 років вийшли друком його повісті і оповідання: "Руйнування Батурина", "Полтава", "Берестечко", "Петрик", а також п'єси "Гетьман Іван Мазепа", "Стрільці", "Нірвана" та ін.

На захист одного з активістів полтавської "Просвіти", співака й режисера О. Островського стала українська інтелігенція міста. Не залишився осторонь і В. Г. Короленко. Оскільки Островського заарештувала червоноармійська "надзвичайка" ("особый отдел"), письменник відразу ж звернувся до її голови Шипельгаса, який нічого конкретного не пообіцяв. Із цим же проханням Володимир Галактіонович побував у Я. Дробніса та М. Алексеєва, які пообіцяли актора не страчувати в Полтаві, а відправити до Всеукраїнської ЧК в Києві.

Остання надія врятувати життя О. Островському була на втручання Х. Раковського. І 20 червня 1919 року В. Г. Короленко пише йому листа: "Ці два дні минули в мене серед хвилювань за одне життя: людину вже прирекли... Ідеться про артиста української трупи Островського, письменника-драматурга й режисера. Страта його, знову позасудова й протиправна, стала б жорстоким викликом цілком законним почуттям українців, навіть ваших прибічників". На захист О. Островського став і керівник повстанського загону Матена-Богаєвич (Бугаєвський), який ще до приходу більшовиків вступив до Полтави в листопаді 1919 року. У листі до Х. Раковського Володимир Галактіонович навів його заяву: "Не знаю, саботаж це чи щонебудь інше, але мій революційний обов'язок велить мені висловити моє глибоке переконання в тому, що безглуздий терор, спрямований проти нейтральних осіб, якою я вважаю Островського, – це робота на користь контрреволюції".

В. Г. Короленко просив голову українського радянського уряду не допустити розправи над відомим діячем української культури, уважаючи, що його арешт є помстою за те, що в минулому той посмів бути "українцем-самостійником". "Я від усієї душі закликаю, – писав Володимир Галактіонович, – навіть не про милосердя до нього, а про звичайну справедливість, правосуддя й... про звичайну розсудливість влади" [36].

Проте прохання ні української інтелігенції, ні В. Г. Короленка не допомогли. Комуністична влада іноді "милувала" кримінальних злочинців, контрреволюціонерів-білогвардійців, але ніколи – українських патріотів.

Щоб не збурювати громадськість Полтави розстрілом видатного українського актора, режисера і письменника у місцевому Чека, Я. Дробніс у листі до Всеукраїнської Чека від імені Полтавського губкому КП(б)У писав: "з політичних міркувань виконати вирок над Островським може викликати небажані наслідки" в Полтаві, а тому наказав відправити його на розправу до Києва. Начальник тамтешнього "особого отдела" якийсь "т. Апетер" пішов назустріч побажанню Я Дробніса і 26 червня 1919 р. вирішив: "у зв'язку з неспокійним часом у Полтаві, щоб не викликати зайвих хвилювань серед українців" виконати смертний вирок над О. Остроградським у Києві [37].

Я. Дробніс надовго пережив свою жертву, але комуністичний режим, в ім'я утвердження якого він прирікав на смерть сотні людей, розправився і з ним. Як затятий прибічник Л. Троцького, Я. Дробніс був розстріляний у 1937 р. під час влаштованого Сталіним "великого терору".

Улітку 1919 року білогвардійські війська Денікіна, які вели боротьбу з метою відновлення "єдиної й неділимої Росії", розгорнули з Дону наступ одночасно на Москву та Київ. На їхньому шляху до Києва лежала Полтавщина. Під ударами офіцерських частин Добровольчої армії червоні війська зазнавали поразку за поразкою. Посилилося дезертирство, паніка, почастишали випадки здачі в полон, особливо серед насильно мобілізованих селян. На початку 1919 року повстанські селянські загони, які вели боротьбу проти Гетьманщини в районі Диканьки, склали основу полку анархістів, який воював під гаслом "Смерть жидам і буржуям!" Але коли полк послали на боротьбу з Денікіним, його вояки розбіглися по дорозі, на фронт прибули лише 9 червоноармійців. Така ж історія трапилась і з полком імені Т. Шевченка, який також складався з повстанців. Послані на денікінський фронт, червоноармійці дійшли лише до станції Іскрівка і звідти розійшлися по домівках. Не давала бажаних наслідків і оголошена більшовиками мобілізація українців до Червоної армії [38].

Голова Реввійськради РСФРР Лейба Троцький (Бронштейн) шаленів: потрібно було знайти винних у поразках на фронті та небажанні українців стати на захист комуністичного режиму, який для них був таким же чужим, як і білогвардійський. 21 липня за наказом начальника політвідділу Полтавської групи військ Я. Дробніса було заарештовано командира окремої Придніпровської бригади 20-річного Антона Шарого (Богунського). Його відправили до Кременчука, де на той час знаходився штаб Л. Троцького, і там

розстріляли без суду та слідства. Проте ця страта не змінила несприятливої для Червоної армії ситуації на фронті.

Винуватцем усіх своїх бід комуністи зробили "внутрішніх ворогів", до яких зарахували всіх українських патріотів. Червоний терор знову набирал загрозових обертів. Коли білогвардійські війська почали наближатися до Костянтинограда, більшовицькі комісари в паніці втекли до Лубен. Проте фронт удалося тимчасово стабілізувати, і червоне "начальство" знову повернулося до Полтави. Щоб якось загладити свій боягузливий вчинок і показати, що вони є владою в місті, комуністи ще з більшою люттю розгорнули репресії проти явних і прихованих "контрреволюціонерів". 20 липня В. Г. Короленко з тривогою писав: "Розстріли почастишали. Знову розстрілюють без суду".

Знову старий і хворий письменник змушений оббивати пороги різноманітних радянських "надзвичайок", рятуючи життя приречених. Шляхом не-ймовірних зусиль і принижень йому вдалося вирвати з рук ЧК декількох полтавських юнаків і дівчат, які ледь не стали жертвами чекістських провокацій. Серед урятованих були Акімов, Храневич, Висоцька та інші. Проте більшості заарештованих загрожував розстріл. Як до останньої надії, В. Г. Короленко знову й знову звертається до Х. Раковського, просить і благає його не допустити розправ: "Заради всього святого – припиніть позасудові розстріли, хто б не виконував їх: особливий відділ, надзвичайка чи ще хто-небудь. Тільки-но дізнався, що агенти надзвичайки провокують юнаків, штучно створюють змови й уже знову в результаті намічаються нібито розстріли за цими "змовами", створеними штучно. Це потрібно зупинити. Терміново" [39].

Перед відступом із Полтави більшовики випустили з тюрем близько 150 засуджених за кримінальні злочини червоноармійців. Один зі співробітників ЧК І. Немировський випустив на волю й політичних в'язнів, за що був відданий під суд ревтрибуналу. Користуючись панікою, що охопила місто, з тюрем повтікала й більшість кримінальних злочинців. В місті почастишали пограбування й розбої, але вони не хвилювали більшовиків. На справедливий докір Короленка, який 12 липня був присутнім на засіданні революційного трибуналу, Сметанич відповів: "Бандити для нас не становлять небезпеки. Вони не йдуть проти радянської влади, а оберігати безпеку обивателя – річ другорядна" [40].

У ніч із 11 на 12 липня 1919 року під приводом розшуку контрреволюціонерів чекісти напали на Хрестовоздвиженський жіночий монастир. Під час нападу вони стріляли по вікнах, виламували двері, хапали все, що потрапляло під руку: ризи, одяг, чоботи. Чекісти заарештували монастирського казначея отця Ніла (пізніше його труп знайшли в Руновщанському лісі), диякона Амвросія та ін. Щоб звільнити заарештованих ченців, В. Г. Короленко вкотре змушений був іти до голови губерньської ЧК Довгополова, але певної відповіді не одержав. Тоді він звернувся до командувача Полтавської групи військ П. Єгорова, з яким уже був знайомий раніше. Володимир Галактіоновичу вдалося врятувати

заарештованих ченців, включаючи й побиту чекістами настоятельку монастиря Бабурову, яку помістили до лікарні.

Як тільки він вийшов звідти, на ЧК напали червоноармійці 8-го полку 46-ї дивізії Червоної армії, який стояв у Біликах. Приводом до нападу став арешт чекістами двох червоноармійців цього полку. Щоб дізнатися про їхню долю, до Полтави послали делегацію, але чекісти заарештували і її. Обурені такою сваволею, червоноармійці розігнали залізничне відділення ЧК на Південному вокзалі й звільнили ув'язнених, яких утримували в арештантських вагонах. Потім, після нетривалого обстрілу, вони розгромили й приміщення губернської ЧК, забрали там зброю й реквізовані в заможних громадян речі, а документи знищили. У паніці чекісти розбіглися, хто куди. Спіймати вдалося лише двох: Повзнера та Рабіновича. Проте Рабіновичу дорогою на вокзал удалося втекти з-під конвою, а Повзнера червоноармійці вбили й труп викинули між станціями Мінівка та Селещина [41].

Скориставшись цим, губвиконком вирішив узагалі ліквідувати злочинне угруповання чекістів. Замість ЧК створили адміністративно-оперативний відділ губвиконкому. Його співробітники позбавлялися права позасудових розправ, а мали проводити лише розшук і слідство. Контроль за ними здійснював юридичний відділ губвиконкому. А вже 23 липня 1919 року спеціальною постановою Всеросійської ЧК було ліквідовано Всеукраїнську ЧК, і всі її справи перейшли до Москви. Тим самим московське керівництво ліквідувало навіть формально існуючого свого двійника в Україні й могло тепер безпосередньо розставляти своїх людей на вирішальних ділянках карально-репресивної системи. З того часу кадрові переміщення й принципові питання діяльності українських чекістів вирішувалися за прямою вказівкою ленінського партійного керівництва. Ще раніше був ліквідований Український фронт, і зникла навіть формальна ознака існування української Червоної армії. Московське партійно-державне керівництво все міцніше прибирало до своїх рук Україну.

Оцінюючи останні події, що сталися перед втечею більшовиків із Полтави, В. Г. Короленко писав: "Живемо серед безкарного варварства й жаху" [42].

Під час відступу більшовики забирали із собою все, що потрапляло під руку: цінності та гроші з банків і фінансових установ, причому без будь-якого обліку; хліб, цукор, мануфактуру, устаткування промислових підприємств. Не покладаючи рук, працювала й ЧК, спішно знищуючи заарештованих, здебільшого ні в чому не повинних людей. "Пізно ввечері в ці дні, – писав очевидець подій полтавський лікар О. Несвіцький, – чути постріли, до яких із жахом прислухаються жителі... Розстріли йдуть у ЧК, де розстрілюють у підвалах, а також на цвинтарях, де приречених змушують рити собі могили. Розстріляних у самій ЧК вантажать на підводи або на вантажівки, уночі відвозять на кладовище, звалюють усіх в одну спільну яму. Жахливі розповіді заарештованих про те, що довелося їм пережити, коли з камер викликали за прізвищами засуджених до розстрілу й коли по виході їх тут же чулися по сусідству постріли, які мали фатальні наслідки. Особливим

звірством відзначався комендант ЧК Гуров, який власноручно розстрілював засуджених" [43].

В останні дні перед втечею з Полтави чекісти провели арешти відставних військових колишньої царської армії, які доживали свого віку в тихому провінційному місті: вчинок безглуздий і нічим не виправданий. Укотре В. Г. Короленко змушений був іти в ЧК до її голови Довгополова й просити звільнити стариків-генералів Дітріха, Анікєєва та інших, проте чекісти були невблаганними. Щоб урятувати життя заручників, Володимиру Галактіоновичу довелося, долаючи численні перепони, зустрічатися з М. Алексєєвим, але в обстановці загального безладу порозумітися не вдалося й із ним. Залишалася остання надія – перехопити заручників на Київському вокзалі. Серед евакуаційної метушні й паніки В. Г. Короленку вдалося відшукати начальника "особого отдела" Шипельгаса й ублагати його звільнити заручників, проте на вокзалі їх уже не було: п'ять вагонів із заарештованими відправили в напрямку Києва.

Більшість заарештованих було знищено по дорозі під час утечі червоних з України: у Прилуках розстріляли 37 заручників, у Бахмачі – генералів Анікєєва й Лип'янського, полковника Кованька та інших. Тіло генерала Четиркіна було викинуте на ходу з потяга й знайдене випадковими людьми біля залізничного полотна поблизу станції Бахмач.

Денікінці вступили до Полтави в понеділок 28 липня 1919 року, а вже наступного дня з'явилися перші накази про призначення нових урядовців у Полтаві й губернії. Полтавським губернатором тимчасово став генерал Ейкер, згодом його змінив Георгій Старицький, колишній член окружного суду в Полтаві й обер-прокурор Сенату при Тимчасовому уряді. Полтавським міським головою призначено Сергія Семенченка, юриста за фахом, а губерньську земську управу очолив граф Дмитро Капніст, який одразу ж перевів усе діловодство на російську мову. Місцева влада пожертвувала на користь Добровольчої армії один мільйон карбованців.

Перші три дні після приходу білогвардійців Полтава потерпала від повальних грабунків, арештів і позасудових розправ, жертвами яких став учитель гімназії Ямпольський, якийсь Левін та декілька інших євреїв. Білогвардійці розстріляли й китайців, яких більшовики поставили на варті на Південному вокзалі, але під час втечі забули забрати із собою. Тому, коли прийшли білі, китайці стояли на варті, нічого не розуміючи. Полтавців грабували й кримінальні злочинці, козаки-донці, а награбоване продавали там же, на вулицях міста.

І знову В. Г. Короленко змушений рятувати життя приречених. 31 липня разом зі своїм зятем К. Ляховичем він ходив до начальника Полтавського гарнізону генерала М. Штакельберга та до міського голови С. Семенченка з проханням припинити грабунки й розбій. У готелі "Європейський", де була розташована денікінська контррозвідка, вони бачили багатьох заарештованих чоловіків і жінок, яких тримали разом. Свої враження від побаченого письменник записав у щоденнику: "Достеменно, як у перші дні в надзвичайці... Лозунги різні – людське озвіріння однакове" [44].

Щоб урятувати життя заарештованим, В. Г. Короленко, С. В. Вексель і П. С. Івановська 4 серпня 1919 року побували на прийомі в полтавського віце-губернатора Панчулідзе та начальника денікінської контррозвідки, просили їх припинити арешти й не допустити самосудів, зведення рахунків. "Коли я зайшов у добровольчу контррозвідку, – писав пізніше Володимир Галактіонович, – і мені довелося розмовляти з її начальником Щукіним, то я відразу відчув у ньому жандарма, а він у мені – "неблагодійного" [45].

У числі інших В. Г. Короленку вдалося вирвати з рук денікінської контррозвідки й сина відомого ватажка повстанського руху Григорія Кондратка Івана, який прийшов з повстанського загону свого батька до Полтави, щоб провідати хвору маму і був заарештований поліцією. Спогади Івана Григоровича про його звільнення з тюрми були опубліковані Ганною Ігнатенко в біографічній повісті "Володимир Короленко".

Про арешт Івасика довідалася Парасковія Семенівна і відразу ж організувала йому передачу -- дещо з одягу й харчів. Через два дні хлопця привели до канцелярії тюрми, де він побачив якогось діда, що сидів на ослоні, спираючись на ціпок, на якому стримів капелюх. Офіцер спитав Івасика, чи знає він цього пана. Відповідь була негативною. Тоді офіцер пояснив, що "дід" -- відомий російський письменник В. Г. Короленко, який хоче взяти незнайомого підлітка на поруки і відповідатиме за нього своєю головою. Поблизу тюрми вже чекав фаєтон, в якому сиділа висока вродлива дівчина -- внучка письменника Софійка.

В. Г. Короленко відвіз Івасика до свого будинку, де його помили, перевдягнули в чистий одяг і поселили в окремій кімнаті. Хлопця дуже здивувало, що його посадили їсти за стіл разом з "панами". Володимир Галактіонович попросив називати його не "паном", а дядьком Володею і поцікавився долею хлопця. Він виявився старшим із п'яти дітей залізничника Григорія Кондратка -- учасника російської революції 1905 -- 1907 років, а в період Денікінщини -- одного з ватажків повстанських загонів, що діяли навколо Полтави у приворсклянських лісах. До церковно-приходської школи діти ходили по черзі, тому що на всіх була лише одна пара чобіт, та й то один батьків -- здоровий, другий материн -- менший. В. Г. Короленко дозволив Івасику користуватися книгами з його бібліотеки, але просив не слинити пальців і не загортати сторінок. Невдовзі Івасик довідався, що хвору матір під чужим прізвищем поклали до однієї з полтавських лікарень і втік з будинку Короленка [46].

Через декілька днів після вступу білогвардійців до Полтави нова влада створила слідчу комісію, яка мала виявити й оприлюднити злочини більшовиків. Із ям на кладовищах були викопані й перепоховані десятки розстріляних чекістами людей. 7 серпня В. Г. Короленко разом із відомим полтавським лікарем О. Несвіцьким відвідали одне з місць масових поховань: поблизу Келінського майдану було виявлено 17 трупів розстріляних. Більшість із них – кримінальні злочинці – члени банд Чорного Ворона та Вовка, але декілька чоловік були розстріляні з політичних мотивів. Про свої враження від побаченого О. Несвіцький писав: "Усі трупи без

верхнього одягу, у самій білизні. У всіх руки зв'язані ззаду мотузкою або дротом, рот заткнтий ганчіркою. Стріляли в потилицю. Картина жахлива... Ідучи із цього саду, ми з Короленком довго не могли прийти до тями від усього побаченого. "Який жах, який жах!" – говорив він усю дорогу" [47].

Прихід денікінців, як і більшовиків, супроводжувався грабунками та насильством над мирними жителями, єврейськими погромами, які також не обходились без пограбувань. На початку вересня до Полтави привезли 11 євреїв, які були скинуті білогвардійцями на повному ході з потяга й розбилися на смерть. Усі єврейські магазини міста на знак жалоби в день, коли їх ховали, були зачинені. Через декілька днів у результаті погрому в Полтаві вбито 5 євреїв. Під час похорону на цвинтарі не було жодних промов – присутні мовчки висловлювали свій протест злочинам проти людства [48].

Осінь 1919 року В. Г. Короленко провів у санаторії доктора В. І. Яковенка, який настійно рекомендував йому потурбуватися про своє здоров'я. Санаторій, швидше невелика приватна клініка, був розташований на Бутовій Горі поблизу станції Яреськи.

Володимир Іванович Яковенко народився 1857 р. в родині штабс-капітана російської армії в Херсоні і був третьою дитиною з восьми своїх братів і сестер. В 1875 р. після закінчення гімназії вступив на математичне відділення Петербургського університету, але математиком не став і згодом перевівся до Військово-медичної академії, яку закінчив у 1881 р. Ще будучи студентом, одружився із слухачкою Жіночих медичних курсів Надією і мав від неї чотирьох дітей. Після завершення навчання працював земським лікарем у Кременчуці, Шишаках (тут у його батька була власна садиба) та Полтаві, а з 1884 р. -- у Тверській губернії, де організував першу в Росії психіатричну лікарню. Захоплення психіатрією -- порівнюючи новим напрямком в медицині, -- привело його до Франції, де він пройшов стажування в клініці всесвітньо відомого вченого Луї Пастера. За досвідом у створенні психіатричних лікарень у 90-х роках ХІХ століття їздив до Англії та Шотландії.

В. І. Яковенко у повсякденному житті вирізнявся вільнодумством і прагненням до політичних свобод: будучи студентом, захоплювався народництвом, а в часи Російської революції 1905 -- 1907 років виступав проти самодержавства. Тому в період столипінської політичної реакції царська влада звільнила його з посади директора Покровсько-Мещерської психіатричної лікарні, що знаходилася в Московській губернії. В 1908 р. В. І. Яковенко переїхав до Миргородського повіту, де ще в 1899 р. придбав ділянку землі поблизу Бутової гори. Там разом із синами протягом трьох років збудував великий будинок з центральним опаленням і водогоним, пробив артезіанську свердловину, вода з якої була неприємною на смак, але мала лікувальні властивості. Будинок стояв на схилі (з боку гори мав два поверхи, а з протилежного -- три) і був одночасно лікарнею, де В. І. Яковенко приймав хворих, і санаторієм.

Щоб підлікувати хворе серце і відпочити від "ходіння по муках" В. Г. Короленко на запрошення лікаря влітку 1919 р. приїхав до санаторію, в

якому затримався довше, ніж планував. Завадили бурхливі політичні події в Україні, де народ боровся за свою свободу.

Влітку 1919 р. Полтавщина була окупована Добровольчою армією генерала Денікіна, але за браком збройних сил білогвардійці не могли контролювати свій тил, де діяли чисельні повстанські загони різної політичної орієнтації. У листі до своєї дочки Наталії Володимир Галактіонович так описав військово-політичну ситуацію на Полтавщині, свідком якої був: "З'явилися банди. Яреськи зайняті загонами добровольців, які охороняють міст. До нас сюди проникають роз'їзди. Кажуть, -- це від Хоролу йдуть якісь розбиті банди або загони більшовиків. На Сорочинці, за чутками, налетів якийсь 2-ий полк загадкової орієнтації: чорне знамено з написом: "Смерть буржуям і жидам!.." Називають себе анархістами. Вбили в Сорочинцях одного єврея... Але суцільного погрому не було і навіть розрахувалися за продукти! Тепер все ще -- дещо тривожно і потяги не ходять. Значить -- мимоволі застрягнемо. Здається, -- це лише "авантюра" і днів через три заспокоїться. Але вчора зранку було чути канонаду". Проте ситуація не змінилася ні через три дні, ні через тридцять. Тому заплановане на 4 жовтня повернення до Полтави затягнулося більш як на три місяці.

Перебування в санаторії доктора В. І. Яковенка справило благотворний вплив на здоров'я В. Г. Короленка. Син лікаря Всеволод пізніше згадував: "Зовнішність Володимира Галактіоновича різко змінилася на краще. Хода стала твердішою, прогулянки стали довшими. Блідість і мученицький вираз змінилися на здоровий легкий рум'янець і ясність погляду. Погляд красивих гострих очей заіскрився бадьорістю і гумором. Та, головне, з'явилася працездатність". У В. І. Яковенка письменник знайшов свого однодумця, вони багато говорили про події в Росії, яку продовжували вважати "єдиною і неділимою" і засуджували більшовизм [49].

Відрізаний від зовнішнього світу воєнними діями, письменник на деякий час знайшов там спокій і зміг зайнятися улюбленою літературною справою – роботою над третім томом "Истории моего современника". У Полтаву він повернувся напередодні нового 1920 року. Білогвардійські війська Денікіна були вже розбиті, і на Полтавщину втретє прийшла радянська влада.

Здоров'я В. Г. Короленка поліпшилося тимчасово, і з поверненням до Полтави хвороба знову почала прогресувати. Лікарі наполягали на повному спокої й відпочинку. Проте ні спокою, ні відпочинку не було. Літературна робота переривалася приходом різних, здебільшого незнайомих, людей, з проханнями про допомогу, втручання, заступництво. "Починається! – записав 18 лютого 1920 року у своєму щоденнику Володимир Галактіонович. – До мене вже знову біжать із проханнями про заступництво".

Нерідко втручання В. Г. Короленка було останньою надією врятувати життя приречених на знищення людей. Знову й знову доводилося старому письменнику оббивати пороги радянських бюрократичних установ і "надзвичайок". Залишатися байдужим до чужого горя він не міг. "Як старий публіцист, я до такої міри ввійшов у життя Полтавського краю, що до мене

сходяться всі нитки найвідоміших справ. Це було при царській владі. Це триває й нині" [50].

Відвідини людей закінчувалися для нього душевним неспокоєм, хвилюванням, болями в грудях і безсонням. Зважаючи на стан здоров'я, Володимир Галактіонович уже не міг надати допомогу всім, хто її потребував. Із гіркотою в серці він писав: "Проживши в Яковенка в санаторії, я переконався, як глибоко вражений серцевою слабкістю, і зрозуміло, що ходити ледве не щодня в ЧК мені вже немає змоги" [51]. Проте як тільки дозволяло здоров'я, письменник продовжував "ходіння по муках", рятуючи життя жертвам більшовицького терору. У більшості ж випадків до можновладців йому доводилося звертатися листовно.

Навесні 1920 р. громадянська війна на теренах колишньої Російської імперії добігала кінця. Кривавими методами більшовикам вдалося задушити Українську революцію і встановити свою диктатуру на більшій частині території республіки. Саме в цей час з пропагандистською метою уряд РСФРР тимчасово скасував смертну кару. Але зважаючи на жорстокий опір українців окупаційній владі більшовиків, смертна кара на контрольованій ними території України була збережена. Маховик репресій проти політичних опонентів та всіх, хто не сприймав радянської влади, а тому вважався "неблагонадійним", продовжував набирати обертів. Червоний терор особливо посилювався після відвідин 31 березня 1920 р. Л. Троцьким Полтави. (До речі, В. Г. Короленко від запропонованої зустрічі з ним категорично відмовився). Молох більшовизму вимагав все нових і нових жертв. Як і раніше, основним знаряддям червоного терору залишалася політична поліція -- Чека.

Політична поліція, поряд з осередками Комуністичної партії, була першим інститутом тоталітарного режиму, який відразу ж створювався на окупованих червоними військами теренах України. Полтавська губернська ЧК була утворена в перших числах січня 1920 року групою направлених Держинським із Москви "досвідчених" працівників: Біксоном, Івановим, Новоженовим, Путіліним та ін. Головою губЧК став Баскаков, а комендантом – Іванов, за описом В. Г. Короленка – "людина із зловісно блідим обличчям, каламутним поглядом і глухою мовою". Секретно-оперативний відділ очолив М. Біксон. Їхній приїзд до Полтави відразу ж викликав негативну реакцію з боку місцевих більшовицьких функціонерів, які входили до складу губернського ревкому: М. Алексеєва, О. Буценка, Ю. Коцюбинського, С. Козюри, Я. Дробніса та ін. Очолюваний Я. Дробнісом губревком навіть прийняв постанову не допускати їх до роботи, і тільки під тиском Всеросійської ЧК ця постанова не була виконана. І все ж напружені стосунки між місцевим керівництвом і надісланими з Москви чекістами залишилися. Частково вони пояснювалися сепаратистськими діями місцевих партійних опозиціонерів, прихильників "демократичного централізму" (так званих "децистів"), частково звичайною боротьбою за владу, точніше, монополією на владу в окремо взятій губернії.

Серед співробітників ЧК процвітали пияцтво, зловживання владою, включаючи фізичні розправи над заарештованими з метою одержання від

них потрібних зізнань у "контрреволюційності" тощо. Усе це викликало справедливі нарікання навіть із боку рядових комуністів, і губком КП(б)У змушений був призначити спеціальну комісію в складі С. Козюри, Ю. Коцюбинського та О. Буценка для ревізії діяльності губЧК, яка підтвердила всі висунені проти чекістів звинувачення й навіть рекомендувала виключити декого з РКП(б).

У відповідь чекісти почали збирати компрометуючі докази проти більшовицького керівництва губернії й оприлюднювати їх у вищих партійних інстанціях КП(б)У. Зокрема, більшовицькі функціонери, їхні родичі та знайомі незаконно одержували грошову допомогу в сумі від 5 до 12 тисяч карбованців. За записками Я. Дробніса потрібним людям видавалися цінні речі з ліквідованих ломбардів. Він же давав конкретні вказівки на розстріл невинних людей за начебто вчинені ними злочини проти комуністичного режиму та ін. [52].

13 квітня 1920 року під час чергових відвідин Полтави у В. Г. Короленка побували Х. Раковський з дружиною, Р. Берзін, О. Єгоров, Ю. Коцюбинський та інші більшовицькі функціонери. Укотре Володимир Галактіонович намагався переконати їх у неприпустимості безоглядного терору та позасудових розправ у ЧК. Здавалося, гості його розуміли, багато в чому погоджувалися й обіцяли надалі діяти в правовому полі, але так лише здавалося.

У квітні 1920 року полтавські чекісти сфабрикували чергову справу про контрреволюційну змову у Василівській волості Полтавського повіту. Суть її полягала в тому, що, начитавшись героїчних книг, 18-річний юнак Славко Засенко запалився романтичною мрією стати знаменитим полководцем. Із цією метою він створив "Третій повстанський полк імені Симона Петлюри", до складу якого ввійшли... він та його 11-річний брат. Вони виготовили навіть печатку уявного полку.

Поява міфічного полку стала приводом для арешту чекістами українських патріотів. До суду було притягнуто 16 жителів Василівської волості, яких чекісти видали за учасників "петлюрівської змови". 24 квітня революційний трибунал у складі Євгенієва, Колупаєва та Рубана на відкритому засіданні виніс вирок: Мстислава Засенка, Олександра Баштанника та Дмитра Калюжного розстріляти, а Володимира Рубана, який устиг зникнути до суду, оголосити поза законом, тобто кожний радянський громадянин "при першій зустрічі був зобов'язаний розстріляти його на місці".

Після оголошення вироку (якого за своєю жорстокістю ніхто не очікував) до В. Г. Короленка прийшли адвокати підсудних, батько М. Засенка та його сестри, сестри О. Баштанника й інші родичі. Володимир Галактіонович був для них останньою надією, адже, користуючись своїм авторитетом та особистим знайомством із більшовицькою верхівкою, він міг урятувати життя несправедливо засуджених. До Х. Раковського відразу ж були послані три телеграми: від В. Г. Короленка, адвокатів підсудних і Полтавського політичного Червоного Хреста. Усі їх адресат одержав. Збереглася чернетка телеграм Короленка, де він писав: "У справі петлюрівців Засенко, Баштанник

і Калюжний засуджені до смертної кари. Подається касаційна скарга. Зі свого боку благаю зробити все для пом'якшення вироку в ім'я людяності. Володимир Короленко" [53].

Слідом за телеграмою Володимир Галактіонович надіслав Х. Раковському також листа, у якому навів уривки із зізнань засуджених, які свідчили про відсутність у їхніх діях складу злочину. "Невже можлива страта в такій справі? Не хочу вірити", – писав він.

Касаційна скарга засуджених розглядалася в Полтаві, і була надія на пом'якшення вироку, але влада змінилася: знайомі В. Г. Короленку М. Алексєєв, С. Мазлах і Ю. Коцюбинський одержали нові призначення й виїхали з міста. З Харкова в цей час повернулися розлючені Я. Дробніс і С. Козюра, які розповіли про жорстоке поводження з ними повстанців. По дорозі до Харкова на станції Ков'яги їхній потяг затримали озброєні селяни, які заарештували полтавське керівництво, побили й кинули до льоху. Лише надісланий із Харкова каральний загін урятував їм життя. Ці обставини ще більше посилили вину "петлюрівців". Касаційну скаргу потерпілих розглядали члени революційного трибуналу та О. Шумський – один із лідерів української партії комуністів-боротьбистів, які в обмін на посади в більшовицькому керівництві розпустили свою партію й усіляко намагалися довести свою відданість комуністам. Результат був передбачуваний: смертний вирок затвердили Славку Засенку та Сашкові Баштаннику. Їх розстріляли в ніч на 15 травня 1920 року. Смертна кара вчителю Д. Калюжному була замінена на п'ять років примусових робіт. Решта підсудних одержали різні терміни ув'язнення. "Таким чином, – писав В. Г. Короленко, – після всіх наших турбот удалося врятувати лише двох засуджених" [54].

Заарештовані за стандартним звинуваченням у "контрреволюційній діяльності" в'язні в катівнях ЧК зазнавали моральних і фізичних тортур, їхня доля ще до офіційно винесеного вироку нерідко закінчувалася трагічно.

Про жахливі умови утримання в'язнів у полтавській тюрмі, абсолютна більшість яких там перебувала невинно, повідомляли В. Г. Короленку численні відвідувачі. Після того як Іванова звільнили з губЧК, він став комендантом тюрми. На роботі був постійно невдоволеним, у спілкуванні з підлеглими допускав брудну лайку, забороняв надавати медичну допомогу хворим в'язням. Справами заарештованих, аж до розстрілу включно, займалася "трійка", яка, не керуючись жодними законами, чинила так, як підказувала їй "революційна совість". Роль катів у полтавській тюрмі виконували китайці.

В одному з листів, який нелегально потрапив із полтавської тюрми до В. Г. Короленка, невідомий в'язень описав механізм позасудових розправ. Після допиту годині о 23-ій два чекісти під руки, а третій позаду ведуть жертву до підвалу. Заарештований кричить: "О товариші, голубчики... Я ж невинний, що ви робите?" Тоді третій, що йшов ззаду, б'є рукояткою револьвера по голові в'язня, і крик замовкає. Після одного з таких допитів повісилася вчителька Вельцовська з Диканьки.

Коли під час перебування в Полтаві заступник Всеукраїнської ЧК К. Карлсон зустрів В. Г. Короленка в Полтавській ЧК й запитав про його враження від роботи цього радянського відомства, Володимир Галактіонович відповів: "Якби жандарми свого часу мали право не тільки відправляти нас на заслання, але й розстрілювати адміністративно, то це було б те саме, що нині коїться на моїх очах" [55].

У травні 1920 року чекісти викрили підпільну організацію українських патріотів у Миргороді. Очолював її 23-річний помічник начальника кримінальної міліції комуніст Федір Цимбалистий. До складу організації входили міліціонери, гімназисти, учні промислово-художньої школи. Підпільники планували підняти повстання, у ході якого планували заарештувати більшовицьке керівництво міста й звільнити з тюрми політичних в'язнів. Підпільну організацію видав властям рядовий караульної роти, серед якої велася антибільшовицька агітація. 36 причетних до підпілля учасників було заарештовано й відправлено до Полтави, серед них три дівчини-гімназистки (Ляшенко, Пищалка й Приступа): двом було по 17 років, а одній – 18. Змова була викрита ще до її практичного здійснення, і більшовики мали судити підпільників лише за наміри.

На захист приречених знову став В. Г. Короленко. У листі до Х. Раковського від 11 червня 1920 року він намагався переконати голову Раднаркому УСРР, що розправи за самі лише наміри є протиправними й до них не вдавалися навіть царські власті. На захист заарештованих миргородських патріотів В. Г. Короленко листовно звертався і до голови Полтавського губвиконкому В. І. Порайка: "Скільки мій слабкий голос матиме силу, я до останнього подиху не перестану протестувати проти позасудових розстрілів і проти дітовбивства" [56].

Їх доля була вирішена заздалегідь. В ніч із 2 на 3 липня за рішенням губернської ЧК 12 миргородців були розстріляні, у тому числі двоє неповнолітніх (Лагунець і Пучко) і одна з дівчат – Пищалка, душевно неврівноважена. "Навіть за царської влади, – писав В. Г. Короленко в листі до Х. Раковського, – соромилися страчувати дітей та ще й "в адміністративному порядку", без суду. Зараз в Українській Республіці таке адміністративне дітовбивство вже набуває характеру "побутового явища". Оскільки в нас відсутні органи гласності, у яких я міг навіть за царської влади протестувати проти тогочасної епідемії смертних кар, то я змушений обмежитися цим листом до Вас" [57].

З усіх миргородців доля неповнолітньої селянської дівчини Євдокії Пищалки ще залишалася нез'ясованою. Щоб врятувати її від розправи, В. Г. Короленко звернувся з листом до голови ВЦВК УСРР Г. І. Петровського і його клопотання дало результат. "Всеукраїнський староста" направив телеграму до Полтави -- не приводити до виконання вирок смерті над неповнолітньою, але місцевим чекістам навіть телеграма формально першої особи в УСРР була не указ. Для остаточного вирішення питання життя чи смерті заарештовану Є. Пищалку відправили до Всеукраїнської Чека в Харкові. Але "відправити до Харкова", говорили полтавці, було

рівнозначним "відправити на той світ". І все ж завдяки настирливому клопотанню В. Г. Короленка дівчину звільнити з тюрми і вона зі сльозами радості прийшла з подякою до письменника. "Це дало мені глибоку радість, - писав 3 серпня 1920 р. В. Г. Короленко у листі до В. Луначарського, -- за неї і за її сім'ю. Але я не можу радіти за нашу батьківщину, в якій могло йтися про розстріл цієї дитини" [58].

8 червня 1920 року до В. Г. Короленка прийшов якийсь юнак із матір'ю просити за свого заарештованого батька, який працював завідувачем інтендантського складу. Письменник добре розумів, що заарештували того не з політичних мотивів, а за якісь зловживання на службі, проте в допомозі не відмовив. У щоденнику він записав: "У мене немає особливого бажання клопотатися за цього старого (імовірно) інтендантського пацюка, але... все-таки це знову страта в адміністративному порядку".

Незабаром до нього прийшли дві дівчини просити за свого заарештованого чекістами батька, і знову старий та хворий письменник мусив писати на захист того чоловіка листи до Х. Раковського, Іванова та О. Шумського. Від перших двох відповіді він не одержав, а от О. Шумський повідомив, що В. Г. Короленко даремно турбується за збереження життя заарештованих: "Ми намітили план і виконаємо його". Тим самим колишній лідер боротьбистів давав зрозуміти, що страти людей здійснюються в плановому порядку, тому ніякі прохання не допоможуть. Слід зауважити, що в 30-х роках О. Шумський сам став жертвою "планових" репресій.

Переслідування українських патріотів посилилося влітку 1920 року, після того як до Полтави прибув уповноважений особливого відділу Південно-Західного фронту Капустянський (за словами Д. Солов'я, "низенький, товстенький, жид за національністю, з дуже неприємним обличчям... Очі в нього підведені гримом, як у актора, мабуть, щоб надати й без того неприємному обличчю страшного виразу" [59].

За його наказом у серпні 1920 р. були заарештовані знані в Полтаві діячі української кооперації Михайло Токаревський і Кость Товкач з дружиною, а в листопаді -- сергій Фесенко. Їх заарештували лише за те, що вони, за словами В. Г. Короленка, "українці за уродженням" і в минулому були відомими громадськими діячами. І хоч з приходом більшовиків вони відійшли від політики і працювали в системі споживчої кооперації, минуле робило їх "неблагодійними" в очах комуністів.

М. Токаревський народився 1881 р. в селі Семенівці (нині -- Машівка однойменного району) Костянтиноградського повіту у сім'ї священника. В 1905 р. продовжуючи сімейну традицію, вступив до Полтавської духовної семінарії, але за революційну діяльність через два роки був виключений з неї.

Декілька разів був заарештований і перебував на засланні у віддалених регіонах Росії. Після відбуття покарання навчання продовжив у Московському комерційному інституті. З 1914 р. працював у Полтаві в кооперативних установах, був одним із організаторів об'єднання кооперативних союзів у Полтавську спілку споживчих товариств (ПССТ). За політичними переконаннями М. Токаревський -- український соціал-

демократ і палкий прихильник українізації. В 1917 р. -- голова Полтавської міської думи, голова Полтавського земства і член Української Центральної Ради. Влітку 1920 р. за звинуваченням в участі в повстанському комітеті (у його помешканні деякий час жив керівник протибільшовицького підпілля відомий скульптор Михайло Гаврилко) М. Токаревський був заарештований, але причетність до нього чекісти не змогли довести і через декілька тижнів арешту відпустили, але встановили таємний нагляд.

Після утвердження на Полтавщині більшовицького режиму відійшов від політичної діяльності, займався розвитком споживчої кооперації і національно-культурним відродженням краю, завідував культурно-освітнім відділом ПССТ.

М. Токаревський сприяв організації Миргородського художньо-промислового інституту імені М. В. Гоголя та Полтавського сільськогосподарського інституту (нині -- Полтавська державна аграрна академія). В 1923 р. був його першим директором. Неодноразово заарештовувався органами ЧК-ДПУ-НКВС. Як політично-неблагонадійному, радянська влада заборонила М. Токаревському займатися науково-педагогічною та творчою діяльністю. Після радянсько-німецької війни 1941 - 1945 рр. працював завідувачем господарчою частиною та завідувачем бібліотекою Львівського кооперативного інституту. Помер 1974 р. у Львові, там і похований.

К. Товкач (1882 -- ?) -- товариш С. Петлюри по Полтавській духовній семінарії, випускник юридичного факультету Харківського університету, громадський, політичний і релігійний діяч. У 1917 р. -- член Полтавської губернської земської управи, голова Полтавської міської управи і полтавського осередку Української партії соціалістів-федералістів. Входив до складу Генерального суду УНР. Балотувався в депутати Всеросійських Установчих зборів від Полтавської губернії. Був поборником відродження Української національної православної церкви. В 1919 р. очолив Українське православне церковне братство і був ініціатором утворення Української автокефальної православної церкви на Полтавщині.

У черговому листі від 31 серпня 1920 р. до Х. Раковського В. Г. Короленко писав про безпідставний арешт за наказом уповноваженого Особливого відділу Капустянського його "близького знайомого" Костянтина Івановича Товкача. Оскільки чекісти вдома його не застали, заарештували як заручницю дружину. Висунуті проти К. товкача звинувачення були явно надуманими: не з'явився після відпустки на службу в кооперативне товариство "Хуторянин". Як пізніше з'ясувалося, він був офіційно звільнений з роботи згідно наказу губернського земельного відділу. В. Г. Короленко вважав, що ніхто з полтавців "не сприйняв серйозно його арешт: потримайте і випустять, як раніше тримали жандарми. Не вперше". Проте царські жандарми, порівнюючи з радянськими чекістами, були ангелами.

Величезних зусиль довелося докласти В. Г. Короленку, щоб домогтися звільнення К. Товкача. "Мені відомо, -- писав він, -- що порівняно давно Костянтин Іванович Товкач усунувся від будь-якої партійної роботи,

працюючи лише за професією, і ніяких справжніх (хоча б віддалених) підстав для арешту дати не міг. Залишається тільки українство і помітна (колишня) громадська діяльність, що робила його свого роду "неблагонадійним". Невже цього достатньо" [60]. Як виявилось, для комуністів цього було цілком достатньо.

Завдяки настійним клопотанням В. Г. Короленку таки вдалося звільнити з-під арешту М. Токаревського, К. Товкача і С. Фесенка, взявши їх на поруки.

К. Товкача, вже як відомого церковного діяча і адвоката, заарештували в "рік великого перелому", а в 1930 р. у справі Спілки визволення України засудили на 5 років виправно-трудова таборів. Покарання відбував у Ярославському політизоляторі. На волю так і не вийшов.

У серпні 1920 року в полтавських газетах був опублікований список 42 розстріляних чекістами людей. Серед них В. Г. Короленко побачив і декілька знайомих прізвищ, за яких він особисто клопотався перед полтавськими й українськими можновладцями: Миколу Чичуліна (за якого просила мати), Григорія Дяконенка (просила сестра), Тимофія Діденка (просив батько) та Степана Кравченка з Рибців. Повідомлення про розстріли з політичних мотивів боляче відбивалися на хворому серці письменника.

З кожним днем стан його здоров'я погіршувався. В. Г. Короленко вже не залишав Полтави навіть для того, щоб відпочити у своїх улюблених Хатках. Залишена без догляду його дача, як і дачі інших відомих людей, у тому числі і В. І. Вернадського, у період політичної нестабільності стали об'єктом грабежів місцевих і приїжджих "пролетарів". У зв'язку з цим, у заяві до відділу управління Полтавського губвиконкому Володимир Галактіонович писав: "В останні роки дім мій, як і інші по сусідству, піддалися розкраданню, а в даний час нам стало відомо, що місцеве населення вирішило ці будівлі захопити і повернути у приватне користування чи навіть рознести як будівельний матеріал.

Повідомляючи про це, прошу, відповідно до декретів, захистити майно моє і моєї сім'ї, як таке, що має трудове походження, від подальшого розграбування. В будинку зберігається частина моєї бібліотеки, яка потрібна була нам для літньої праці під час перебування у селі" [61].

Невеликий будиночок з трьох кімнат відомого доктора Олександра Волкенштейна, який в числі інших пацієнтів лікував і В. Г. Короленка, селяни, зламані двері, повністю розграбували: вийняли віконні рами, забрали меблі, посуд та інші домашні речі. На садибу, де не було ні польової, ні лугової землі, претендував міліціонер з Баранівки Леонід Хватич, який збирався взагалі знести будиночок доктора і перенести його на свою садибу на хуторі Лози.

Зважаючи на величезний авторитет В. Г. Короленка, місцева влада не могла не реагувати на його та інших людей заяви. з липня 1920 р. відділ управління Полтавського губвиконкому направив листа на чотири адреси (Миргородському і Зіньківському політвиконкомам, Баранівському і Ковалівському волвиконкомам), в якому говорилися, що в селах Хатки і Малий Перевіз, де посеред вулиці сходяться кордони двох повітів,

знаходяться будинки В. Г. Короленка і лікаря лікарняної каси відділу праці губвиконкому Олександра Волкенштейна, які стали об'єктами неприкритого грабежу і мародерства. Зважаючи на це, "відділ управління наказує вжити відповідних заходів для охорони таких сільських будинків, маючи на увазі, що їх будинки і дворові приміщення націоналізовані в містах згідно постанов місцевих виконкомів, а в селах безумовно націоналізовані всі будівлі в економіях поміщиків. Що ж стосується трудових господарств, то вони залишаються недоторканими" [62].

"Охоронна грамота" Полтавського губвиконкому виявилася лише добрим побажанням -- мародерство продовжувалося. Лише завдяки місцевим жителям Михайлу Чернявському та Явтуху Лісняку, які були особисто знайомі з В. Г. Короленком і глибоко його шанували, будівля його дачі, хоч і в занедбаному стані, збереглася. Всі інші були розграбовані дощенту.

10 вересня 1920 року В. Г. Короленка вдома відвідали Х. Раковський (це була їхня четверта й остання зустріч у Полтаві), С. Косіор, який згодом став секретарем ЦК КП(б)У, та представники місцевої влади. Письменник укотре порушив клопотання про звільнення заарештованих та припинення розстрілів заручників, яких забрали із сіл та хуторів Полтавщини. Нерідко заручниками ставали батьки, чиї сини перебували в повстанських загонах або на становищі дезертирів. З метою припинення варварського звичаю розстрілів заручників Володимир Галактіонович у липні 1920 року декілька разів звертався з листом до голови Всеукраїнського ЦВК Г. І. Петровського, але марно. Даремно він намагався переконати керівництво УСРР, що нелюдські методи ведення війни шкідливі навіть для тих, хто їх застосує. Більшовицькі функціонери були переконані в необхідності таких заходів самозахисту. В. Г. Короленку ледве вдалося домогтися обіцянки з їхнього боку, що розстріли заручників і спалення цілих сіл, які комуністи оголошували бандитськими, практикуватимуться надалі "з крайньою обережністю".

Проте ці запевнення виявилися просто обіцянкою. Уже через декілька днів на шпальтах місцевих газет з'явилися нові списки розстріляних. Інакше й бути не могло. Більшовики були настільки переконані в необхідності "червоного терору", що коли Володимир Галактіонович доводив їм необхідність політичних свобод і неприпустимість жорстокості, то, за словами письменника, "усі впевнено й весело сміялися, наче я сказав щось наївне" [63].

Більшовицькі верховоди змушені були терпіти чисельні клопотання видатного письменника і публіциста, який і в умовах радянської влади намагався залишатися "совістю Росії" і користувався великим авторитетом у Європі. Але даремно В. Г. Короленко звертався до совісті новоявлених правителів Росії -- вони продовжували "червоний терор" проти своїх політичних опонентів. Позаяк поставити на службу радянській владі Володимира Галактіоновича не вдавалося, комуністи спробували його підкупити, поставивши в особливе привілейоване становище в продовольчому забезпеченні.

В розпал політики "воєнного комунізму" влітку 1920 р. в Полтаві була заборонена торгівля продуктами харчування і проведені поголовні обшуки приватних помешкань з метою вилучення, як вважали більшовики, надлишків їжі, одягу, постільної білизни тощо. У місті вводилася карткова система постачання населення. Але місцева влада надала В. Г. Короленку "охоронну грамоту", яка забороняла проводити будь-які реквізиції в його помешканні та підселяти посторонніх осіб у вільні кімнати. Крім того, Полтавський губвиконком прийняв рішення: "Йдучи на зустріч душевним потребам найширших кіл трудящих, зняти з В. Г. Короленка турботу про умови його життєвого існування і з метою виконання відразу ж цієї постанови доставляти йому продукти". Проте Володимир Галактіонович відмовився стати утриманцем більшовицького режиму і залишився незалежним від радянської влади письменником. У листі на ім'я радянського керівництва губернії він писав: "Я вдячний губвиконкому за ту оцінку моєї літературної і громадської діяльності, якою вмотивований цей захід. Але з різних мотивів вважаю за потрібне від неї відмовитися. Якщо я дійсно зробив що-небудь, що заслуговує на схвалення, то це завдяки повній незалежності, яку зберіг за час своєї діяльності. Працюючи до цього часу я, не дивлячись на хворе серце, зберіг ще розумову працездатність.

Одержуючи пристойні кошти за свою роботу, я особливої потреби не відчуваю і бажаю залишитися в тих умовах, в яких відносно продуктів харчування перебувають інші полтавські громадяни" [64].

В умовах загальних злиднів і нестатків родина В. Г. Короленка також не розкошувала. Галопуюча інфляція і безкінечні реквізиції та конфіскації швидко "з'їли" заощадження і перетворили заможних полтавців на жебраків. Згідно спогадів сучасників, щоб придбати необхідні продукти харчування, Короленкам іноді доводилося продавати власні речі.

Наближалася 67-а річниця від дня народження письменника. Скористався цією подією, небайдужі жителі Полтави і навколишніх сіл 27 липня 1920 р. прийшли вітати знану і шановану людину, але замість дорогих сувенірів і вітальних адрес несли і везли підводами продуктами: борошно, картоплю, мило, сало, сірники, дрова. Діти з колонії, до створення якої чимало зусиль доклав В. Г. Короленко, привезли вирощену власними руками городину, а також качку й гуску, яким причепили на шії строкаті бантики [65].

Соціальні експерименти більшовиків та громадянська війна призвели до руйнації народного господарства, зубожіння й страждань простого люду. Не вистачало найнеобхіднішого: хліба, солі, цукру. Люди виживали, хто як міг, більшість із них займалася самозабезпеченням. Із запровадженням державної хлібної монополії будь-яка легальна торгівля продуктами харчування була заборонена, що дало поштовх до торгівлі нелегальної, шаленого росту цін, розвитку спекуляції. Протягом перших трьох місяців після вступу Червоної армії на теренах Полтавщини ціни на хліб "стрибнули" із 7 – 10 карбованців за фунт (близько 400 г) до 100 – 135 карбованців. Як і в попередній рік, Полтавщину заповнили тисячі мішечників, головним чином із Росії. Але влада, яка ліквідувала приватну власність і ринок, боролась із цими проявами

особистої ініціативи своїми звичними методами – терором. У Полтаві почастишали випадки розстрілів за спекуляцію. Із цього приводу В. Г. Короленко в листі до голови губвиконкому В. І. Порайка писав: "Немає нічого більш помилкового, ніж думка, що зі спекуляцією можна боротися стратами, і я звертаюся до Вашого людського почуття: зупиніть ці страти". Але й цей заклик залишився поза увагою влади. Протести письменника проти злочинів комуністичного режиму не стали надбанням широкого загалу, а залишалися його приватною справою, оскільки преса була монополізована більшовиками ще в 1917 році.

Намагання більшовиків перевернути світ догори дригом (побудувати "скоростиглий комунізм" у відсталій країні, якою була Росія) привели до розвалу промисловості і транспорту, занепаду сільського господарства і, зрештою, голоду 1921 -- 1923 років. "Не бажав би я бути пророком, -- писав В. Г. Короленко в останньому шостому листі до А. В. Луначарського, -- але серце в мене стискається в передчутті того, що ми тільки ще на порозі таких бід, перед якими померкне все те, що ми тільки ще на порозі таких бід, перед якими померкне все те, що ми випробовуємо тепер" [66]. Залишається лише дивуватися геніальній прозорливості Володимира Галактіоновича, який передбачив усі ті трагічні наслідки, які пережили люди за більш як 70 років існування комуністичної імперії під назвою СРСР.

Побутові негаразди, матеріальна скрута доповнювалися політичним безправ'ям та атмосферою страху, який наводили на людей карально-репресивні органи. У зв'язку з тим що радянська влада була незрозумілою й ворожою для більшості українського народу, установити її можна було лише насильницькими методами. Репресії особливо посилилися після прибуття в травні 1920 року до України голови Всеросійської ЧК Ф. Держинського з 1400 досвідченими в кривавих справах чекістами з РСФРР.

Щоб залякати людей, списки розстріляних за постановами ЧК та ревтрибуналів друкували в місцевій пресі. Їх були десятки, і за кожним стояла трагедія батьків, дітей, братів, сестер. Оскільки В. Г. Короленко продовжував набридати місцевій владі своїми клопотаннями за невинних жертв більшовицького терору, у полтавських можновладців виникла думка виселити його за місто, створивши при цьому необхідні побутові умови, і таким чином ізолювати його від громадського життя Полтави. Ці наміри викликали рішучий протест письменника: "Нікуди, нікуди не поїду!.. Буду тут, буду тут! Буду весь час їм писати!"

30 вересня полтавські газети знову опублікували список 37 розстріляних у ЧК людей, серед них – декілька заручників. "У мене, – писав Короленко, – стиснулося серце при одному імені. Це – Григорій Васильович Вовк", розстріляний як заручник. За нього приходив просити до Володимира Галактіоновича син. Він доводив, що батько не міг бути контрреволюціонером, адже він учасник революції 1905 – 1907 років. Хворий письменник знову змушений іти в ЧК й доводити невинність людини, яка своїми діями хоч і опосередковано, але наближала революцію 1917 року.

Пізніше виявилося, що чекісти розстріляли іншого заручника на прізвище Вовк.

22-річний Володимир Вовк до боротьби з червоними окупантами став на початку 1920 р. -- відразу після третього приходу Червоної армії з Росії в Україну. Саме тоді для поповнення її рядів розпочалася примусова мобілізація українських юнаків до війська, але вони не хотіли бути гарматним м'ясом у розв'язаній більшовиками громадянській війні. Тому або переховувалися і вважалися дезертирами або йшли до повстанців, щоб боронити рідну землю від непрошених гостей. Майбутніх новобранців найбільше лякало те, що їх відправляють служити до Росії, де вони помруть з голоду. Побоювання були не безпідставними, адже Полтавщину в поуках їжі заповнили тисячі мішечників і жебраків з Росії, а також десятки продовольчих загонів, які з допомогою зброї відбирали для "голодуючої Півночі" хліб в українських селян. "Україна прогодує!" -- говорили вони.

Отаман В. Вовк мав близько сотні озброєних і стільки ж неозброєних повстанців. Діяли вони здебільшого на теренах Васильківської волості Полтавського повіту. Влітку 1920 р. повстанці, які боролися з більшовиками у приворскянських лісах, здійснили напад на Васильківський волосний виконком (В. Вовк був непричетним), під час якого роззброїли міліцію, знищили документи і забрали з волосної каси 100 тисяч карбованців. Втрат серед повстанців не було. Вони зникли так само несподівано, як і з'явилися. У безсилій люті чекісти розстріляли батька. В. Вовка і молодшого брата. Мати Володимира залишилася з маленькими дітьми вдовою [67]. Через зраду В. Вовк восени 1920 р. потрапив у полон до червоних. Рятуючи своє життя, погодився співпрацювати з окупантами, але був засуджений до смертної кари особливою "трійкою" і розстріляний на початку 1921 р.

На села, мешканці яких нелояльно ставилися до радянської влади й підтримували повстанців, дозволялося накладати контрибуції грошима та продуктами харчування, виселяти родини повстанців із рідних місць з одночасною конфіскацією їхнього майна, обстрілювати села й навіть повністю знищувати їх. Таємна інструкція була розіслана до виконання на місце [69].

Розв'язаний більшовиками терор проти українського селянства, яке у своїй масі не сприймало радянської влади, і особливо розстріли заручників – ні в чому не повинних людей – викликали гнівний осуд письменника. Характеризуючи політичні настрої селян ("почуття народу"), він зробив висновок, що домінуючою серед них є "глибока ненависть" до комунізму, живуча на селі, особливо, українському".

Місцеві органи радянської влади не могли не рахуватися з думкою видатного російського письменника й правозахисника, який для багатьох людей, у тому числі й за кордоном, залишався совістю Росії й не приховував свого негативного ставлення до комуністичного режиму. "Уся наша Полтавщина схожа на порохований погріб, – писав він у листі до А. В. Луначарського, – і тепер уже йдеться про розстріли заручників, набраних із

охоплених повстаннями місцевостей. Акція – безглузда та жорстока й лише шкідлива для тих, хто її застосовує" [70].

20 квітня 1920 року Раднарком УСРР прийняв таємну "Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями", згідно з якою каральні операції проти українського селянства покладалися на начальників тилів і дивізій Червоної армії, а загальне керівництво мав здійснювати начальник тилу Південно-Західного фронту Р. П. Ейдеман. Боротьба з повстанцями мала вестися "якнайнещадніше, маючи за головну мету захоплення, не зважаючи ні на що, ватажків банд, їхніх помічників, штабів і матеріальної частини".

Підпільні протибільшовицькі гуртки і групи в Полтаві почали з'являтися відразу після встановлення радянської влади в місті. До їх складу входили прибічники державної незалежності України, найперше інтелігенція, яка не могла змиритися з окупаційним більшовицьким режимом і бачила всю його згубність для українського народу. Одна з відомих підпільних організацій виникла у травні 1920 р. і мала назву "Комітет визволення України". Одним з ініціаторів його створення був директор української гімназії імені І. Котляревського професор Іван Прийма -- галичанин з Яворова, для звільнення з-під арешту якого в 1915 р. чимало зусиль доклав В. Г. Короленко. Тісні стосунки з членами "комітету" підтримував і відомий скульптор та мистецтвознавець Михайло Гаврилко, відомий серед підпільників під псевдонімом "Шевченко". "Комітет" з часом мав прийняти на себе повноваження підпільного уряду незалежної України.

Лідери Підпільного комітету вели перемовини з отаманами повстанських загонів, що діяли на теренах Переяславського, Лубенського, Гадяцького, Кобеляцького і Полтавського повітів, але певних успіхів досягли лише в об'єднанні повстанських сил, що боролися з більшовиками навколо Полтави та в Кобеляцькому повіті. Частина учасників полтавського підпілля була заарештована влітку 1920 р. через зраду галичанина К. Максимовича ("отамана Люльки"), який у лісах очолював невеликий загін "Лугових гайдамаків", але потрапив у полон до червоних і згодився співпрацювати з ними. К. Максимович видав чекістам лише тих учасників підпілля, яких знав особисто, тому частина з них врятувалася.

Вцілілі підпільники на лісовій дачі "Сторожове" під Полтавою скликали нараду отаманів Полтавського повіту, на якій створили Головний штаб повстанських військ Полтавщини на чолі з Михайлом Гаврилком [71]. Через неузгодженість дій отаманів і політичні розбіжності серед членів Головного штабу дві спроби захопити Полтаву, щоб звільнити з тюрми заарештованих українських патріотів, закінчилися невдачею. Зневіра і розчарування діями повстанських отаманів охопили учасників протибільшовицького підпілля. Частина з них пристала до отамана Івана Біленького, що діяв у лісах на південь від Полтави, але більшість була заарештована. Де і коли загинув М. Гаврилко достеменно невідомо. Факт існування протибільшовицького підпілля чекісти використали для погрому української інтелігенції та створених нею культурно-просвітницьких організацій і товариств.

2 жовтня 1920 року в Полтаві почалися масові арешти. За одну ніч чекісти затримали 173 особи: учителів шкіл і гімназій, викладачів інститутів, працівників кооперативних організацій і "Просвіт". Більшість заарештованих полтавців не брала участі в антибільшовицькій боротьбі, а займалася культурно-просвітницькою роботою серед народу. Але московсько-більшовицький режим не міг змиритися з існуванням патріотів-українців, і цього було досить, щоб їх знищити. "Більшовики, – писав В. Г. Короленко, – звинувачують українську інтелігенцію в ненависті до радянської влади" [72].

У березні 1920 року згідно з наказом Народного комісаріату освіти УСРР закрито історико-філологічний факультет у Полтаві, де навчалися 240 студентів, і спроба створити на його базі Український класичний університет була похована надовго. 9 листопада 1920 року була розформована Учительська спілка, яка об'єднувала національно свідоме українське учительство Полтавщини й відмовлялася перейти в структуру контрольованих більшовиками одержавлених профспілок під назвою "Спілка працівників народної освіти й соціальної культури".

Більшовицький експеримент, розрахований на побудову фантастичного комуністичного суспільства, не оминув і усталену десятиліттями систему народної освіти. Згідно з рішенням Наркомату освіти УСРР були ліквідовані гімназії. Учні молодших класів вливалися до початкових шкіл, а 6-і та 7-і класи закривалися взагалі. Замість них утворювалися групи, де навчання відбувалося за бригадно-лабораторним методом. У результаті такої реорганізації створювалася так звана трудова школа.

Щоб урятувати українську гімназію імені Івана Степенка від закриття, просвітницький союз "Українська культура" порушив перед владою клопотання про перехід її у відання полтавської "Просвіти", але йому було відмовлено, і гімназія припинила своє існування. Такою ж була доля й інших українських гімназій Полтавщини. Незважаючи на прохання педагогічних колективів дозволити закінчити навчальний рік хоча б у випускних класах, щоб видати учням атестат зрілості, гімназії були закриті, а діти опинилися на вулиці. Восени 1920 року припинили існування й українські народні університети та більшість "Просвіт". Офіційно органи радянської влади їх не закривали, але позбавили державного фінансування, а згодом і добровільної допомоги з боку громадськості та кооперативних товариств.

Розгрому зазнали й кооперативні організації Полтавщини та їхні керівні центри, які ще перебували поза контролем більшовиків. У числі заарештованих були Нестор Левченко й Сергій Фесенко, знані на Полтавщині діячі кооперативного та просвітницького руху. В. Г. Короленко декілька разів звертався до Капустянського, доводячи безпідставність їхнього арешту, і просив відпустити заарештованих під своє поручительство, але кооператорів відправили до Харкова. "Там розберуться", – говорили чекісти.

У Всеукраїнській ЧК заарештованих майже напевне чекала смерть, адже в Полтаві всі говорили, що відправити до Харкова – це все одно, що відправити на той світ. Комуністи закрили також просвітницьку організацію "Українська культура". Усе її майно та кошти були конфісковані, а матриці в

друкарні знищені. Така ж доля спіткала й бібліотеку Полтавської спілки споживчих товариств, яка дуже швидко "розтанула", а її газетний фонд просто спалили [73].

В. Г. Короленко не міг терпіти такої наруги більшовиків над людською гідністю. Хоча він і не вважав себе українським патріотом, швидше навпаки, але з повагою ставився до національних прагнень і культури того народу, серед якого жив. 3 лютого 1921 року він звернувся з листом до Х. Раковського з проханням не допустити розправи над українськими патріотами. Завдяки його клопотанню частину заарештованих удалося врятувати. 12 лютого В. Г. Короленко записав у щоденнику, що з харківської тюрми випустили 17 українців. Деякі з них, у тому числі Володимир Щепотьєв, прийшли до Полтави пішки. "Не знаю, – писав Володимир Галактіонович, – має це який-небудь зв'язок із моїм листом із цього приводу до Раковського, чи ні" [74].

Декілька разів із проханням про помилування приречених на страту звертався В. Г. Короленко й до голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г. І. Петровського. На жаль, його листи не збереглися, але судячи із записів у щоденнику, на прохання письменника Петровський своїми розпорядженнями неодноразово скасовував страти.

Невеселою була для В. Г. Короленка зустріч Нового 1921 року. Загострилася хвороба, душу краяла туга за долею безневинних жертв комуністичного терору, яким він був безсилий допомогти. Гнівтив інформаційний вакуум, у якому він опинився через знищення незалежних засобів масової інформації. "Преса як зброя хоча б місцевої гласності, – писав він, – була в мене відібрана. Залишився "безпосередній вплив".

За станом здоров'я Володимир Галактіонович уже не міг бути присутній на публічних заходах, а офіційних радянських унікав, але йому розповіли як по-чекістському зустріли більшовики Новий 1921 рік. У ніч із 31 грудня на 1 січня вони влаштували в міському театрі "комуністичний жарт". Опівночі до театру за-йшли близько 20 червоноармійців. Вони "виловили" серед публіки якогось "волоцюгу", витягнули його на сцену, поставили до стіни, імітуючи розстріл. У такий спосіб вони "розстріляли" старий 1920 рік. З-під лахміття волоцюги з'явився хвацький моряк – Новий 1921 рік. Публіка була шокована" [75].

На початку 1921 року на Полтавщині широкого розголосу набула так звана "Переяславська справа" про спекуляцію й хабарництво. Суть її полягала в тому, що комуністи залякували торговців карами (приватна торгівля на той час була повністю заборонена), вимагаючи від них хабарів, а потім їх же за хабарі й заарештовували. Це була груба провокація з боку радянської влади. На захист жертв чекістських провокацій стали В. Г. Короленко та його зять, депутат Полтавської ради від робітників і лідер місцевих меншовиків К. Ляхович. У листі до голови Полтавського революційного трибуналу якогось "тов. Грегера" від 27 січня Короленко писав (лист публікується вперше):

"Старий письменник звик відгукуватися на явища загального чи місцевого життя в незалежних газетах. Не маючи тепер можливості робити цього, я змушений в особливих випадках звертатися безпосередньо до представників влади. Цим пояснюється теперішній мій лист.

Сьогодні має бути розгляд на колегії ЧК великої справи про спекуляцію й хабарництво в Переяславському повіті. Є в цій справі риси, які мимоволі звертають на себе увагу. Говорять, що провокаційні методи нині допускаються, зважаючи на серйозне становище. Я із цим глибоко не згодний, але в цій справі методи ці допущені в такій надмірності, що це вже сильно компрометує будь-яку владу, у тому числі й радянську. Особи, які керували розслідуванням, допустили спочатку залякування заарештованих навіть стратами, спонукаючи їх давати хабарі, а потім був допущений і факт дачі хабарів, що зараз же, звичайно, стало відомо в зацікавленому середовищі. Нові погрози іншим заарештованим, недовіра до адміністративного розгляду ЧК спонукало й інших удаватися до пропозиції хабарів. Таким чином, погрозами і, як про це вже було оголошено офіційно, удаваним хабарництвом влада сама спонукала до злочину, за який тепер судить.

Навіть якщо визнати провокацію допустимим засобом, то така її форма перевищує всякі межі. Раз уже допустили цей прийом, надзвичайно компрометуючий будь-яку владу, то є лише один засіб уникнути його шкідливої дії: це передати всю справу, без вилучення хоч би одного підсудного, публічному розгляду в ревтрибуналі. Як старий публіцист, я до такої міри ввійшов уже в життя Полтавського краю, що до мене сходяться всі нитки сумнозвісних справ. Так було за царської влади. Так триває й зараз. І мені відомо, що в Переяславському повіті, а тепер уже й у Полтавському, ходять огидні чутки про те, що хабарів було дано на 5 – 6 мільйонів, а подано владою лише 2 750 000. Звичайно, важко допустити це, але Ви погодьтеся, що на цей раз влада сама дала привід до цих бридких чуток. У полоні цих чуток, як мені відомо, перебуває не лише населення, а й деякі з ваших товаришів комуністів.

Невже радянська влада відмовиться пролити повне світло на справу, яка викликає сумніви навіть у таких близьких до радянської влади колах".

Це було не перше звернення Володимира Галактіоновича до "тов. Грегера". Одне з відомих подань заслуговує на те, щоб його навести в повному обсязі, позаяк воно до цього теж ніде не публікувалося (подається мовою оригіналу):

"Председателю Губернского Ревтрибунала товарищу Грегериу.

С октября месяца в тюрьме содержится арестованный по распоряжению губернской Чрезвычайной комиссии гражд. Михаил Дзюба. По видимому, на днях предстоит разбирательство этого дела в коллегии Губ. Чрезв. Комиссии. Во имя справедливости позволю себе просить о вызове по его делу двух свидетелей, которые могут доказать его alibi. Они уже подали об этом заявление в губчека, но почему-то их не вызывают до сих пор. Еще больше

соответствовало бы справедливости, если бы дело по серьезному, по видимому, обвинению было передано в губернский Ревтрибунал.

С уважением Вл. Короленко.

26 января 1921 г."

"Переяславська справа" набула небажаного для комуністів розголосу. У відповідь чекісти 7 березня 1921 року заарештували К. Ляховича, який мав великий авторитет серед полтавського робітництва, ніколи не зраджував своїх переконань соціал-демократа й перебував в опозиції до радянської влади. В. Г. Короленко характеризував його, як людину "пряму, відверту, яка говорить правду, як її розуміє".

Разом із К. Ляховичем чекісти заарештували й усіх опонентів радянської влади, насамперед російських соціал-демократів (меншовиків), які мали значний вплив серед залізничників і робітників паровозоремонтних майстерень. У тюрмі на вулиці Кобеляцькій опинилися майже всі члени міського (одночасно він був і губернським) комітету РСДРП: Марія Шатуновська, Ісаак Зайдінер, Міля Гольберг, Василь Шеффер, Степан Сахаров, Рувім Венгеров та Іван Білий (до революції -- інформатор царської охоранки, мав кличку "Противний") [76].

Їхній арешт був відповіддю на відомі кронштадтські події, коли проти більшовицького режиму повстали моряки, які й привели його до влади та були його опорою в період громадянської війни.

Лікарі попереджали К. Ляховича та його рідних, що через хворе серце він не зможе перенести інфекційну хворобу. Саме тоді в полтавських тюрмах лютувала епідемія висипного тифу. У зв'язку із цим В. Г. Короленко подав клопотання до губернської ЧК з проханням залишити К. Ляховича, зважаючи на хворобу, під домашнім арештом. Проте письменнику в цьому було відмовлено під приводом того, що наказ про арешт меншовиків не був ініціативою місцевої влади, а виходив із Москви. Собі в заслугу полтавські чекісти ставили те, що залишили на волі дочку Володимира Галактіоновича Софію, яка також була відомою соціал-демократкою. Просити голову Раднаркому УСРР Х. Раковського про звільнення з в'язниці свого зятя В. Г. Короленко відмовився.

У тюрмі К. Ляхович захворів на висипний тиф. Додому його принесли на ношах. У ніч на 16 квітня 1921 року він помер. Наступного дня, у неділю, його поховали. На похорон прийшла майже третина полтавських робітників, вони перетворилися на грандіозну демонстрацію протесту трудящих проти комуністичного режиму. Було багато траурних прапорів і вінків із написами: "Вічна пам'ять борцям за свободу", "Товаришу, ти помер, але не серед нас, робітників, справу яких ти захищав" та ін. Коли траурна процесія проходила біля тюрми, ув'язнені меншовики викинули листа й прапор із написом: "Дорогому товаришу від ув'язнених" [77].

Повідомляючи Максиму Горькому про смерть К. Ляховича, В. Г. Короленко вказував на справжню причину розправи над ним більшовиків: "...Тепер відомо: "диктатура пролетаріату" полягає в тому, що обранці пролетаріату мусять говорити під диктовку комуністів. Ляхович не належав

до числа "покірних телят" і нерідко говорив гірку правду владі". Смерть К. Ляховича ще раз переконала Володимира Галактіоновича в тому, що "зі справжніми революціонерами й соціалістами більшовицька революція розправляється тими ж методами, що й царський режим, тобто суто жандармськими" [78].

Судячи з листа-відповіді Горького, доля К. Ляховича була вирішена на рівні вищого радянського керівництва, яке нічого не зробило, щоб звільнити його з ув'язнення й таким чином урятувати життя. Максим Горький писав: "...Про арешт, хворобу та смерть К. І. Ляховича знаю давно... Із цього приводу я посилав телеграму Леніну й Луначарському. Перший, вочевидь, нічого не зробив, а другий – безсилий зробити що-небудь". На закінчення пролетарський письменник зробив невтішний висновок: "Погано ми живемо – будемо жити ще гірше" [79].

Смерть Ляховича боляче вразила Короленка. У своєму щоденнику він писав: "Я цю людину дуже любив, і для мене (не кажучи вже про доньку-вдову) це було велике потрясіння, від якого наша сім'я до цього часу не може оговтатися. На моєму здоров'ї це, звичайно, не може не відбитися".

У березні 1921 р. "вождь світового пролетаріату" оголосив про тимчасову відмову від негайного будівництва комуністичного суспільства в Росії і перехід до нової економічної політики (непу). Відступ був зроблений в економічному житті, але не в політичному. Тому терор правлячої партії проти будь-яких проявів українського національного життя продовжувався. Його жертвою в першу чергу ставала українська інтелігенція. У червні 1921 р. міліція заарештувала групу баришівської інтелігенції, яка була ідейно пов'язана з пирятинським протибільшовицьким повстанським комітетом. Складалася вона головним чином з учителів соціально-економічного технікуму і трудової школи. Вся їх вина полягала в тому, що вони були патріотами України і не сприймали більшовицького режиму, але терпіли його. Серед заарештованих був і відомий український поет Юрій Клен (Освальд Бургардт).

Підводами заарештованих привезли до Пирятина і ув'язнили в повітовій тюрмі. Через тиждень погнали пішки на станцію Гребінка, а вже звідти -- потягом до Полтави. Спочатку помістили у смердючому підвалі, на стінах якого зберігалися написи приречених на страту людей, якими вони зверталися до світу. Пізніше ув'язнених перевели до тюремної церкви, яку чекісти перетворили на камеру, в якій сиділо близько 60 чоловік. В'язні хором співали "Не пора", "Ще не вмерла Україна", "Заповіт" Т. Г. Шевченка та інші українські пісні. Свої враження від перебування в Полтавській тюрмі Юрій Клен описав у вірші "Прокляті роки":

Пригадую підвал чеки в Полтаві,
Де я колись години три чекав.
Лилося крізь шибки світло золотаве
І я затерті написи читав на вапні стін:
"Чекаю розстрілу. Петро Палій".
"Сьогодні вмру за тебе, мій народе.

Іван Манзюк". -- "Кінець. Нема надій".
"Прокляття шлю катам. Василь Макода".
"Живіть і не зрікайтесь гордих мрій,
О, ви, кому ще світить сонце вроди.
Михайло В'юн". -- "Марусі мій уклін.
Іду на смерть. Мацюра Валентин".
Високий мур чекістської в'язниці
Тоді мене на місяць поріднив
Згуртом людей, що в них серця як птиці
Летіли до невіданих раїв [80].

На допит ув'язнених водили ночами. Годували супом із волових очей, доки не приїхали родичі і почали носити передачі. Пізніше Юрій Клен згадував: "За невинне ув'язнених дуже клопотався письменник Короленко, що жив у Полтаві. Може, його заступництво й прискорило справу нашого звільнення". Рідні чекали звільнених в'язнів біля будинку В. Г. Короленка. "Він сам сидів на веранді, -- продовжував Юрій Клен, -- читаючи газету. Біла широка борода спадала на груди. Нас попередили, що не слід його тривожити" [81].

До кінця своїх днів В. Г. Короленко не переставав боротися за кожне людське життя. Останнє клопотання за врятування жертв більшовицького терору було подане письменником до губЧК 16 грудня 1921 року – за дев'ять днів до смерті.

1. Ревегук В. Я. Полтавщина в переддень Української революції (1900 -- 1916 рр.). -- Полтава: П. П. Шевченко Р. В., 2010. -- С. 80 -- 81.
2. Короленко В. Г. Землі! Землі!: Мысли, воспоминания, картины. -- М.: Советский писатель, 1991. -- С. 70.
3. Володимир Короленко. "...Что написано -- неопровержимо..." с. 217.
4. Короленко В. Г. Дневник... – С. 92.
5. Там само. – С. 100.
6. Короленко С. В. Назв. праця. – С. 312.
7. Там само. – С. 314.
8. Короленко В. Г. Дневник... – С. 112.
9. Ігнатенко Г. Г. Назв. праця. -- С. 267.
10. Полтавские новости. – 1919. – 21 грудня.
11. Короленко С. В. Назв. праця. – С. 324.
12. Там само. – С. 327.
13. Известия Полтавского Совета... – 1919. – 30 березня.
14. ДАПО. – Ф. – П-7. – Оп. 1. – Спр. 48-А. – Арк. 23.
15. Короленко В. Г. Назв. праця. – С. 328.
16. Короленко В. Г. Дневник... – С. 146
17. Березіль. – 1991. – № 1. – С. 153.
18. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 199.
19. Негретов П. И. Назв. праця. – С. 98.

20. Там само. – С. 102 – 103.
21. Там само. – С. 149.
22. Там само. – С. 162.
23. Березіль. – 1991. – № 1. – С. 165.
24. Негретов П. И. Назв. праця. – С. 105.
25. Березіль. – 1991. – № 1. – С. 150.
26. Детальніше див.: Ревегук В. За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917 – 1923 рр. – Полтава, 2007. – С. 30 – 43.
27. Короленко В. Г. Дневник... – С. 166.
28. ДАПО. – Ф. Р-1502. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 152.
29. Короленко В. Г. Дневник... – С. 167.
30. Там само. – С. 178.
31. Березіль. – 1991. – № 2. – С. 158.
32. Короленко В. Г. Дневник... – С. 183.
33. Березіль. – 1991. – № 1. – С. 159.
34. Вопросы истории. – 1990. – № 10. – С. 20 – 21.
35. Короленко В. Г. Земли! Земли!.. – С. 112.
36. Соловей Д. Розгром Полтави. – Полтава, 1994. – С. 143.
37. Державний архів СБУ. -- Спр. 74295-ФП. -- Арк. 43.
38. ДАПО. – Ф. П-7. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 53.
39. Березіль. – 1991. – № 2. – С. 163.
40. Короленко В. Г. Дневник... – С. 260.
41. Там само. – С. 210.
42. ДАПО. – Ф. П-7. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 111 – 112.
43. Короленко В. Г. Дневник... – С. 218.
44. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смути 1917 – 1922 рр. – Полтава, 1995. – С. 110.
45. Короленко В. Г. Дневник... – С. 235.
46. Ігнатенко Г. Г. Назв. праця. -- С. 273 -- 274.
47. Несвіцький О. Назв. праця. -- С. 112.
48. Рідне слово (Полтава). – 1919. – 25 вересня.
49. Ганна Козельська. Лікар В. І. Яковенко: життя до краплини віддане людям. // АгроЕКО. Науково-виробниче видання. С. Михайлики Шишацького району. -- 2014. -- 26 липня.
50. Короленко В. Г. Дневник... – С. 188.
51. Там само. – С. 256.
52. Шаповал Ю. та ін. Назв. праця. – С. 200 – 204.
53. Несвіцький О. Назв. праця. – С. 118 – 119.
54. Там само. – С. 256.
55. ДАПО. – Ф. П-7. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 52.
56. Березіль. – 1991. – № 2. – С. 161.
57. Там само. – С. 299.
58. Корленко В. Г. "Что написано -- неопровержимо..." -- С. 343.

59. Дмитро Соловей. Розгром Полтави. Спогади з часів Визвольних змагань українського народу. 1917 -- 1921. -- Полтава: "Криниця", 1994. -- С. 158.
60. Короленко В. Г. "Что написано -- неопровержимо..." -- С. 221.
61. Віктор Самородов, Людмила Ольховська. "Тут Короленко -- як народу совість, тут Антоненко -- як совість від землі..." // АгроЕКО. Науково-виробниче видання. -- 2012. -- 28 липня.
62. ДАПО. -- Ф.Р-3872.-- Оп. I. -- Спр. 610. -- Арк. 2 -- 3.
63. Вопросы истории. -- 1990. -- № 10. -- С. 30.
64. Короленко В. Г. "Что написано -- неопровержимо..." -- С. 438.
65. Ігнатенко Г. Г. Назв. праця. -- С. 280.
66. Короленко В. Г. "Что написано -- неопровержимо"... С. 421.
67. Архів Управління СБУ в Полтавській області. -- Спр. 19080-С. -- Арк. 15.
68. Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917 – 1920 рр. – Полтава, 2002. – С. 176 – 177.
69. Новый мир (Москва). – 1988. – № 10. – С. 209.
70. Соловей Д. Назв. праця. – С. 155.
71. Архів Управління СБУ в Полтавській області. -- Спр. 19081. -- Арк. 10.
72. Негретов П. И. Назв. праця. – С. 54.
73. Дмитриев С. Д. Полтавские страдания В. Короленко // Литература в школе. – 1991. – № 1. – С. 27.
74. Короленко В. Г. Дневник... – С. 368.
75. Там само. – С. 367.
76. Архів Управління СБУ в Полтавській області. -- Спр. 2956-С. -- Арк. 16 -- 17.
77. Соловей Д. Назв. праця. – С. 153 – 154.
78. Короленко В. Г. Дневник... – С. 484.
79. ДАПО. – Ф. Р.-1503. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 58.
80. Віктор Ревегук. У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920 -- 1925 рр.). -- Полтава, 2000. -- С. 100.
81. Юрій Клен. Спогади про неокласиків. // Київські неокласики. -- К., 2003. -- С. 17 -- 19.

Розділ V

ПОЛТАВСЬКА ЛІГА ПОРЯТУНКУ ДІТЕЙ

Восени 1918 року в умовах австро-німецької окупації й Гетьманщини серед російської інтелігенції Полтави виникла ідея створення благодійної організації, яка взяла б на себе турботу про дітей-сиріт та безпритульних. Поява цієї категорії дітей була результатом чотирирічної світової війни та розв'язаної більшовиками громадянської. Ініціатором створення організації виступив В. Г. Короленко. Перші кроки для її створення були зроблені в жовтні 1918 року. Тоді ж прийнята й назва організації – "Ліга порятунку дітей". Володимир Галактіонович так визначив принципи існування Ліги: "Діяльність Ліги – поза політикою, поза класами, поза станами... Немає для нас класових дітей" [1].

В особливо жахливому становищі перебували діти в радянській Росії. З одного боку, червоний терор, братовбивча громадянська війна призвели до появи десятків тисяч сиріт та безпритульних дітей, а з другого – політика "воєнного комунізму" й пов'язане з нею введення продовольчої розкладки на селі викликали нестачу продуктів харчування, голод у містах. Становище в Україні було набагато кращим. Незважаючи на австро-німецький окупаційний режим, певна стабілізація воєнно-політичної обстановки в Українській державі гетьмана П. Скоропадського сприяла поліпшенню економічного становища, наповненості ринку товарами за відсутності продовольчої кризи.

Зважаючи на ці обставини, В. Г. Короленко 8 листопада 1918 року надрукував у російськомовних полтавських газетах та в "Киевской мысли" статтю під назвою "На допомогу російським дітям", у якій писав: "Що твориться в російських столицях, усім відомо. На вулицях, що вже проростають травою, можна бачити по декілька днів неприбрані трупи коней. Трупи людей, які помирають від голоду, прибирають швидше. Не потрібно багато фантазії, щоб уявити собі, що за цих умов відбувається з дітьми". Письменник закликав українську громадськість надати допомогу дітям із радянської Росії, які найбільше потерпали від громадянської війни та більшовицьких соціалістичних експериментів: улаштувати для них дитячі табори й притулки, організувати безплатні обіди, збирати для них кошти, продукти, одяг, взуття тощо. "Минуть же, нарешті, коли-небудь ці тяжкі дні, – писав В. Г. Короленко. – Пройде й війна, і міжусобиця, і взаємна ворожнеча братів. Історія скаже своє слово із суперечливих питань, що їх розділяють. Але щоб не сказала вона про предмет суперечок – одне можна пророкувати безпомилково: якщо Україна зігріє й допоможе помираючим від голоду дітям північної столиці, то цей факт, сам по собі такий простий і зрозумілий, засвітиться над страхіттями й пітьмою нашого похмурого часу... І його справжнє значення ні для кого не буде суперечливим" [2].

Після краху австро-німецької окупації й Української держави гетьмана П. Скоропадського в грудні 1918 року до влади в Україні прийшла Директорія,

яка відновила Українську Народну Республіку. Проте більшовицький уряд Росії вдруге розпочав воєнну інтервенцію проти України, намагаючись шляхом встановлення тут радянської влади підпорядкувати її імперському центру в його новій більшовицькій оболонці. У цих умовах діяльність благодійної організації, головним змістом якої мала стати допомога голодуючим дітям, була паралізована.

Воєнні дії стали на заваді й збиранню гуманітарної допомоги для російських дітей. Саме тому В. Г. Короленко в листі до В. Винниченка від 1 січня 1919 року просив, незважаючи на агресію більшовицької Росії, дати дозвіл і посприяти Лізі в заготівлі продуктів в Україні та відправці їх голодуючим дітям Москви та Петрограда. Він писав: "Ворожнеча і розбрат, які розділяли народності колишньої Росії, мають затихати біля межі, де починається дитинство. За ними межами має панувати один, загальний для всіх закон, -- закон людської взаємності. Вважаю, що це незаперечно. Колись боротьба стихне на ґрунті тих чи інших взаємин. Стосовно дітей вона не повинна існувати уже і нині" [3].

Уряд Директорії УНР, за словами В. Г. Короленка, "погодився з ідеєю, яку несе Ліга, і висловив готовність усіляко сприяти її діяльності" [4].

Проте існування Української Народної Республіки було надто короткочасним, щоб можна було говорити про співпрацю Ліги порятунку дітей із Директорією УНР. 19 січня 1919 року до Полтави вступили червоні війська. 29 січня, тобто вже в умовах радянської влади, статут Ліги був зареєстрований Полтавським окружним судом. Метою діяльності Ліги, говорилося в ньому, була насамперед турбота про дітей-сиріт і безпритульних, порятунок їх від голоду, а також сприяння фізичному, розумовому й моральному вихованню, розробка питань правового й соціального захисту та ін. Для вирішення цих завдань Ліга порятунку мала налагодити постачання дітей продуктами харчування й одягом, організувати для них притулки, лікарні, школи, санаторії, дитячі ясла та садочки. Районом діяльності Ліги визначалася вся Україна.

Кошти для забезпечення діяльності Ліги мали надходити за рахунок зборів і пожертв приватних осіб, допомоги з боку держави й громадських організацій, а також індивідуальних внесків членів Ліги. При цьому дійсні члени Ліги сплачували членські внески в розмірі 10 карбованців на рік, а співробітники допомагали Лізі особистою працею в її установах. Керівним органом Ліги було правління (Рада уповноважених), яке складалося із 7 членів та 3 кандидатів. Зі свого середовища правління обирало голову, його заступника, скарбника та секретаря.

Чисельність дійсних членів Ліги невпинно зростала і на початку 1920 р. вона вже налічувала 191 чоловік. Її головою був відомий лікар Семен Борисович Вексель, а членами правління донька письменника Софія Володимирівна, яка очолювала відділ приватної допомоги, і Марія (Маня) Леопольдівна. Кривинська, яка відала господарською частиною. Секретарем Ліги став Г. З. Бесідовський. Почесним головою одностайно обрали ініціатора її створення В. Г. Короленка [5]. Про його безпосередню участь у

роботі Ліги свідчить той факт, що з тринадцяти засідань правління, що відбулися протягом першої половини 1919 року, Володимир Галактіонович був присутній на восьми й на кожному виступав з актуальних питань її діяльності.

Протягом короткого часу активістам Ліги вдалося зібрати з різних джерел близько 25 тисяч карбованців [6]. Відділення Ліги почали відкриватися й в інших містах України, у тому числі в Києві, Харкові, Херсоні, Миколаєві, Олександрівську. До справи захисту дітей долучився й Український Червоний Хрест, який працював у тісному контакті з Лігою. Для закупівлі продовольства пільговий кредит Лізі відкрили кооперативні установи України: Центросоюз, Полтавське сільськогосподарське товариство та ін. [7]. Керівництво Ліги намагалося також установити зв'язки з міжнародними благодійними організаціями. Зокрема, був налагоджений контакт із Данським Червоним Хрестом. Його представник Філіп побував у Полтаві й зустрівся з В. Г. Короленком [8].

Володимир Галактіонович провів величезну підготовчу роботу з налагодження діяльності Ліги порятунку дітей: ходив по численних радянських установах, домовляючись про розміщення дітей у колишніх поміщицьких економіях, турбувався про забезпечення їх продуктами харчування та коштами. Будучи добре знайомим із шевською справою, В. Г. Короленко допоміг розв'язати питання із взуттям для дітей: він запропонував шити взуття із шинельного солдатського сукна, а підошви робити з дерева.

Рятуючись від голоду в Росії, на Полтавщину прибували діти різних національностей ф соціального стану, у більшості своїй сироти, чиї батьки загинули у вирі братовбивчої громадянської війни, від голоду, епідемій тощо. Тому В. Г. Короленко намагався, щоб діти в Україні виховувалися в умовах національної і релігійної толерантності. "Слід прагнути до того, -- писав він, - - щоб шляхом дружньої роботи встановити певну близькість і спільність колоній місцевих: російських, християнських, єврейських, мусульманських, і треба, щоб населення бачило цю спільність і само проникалося духом солідарності і братства" [9]. Разом з тим, В. Г. Короленко вважав, що поряд з інтернаціональним вихованням у дітей необхідно формувати і почуття національної гідності, відчуття своєї приналежності до певного етносу, його історії та культури.

Першочерговим завданням діяльності Ліги стало збирання продуктів харчування для голодуючих дітей у радянській Росії, де вони найбільше потерпали від громадянської війни й комуністичних експериментів. Уже в лютому 1919 року до Москви відправлено перші 32 вагони з продуктами харчування. У березні такий же потяг надійшов і до Петрограда.

Про створення в Полтаві громадської організації, яка в умовах "найстрашнішої з усіх воєн" опікувалася долею дітей, стало відомо далеко за межами України. Подібні організації почали виникати й у Росії. У зв'язку із цим під час зустрічі з Х. Раковським у Полтаві В. Г. Короленко поставив питання про необхідність узяття радянською владою під свій захист дітей у загальнодержавному масштабі. 23 січня 1919 року, у день свого від'їзду з

Москви в Україну, Х. Раковський повідомив листом В. Г. Короленка про свою розмову з головою Московської Ради Л. Каменєвим (Розенфельдом), який передав йому, що "пропозицію – подану делегацією Леніну – відносно допомоги дітям прийнято цілковито, і залишається тільки виробити технічний бік справи в погодженні з продовольчими комісаріатами" [10].

Питання про створення Ради захисту дітей уперше було поставлене на засіданні колегії Народного комісаріату освіти РСФРР 17 січня 1919 року, а відповідний декрет Раднаркому РСФРР був підписаний Леніним 4 лютого. Губернські відділення Ради почали створюватися на всій підконтрольній більшовикам території Росії. 27 березня 1919 року Рада захисту дітей була організована й у Полтаві.

У зв'язку зі створенням паралельного загальноросійського контрольованого комуністами органу захисту дітей постало питання про існування Полтавської Ліги порятунку дітей. Її керівництво, насамперед В. Г. Короленко, вирішило за будь-яку ціну зберегти Лігу як незалежну благодійну організацію, що керувалася загальнолюдськими принципами добра та милосердя. У квітні 1919 року Короленко записав у щоденнику: "За нашим прикладом більшовицьким урядом створена "Рада захисту дітей", і наша Ліга, зрозуміло, поглинається цією урядовою установою. На наших (невеликих) зборах вирішено, доки можливо, працювати разом, зберігаючи повну самостійність" [11].

За будь-яку ціну комуністи намагалися не допустити існування незалежної від влади благодійної організації. На згаданих вище зборах особливо агресивно на Лігу нападав якийсь Немирицький. При цьому він посилався на статут Ліги, де було записано, що вона має право володіти капіталом і нерухомим майном, а це начебто суперечило політиці радянської влади, спрямованій на знищення приватної власності. Немирицький наполягав на повному контролі над Лігою з боку державної Ради захисту дітей. На противагу йому В. Г. Короленко відстоював право контролю лише за тими заходами, які Ліга буде проводити за завданням і на кошти Ради захисту дітей, зберігаючи в усьому іншому повну самостійність. У результаті тривалої дискусії більшість присутніх на зборах підтримали В. Г. Короленка й ухвалили рішення: "Діяльність товариства не припиняти й працювати в повній згоді з Радою захисту дітей" [12]. При голосуванні Немирицький залишився один. До Ради захисту дітей від Ліги були делеговані В. Г. Короленко, його дочка Софія Володимирівна та С. Б. Вексель.

З перших днів свого існування Ліга започаткувала загальноукраїнську акцію з надання притулку й оздоровлення дітей, які прибували, рятуючись від голоду, із центральних районів Росії в Україну. Із цього приводу 9 березня 1919 року відбулися бурхливі збори Ліги порятунку дітей, на які були запрошені всі бажаючі, а також представник із Москви О. В. Свешніков. Із проникливим словом до аудиторії звернувся В. Г. Короленко. Він закликав присутніх надати всіляку допомогу російським дітям, які стали жертвами політичного протистояння й більшовицьких експериментів. Проте полтавці

досить прохолодно зустріли заклики письменника, мотивуючи це тим, що українські діти перебувають не в кращому становищі [13].

І все ж з допомогою російської та єврейської громадськості, головним чином ліберальної інтелігенції, у Полтаві був облаштований розподільчий пункт для дітей, де їх мили, годували, а хворих відправляли до лікарень. У різних місцях Полтавщини почали створюватися колонії та спеціальні притулки для російських дітей. Найбільша колонія розташувалася в селі Трибах поблизу Полтави, дещо менші – на території літніх таборів колишнього кадетського корпусу, у приміщенні жіночого Хрестовоздвиженського монастиря, у бараках на Шведській могилі, у конфіскованих із цією метою приміських дачах заможних людей тощо. Ліга прийняла на своє утримання й вихованців закритого більшовиками кадетського корпусу, більшість із яких були сиротами й не мали куди подітися. Одночасно створювалася й господарська база Ліги: продовольчі склади, пункти санітарно-медичної допомоги, лазні та ізолятори для хворих дітей. Із метою залучення дітей до суспільно корисної праці Ліга відкрила шевську та кравецьку майстерні та майстерню з виготовлення іграшок, а також невелику конюшню й ферму. При дитячих колоніях були влаштовані також городи, які мали забезпечувати вихованців свіжими овочами й фруктами.

У зв'язку з тим, що Україна була об'єктом агресії більшовицької Росії, В. Г. Короленко відзначав, що полтавські "селяни не дуже охоче приймають цих кацапсько-совецьких дітей" [14]. Не на висоті виявився й обслуговуючий персонал, який прибував із Росії разом із дітьми. У більшості своїй вони ставилися до справи формально, на що також указував В. Г. Короленко. Тому основний тягар по догляду за дітьми ліг на плечі працівників Ліги.

Її господарську діяльність, як сказано вище, очолювала М. Л. Кривинська. Народилася вона 1887 р. в Полтаві в сім'ї адвоката-єврея. Після закінчення гімназії навчалася на природничому факультеті Вищих жіночих курсів в Одесі та в Агрономічному інституті в Санкт-Петербурзі. Ще навчаючись в Одесі, М. Л. Кривинська перейнялася ідеологією європейської соціал-демократії в її російському варіанті і, починаючи з 1904 р., співробітничала з меншовиками, хоча своє членство в РСДРП(м) офіційно оформила лише в 1917 р. В 1911 р. за участь у студентських заворушеннях в адміністративному порядку була вислана з Одеси.

Під час першої світової війни М. Л. Кривинська працювала в "Єврейському комітеті допомоги біженцям -- жертвам війни", а після повалення самодержавства в Росії з квітня по жовтень 1917 р. -- секретарем Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Коли ж більшовики встановили в Росії свою однопартійну диктатуру, у листопаді 1917 р. перейшла до заснованого М. Горьким просвітницького товариства "Культура і свобода", не пориваючи водночас зв'язків з меншовиками. Як член партії РСДРП(м), була заарештована Петроградською Чека, але за браком "активної контрреволюційної діяльності" звільнена з-під варті. Щоб не наражатися на

небезпеку, переїхала до своєї сестри-близнючки Люби до Полтави і активно включилася в роботу Ліги порятунку дітей.

Ще до прибуття російських дітей Ліга розпочала акцію зі збирання пожертв серед населення Полтавщини (продуктів харчування, білизни, посуду тощо). Із цією метою її працівники влаштували декілька масових громадсько-політичних кампаній: "Тижні голодної дитини", "Тижні сухаря" та ін. Під час їх проведення серед жителів Лохвицького повіту зібрано 4050 пудів хліба, 84 пуди масла, 75 пудів м'яса, 54 тисячі штук яєць, а в Карлівці й Костянтинограді – 134 тисячі штук яєць [15].

Перші ешелони з дітьми з Росії почали прибувати в травні 1919 року. Попередньо сюди приїхали представники тих губерній, які посилали дітей в Україну. Крім російських дітей, колонії поповнювалися й українськими, які становили близько 30 відсотків загальної кількості. На середину літа 1919 року на Полтавщині вже знайшли притулок 9300 дітей із Росії (в Україні – близько 42 тисяч). Серед них багато було фізично виснажених, хворих на тиф, малярію та інші інфекційні хвороби. У Полтавському й Лубенському повітах розмістили по 700 дітей, Хорольському та Золотоніському – 2750, Миргородському – 1200, Зіньківському – 1050 і т. д. [16]. Це був гуманний акт українського народу стосовно російських дітей, які стали жертвами більшовицьких експериментів і братовбивчої громадянської війни.

Першочерговим завданням полтавських органів захисту дітей стало забезпечення їх харчуванням, лікуванням й навчанням. Вирішення цих завдань ускладнювалося тим, що колонії комплектувалися дітьми різного віку, у них нерідко не вистачало найнеобхіднішого. Крім того, колонії лише частково фінансувалися органами радянської влади, і тому дітям доводилося працювати в майстернях, на городах і фермах, самим виготовляти примітивні навчальні посібники та забезпечувати себе хоча б мінімумом продуктів харчування. Не вистачало вчителів і підручників. Нестабільність воєнно-політичної обстановки в Україні ще більше ускладнювала їхнє становище.

Коли влітку 1919 року денікінські війська перейшли в наступ, радянська влада взагалі відмовилася від утримання дітей. Частина російських дітей встигла разом із Червоною армією залишити Україну й виїхати додому. З ними поїхали й окремі вчителі та вихователі. Та все ж на Полтавщині ще залишалися близько 6600 дітей із Росії, кинутих радянською владою напризволяще.

24 червня на засіданні Ради захисту дітей було вирішено передати Лізі всі дитячі установи Полтавщини, які перебували у віданні губернського відділу соціального забезпечення. Згідно з рішенням губвиконкому на утримання дітей Лізі були передані запаси продуктів на тиждень і два мільйони карбованців, які ледве не стали причиною трагедії для сім'ї В. Г. Короленка.

Тримати таку суму в банку при зміні влади було небезпечно, і тому губвиконком вирішив надати Лізі гроші готівкою з тим, щоб зберігати їх частинами в різних місцях. У ніч з 28 на 29 червня Софія Володимирівна таємно перенесла гроші з казначейства додому. А на ранок до помешкання В. Г. Короленка вдерлися два бандити й, погрожуючи револьвером, намагалися

заволодіти грішми. Родина письменника не очікувала непрошених візитерів, але не розгубилася. Володимир Галактіонович схопив одного з бандитів за руку з револьвером і міцно її стиснув. Бандит натиснув на спусковий гачок, але куля влучила у двері, нікого не зачепивши. Переляканий бандит вирвався з рук В. Г. Короленка й, залишивши свою шапку, утік із будинку, а вслід за ним – інший. Володимир Галактіонович кинувся за ними зі своїм майже іграшковим пістолетом, але рідні втримали його. Очевидно, бандити були дилетантами й розраховували на панічний страх своїх жертв, але таких у родині письменника не виявилось, і бандити дістали гідну відсіч [17].

Виділені радянською владою кошти швидко закінчилися, і діти в установах Ліги опинилися без засобів для існування: норми видачі хліба скоротилися до 0,25 фунта на день. Наближалася зима, а приміщення дитячих установ не були пристосовані до опалення, та й палива не було. Діти не мали теплої одягу та взуття. Становище ускладнювалося тим, що поміщики, які повернулися разом із денікінськими військами, почали виселяти дітей зі своїх маєтків.

У зв'язку із цим В. Г. Короленко від імені Ліги порятунку дітей 3 серпня написав листа відомому поміщикові А. П. Старицькому з проханням тимчасово залишити дитячий притулок, що знаходився в його маєтку в селі Войнівці, до вирішення питання про передачу його у відання Полтавського повітового земства. "Не сумніваємося в тому, – писав Володимир Галактіонович, – що Ви не захочете погіршити й без того тяжке становище дітей, які безневинно страждають, і не відмовите в нашому проханні" [18]. Але В. Г. Короленко помилявся в порядності поміщиків Старицьких, які все-таки виселили дітей спочатку з великого будинку у флігель, а згодом і звідти.

Вихованці розігнаного більшовиками кадетського корпусу, які перебували під опікою Ліги порятунку дітей, із приходом білогвардійців повернулися до Полтави для продовження навчання, і це дещо поліпшило фінансове становище Ліги. Гірше було з російськими дітьми. Позбавлені державної опіки, вони опинилися в безвихідному становищі. Усі турботи з їхнього утримання повністю лягли на Лігу, співробітники якої вживали термінових заходів щодо пошуків необхідних коштів.

Київське відділення Українського Червоного Хреста надало Лізі фінансову допомогу в розмірі 4 142 325 карбованців. Харківський комітет Ліги також виділив зі своїх обмежених коштів 0,5 мільйона карбованців для дітей Басманського району Москви, які перебували в 14 дитячих колоніях Костянтиноградського повіту. Полтавська міська дума позичила Лізі 100 тисяч карбованців на утримання дитячих притулків у Полтаві. Уряд Денікіна в Ростові-на-Дону обіцяв виділити на утримання російських дітей 10 мільйонів карбованців, але до Полтави дійшло тільки 2,5 мільйона. Крім того, денікінська влада не дозволила провести реєвакацію дітей до Росії. Тому Ліга змушена була передати частину дитячих установ на утримання відновлених Денікіним органів місцевого самоврядування – земствам і думам. У віданні Ліги залишилися лише єврейський притулок "Ясла",

молочна кухня "Крапля молока" з консультацією та деякі інші заклади, у яких перебували діти-сироти.

І все ж фінансове становище Ліги залишалося критичним. Зібрані кошти швидко знецінювалися внаслідок галопуючої інфляції. Лише за півтора місяця (з 15 липня по 1 вересня 1919 року) Ліга витратила на утримання дитячих установ 1 041 368 карбованців, із них 695 177 для дітей з Росії і 12 137 карбованців з вадами зору [19]. У жовтні 1919 року на утримання дитячих колоній у Кобеляцькому повіті Ліга асигнувала 330 тисяч карбованців, у Костянтиноградському – 500 тисяч, Миргородському – 400 тисяч. Витрати зростали з кожним днем, а фінансові надходження від громадських організацій і державних установ були незначними.

5 серпня 1919 року В. Г. Короленко написав листа до московських залізничників, чії діти перебували на Полтавщині, з проханням "знайти способи доставити сюди кошти". Голова Московської Ради Л. Каменєв подав це прохання на розгляд Малого Раднаркому РСФРР, але позитивно там його не вирішили. Тоді Л. Каменєв доповів про нього на об'єднаному засіданні політбюро й оргбюро ЦК РКП(б). У результаті обговорення було "визнано бажаним надати допомогу через надійних людей. Питання про розміри допомоги запропоновано вирішити Малій Раді" [20]. Але жодних даних, які б підтверджували надходження грошей з більшовицької Росії до Полтави, не виявлено.

Після відновлення в грудні 1919 року радянської влади на Полтавщині Ліга порятунку дітей продовжувала опікуватися дитячими колоніями в Миргородському, Костянтиноградському та Кобеляцькому повітах, де перебували діти з Росії. У Полтавському повіті у відання Ліги перейшла школа в селі Жуках та два притулки для дітей колишнього "Союзу земств і міст" ("Земгор") у передмісті Полтави Огнівці та в Нових Санжарах. Ці притулки були влаштовані ще в 1917 році для петроградських дітей, які прибували на Полтавщину в роки Першої світової війни.

Робота Ліги порятунку дітей значною мірою трималася на подвижницькій діяльності В. Г. Короленка та його добровільних помічників: доньки Софії та її подруг сестер Кривинських – Мані та Люби, а також Рози Рабинович, які всі сили віддавали дітям. Роза Рабинович завідувала молочною кухнею "Крапля молока" для немовлят. Цей дитячий заклад, заснований євреями для допомоги бідним хворим і слабим дітям, надавав допомогу всім, хто її потребував незалежно від національної приналежності. Софія Короленко та Маня Кривинська влаштували дитячу лікарню на 300 ліжок, інтернат та інші установи в приміщенні інституту шляхетних дівчат, вихованки якого виїхали разом із денікінцями на південь. Одна із сестер Кривинських завідувала будинком матері й немовляти, інша – дитячим притулком. Більшовицька влада мала намір виселити ці дитячі установи, а на їхньому місці влаштувати концтабір для противників більшовизму, але завдяки втручання В. Г. Короленка цього не сталося [21].

Становище дітей в установах Ліги продовжувало залишатися критичним. Полтавщина була охоплена масовими антибільшовицькими селянськими

повстаннями, що унеможливило нормальну заготівлю продуктів харчування. До того ж органи радянської влади на місцях майже не виділяли коштів на утримання дітей, а між тим лише мінімальне продовольче забезпечення однієї дитини обходилося в понад тисячу карбованців на місяць. Як і раніше, не вистачало одягу та взуття. Лише в січні 1920 року з Кременчука надійшла партія замовленого Лігою суконного взуття на дерев'яній підошві. У Кобеляцькому й Полтавському повітах частина дітей захворіла висипним тифом, і для них довелося влаштувати ізолятори. У Костянтиноградському повіті епідемію тифу занесли батьки дітей, які приїхали провідати їх із Москви. Не вистачало також навчальних приміщень. Уроки доводилося проводити в спальнях та їдальнях [22].

24 березня 1920 року правління Ліги порятунку дітей звернулося до уряду Радянської Росії з проханням дозволити направити делегацію за кордон, яка мала б з'ясувати умови закупівлі необхідних товарів, медикаментів і продуктів харчування для голодуючих дітей та перевезення їх до України. До складу делегації мали ввійти відомі в Європі російські громадські діячі ліберально-демократичних переконань. Ленін, який у всьому вбачав підступи ворогів радянської влади, не повірив у шляхетність намірів В. Г. Короленка та в подвижницьку діяльність членів Ліги й запитав із цього приводу думку головного чекіста Росії: "Запросити тов. Держинського. Я прошу дати відгук (Я думаю – це каверза)" [23]. На що Держинський із чекістською прямоотою відповів: "Уважаю, що відпускати для цієї мети за кордон Кускову, Салтикова (колишнього товариша міністра) та інших шкідливо". І пояснив при цьому причину заборони: "Немає жодного, хто визнавав би чесно радянську владу. По суті також гадаю, що годувати наших дітей зарубіжжя не буде". У результаті поїздки російської делегації з гуманітарною місією за кордон була заборонена, і діти радянської Росії залишилися без допомоги. Політичні амбіції більшовиків узяли гору над стражданнями мільйонів російських дітей, доля яких їх мало хвилювала.

Після того як радянська влада втретє й на цей раз уже надовго повернулася в Україну, народ повною мірою відчув реалії більшовицького режиму: продрозкладку, заборону вільної торгівлі, націоналізацію, конфіскації, контрибуції та ін. Усі ці експерименти більшовиків викликали швидке зростання цін на продукти харчування й предмети першої необхідності, шалену спекуляцію ними й загальне зuboжіння українського народу, матеріальне становище якого вже нічим не відрізнялося від російського. Крім того, уся Україна була охоплена масовими антибільшовицькими селянськими повстаннями. У цих умовах тримати далі в Україні російських дітей, відірваних від своїх рідних і близьких, уже не було сенсу, і їх поступово почали вивозити додому. Останній потяг із російськими дітьми виїхав до Москви 28 травня 1920 року. Тоді ж В. Г. Короленкові передали вірша – результат колективної дитячої творчості:

Прощай, колония родная,
Прощайте, все мои друзья,

Прощайте, нивы золотые
И голубые небеса!..

Не будем больше мы резвиться,
Не будем ягод собирать,
А станем целый день учиться
И вечером лишь отдыхать.

Отвыкайте, наши ножки,
От Граинкиной (?) дорожки.
Привыкайте, наши ножки,
Опять к московской мостовой...

Уж скоро, скоро поезд грянет
Звонок уныло прозвенит,
И нас в колонии не станет,
И наше сердце загрустит.

Машина к городу подходит
И нам свисточек подает.
Родная маменька выходит
И праву ручку подает.

С каким восторгом я встречаю
Свою прелестную Москву!
Но что же, что вдруг замечаю:
Она наводит лишь тоску.

Любовь Васильевна, простите,
Что мы шалили много раз.
Нам грустно с вами расставаться,
Мы крепко, крепко любим вас.. [24].

Відзначаючи роль В. Г. Короленка в організації допомоги російським дітям, народний артист СРСР О. В. Свешников, який був одним із керівників дитячих колоній у Кобеляцькому повіті, пізніше згадував: "Діти, які потрапили до Полтавської губернії, не загинули лише тому, що в Полтаві жив Короленко. Якби його там не було, їхня доля була б сумною" [25].

Із зміцненням більшовицького режиму в Україні навчання й виховання дітей усе більше переходило під контроль радянської влади. На початку 1920 року Полтавська Ліга порятунку дітей змушена була передати губернському відділу соціального забезпечення будинок малюка на 30 місць, молочну кухню "Крапля молока" для немовлят на 150 місць та інші заклади [26]. Через декілька місяців місцеві органи радянської влади поставили питання про її ліквідацію, як непотрібної. 10 серпня 1920 р. В. Г. Короленко

змушений був вкотре звертатися до Х. Раковського з проханням про збереження Ліги. Він переконував голову Раднаркому УСРР, що в її відані все ще перебуває декілька дитячих установ, "користь від яких не викликає сумніву": кравецька майстерня обшиває дитячі притулки і ясла, а майстерня іграшок забезпечує ними всі дитячі установи і виготовляє моделі для рукодільниць, які працюють у дитячих садках. Відділ постачання Ліги виготовив і за рецептами лікарів розподілив під час епідемії дизентерії величезну кількість припаратів для дитячого харчування, в тому числі борошно нестле, білкове молоко, крохмаль та ін.

Володимир Галактіонович не міг зрозуміти, чому в радянської влади таке упереджене ставлення до установи, яка виникла за громадською і яка, крім великої користі суспільству, нічого іншого не приносить. Він дивувався: невже радянські бюрократичні установи будуть краще захищати дітей, ніж громадська організація? [27]

Діяльність незалежної благодійної дитячої організації була більшою на оці комуністичного режиму. Її існування терпіли головним чином завдяки імені В. Г. Короленка, але всіляко намагалися обмежити діяльність Ліги й поставити її під контроль радянської влади. 5 вересня 1920 року Центральна рада захисту дітей при Раднаркомі УСРР прийняла рішення: "Залишити Лігу порятунку (на Полтавщині) під контролем Ради захисту дітей та, відповідно, інших радянських організацій" [28А]. В умовах тоталітарного режиму всі ланки громадянського і політичного життя в Україні мали перебувати під контролем комуністів. Людям залишалось хіба-що вільно дихати.

Питання про доцільність існування Полтавської ліги порятунку дітей за радянської влади знову постало на початку 1921 року, але Центральна рада захисту дітей 20 лютого підтвердила своє попереднє рішення й визнала за необхідне продовжити її фінансування за рахунок уряду УСРР.

У зв'язку з початком голоду 1921 р. Лізі порятунку дітей були повернені молочна кухня та дитячий притулок у приміському селі Трибах. Але, незважаючи на офіційне визнання очолюваної Короленком дитячої благодійної організації, ставлення органів радянської влади до неї не завжди було підозрілим, а часом ворожим. 18 березня 1921 р. чекісти за звинуваченням у "контрреволюційній діяльності" разом з іншими членами Полтавського комітету РСДРП(м) заарештували і М.Л.Кривинську, проте 6 квітня звільнили за відсутністю складу злочину, але встановили за нею постійне спостереження. Обов'язки таємних інформаторів ("сексотів") Чека за М. Л. Кривицькою та сім'єю В. Г. Короленка виконували якась "Козлова" та "Комсомолец". Хто із близьких до сім'ї письменника ховався за цими кличками, достеменно не відомо. Адресовані Софії Володимирівні листи до М. Л. Кривинської перелюструвалися чекістами [29].

Продовжувало спостерігатися грубе втручання влади в роботу дитячих установ. Наприклад, Володимир Галактіонович зафіксував у своєму щоденнику випадок, коли чекістка Зайцева, яку раніше заарештовували за хабарі, з'явилася до молочної кухні й почала без черги та направлення лікаря нахабно вимагати молоко для своєї дитини, лякаючи співробітників

"підвалами" ЧК. У червні 1921 року на луки, де паслися корови дитячого притулку в Трибах, червоноармійці випустили близько 300 коней. На справедливе обурення працівників притулку червоноармійці відповіли, що начальство сіна коням не видає, але вимагає, щоб вони були нагодовані.

Полтавська Ліга порятунку дітей продовжувала існувати й після смерті В. Г. Короленка: надто великий авторитет вона мала серед населення. У період першого за радянських часів голоду 1921 – 1923 років вона продовжувала надавати значну допомогу голодуючим дітям: організовувала постачання їх продовольчими пайками, які надходили від міжнародних благодійних організацій, ліками, одягом тощо. У жовтні 1921 року на кошти Ліги знову був відкритий притулок для голодуючих дітей, які прибували з Росії.

Усе ж радянська влада не могла змиритися з існуванням незалежної благодійної організації, хоч би яку гуманітарну діяльність вона не проводила. Виховання дітей на засадах загальнолюдських цінностей і християнської моралі суперечило догмам комуністичної ідеології. У секретній характеристиці, яку 17 вересня 1923 року дав Лізі Полтавський губвиконком, говорилося, що ставлення її співробітників до дітей "...цілком задовільне, проте виховання тенденційно-аполітичне, при цьому проймає дрібнобуржуазним сентименталізмом у дусі християнського соціалізму. У цьому відношенні вплив на дітей однозначно шкідливий" [30].

24 липня 1924 р. полтавські чекісти провели обшук у приміщенні Ліги порятунку дітей, але нічого, що могло б скомпрометувати діяльність благодійної організації, не виявили. Для голови комітету Ліги Софії Володимирівної обшук закінчився без наслідків, а М. Л. Кривинську все ж заарештували. На слідстві вона трималася мужньо і не приховувала своїх політичних переконань: "не дивлячись, що в Полтаві організація РСДРП(м) відсутня, я все ж вважаю себе членом партії меншовиків". 10 жовтня чекісти винесли вирок: відправити М. Л. Кривинську на три роки до концтабору, але зважаючи на стан здоров'я, замінили на адміністративне заслання до Марійської області РСФСР. "За час перебування на засланні, -- говорилося в інформації начальника другого відділення слідчого відділу ДПУ УРСР Іванова, -- Кривинська активності не втратила, як і раніше, залишилася меншовичкою, дотримуючись непримиримої позиції по відношенню до радвлади" [31]. Термін заслання М. Л. Кривинської закінчився 20 вересня 1927 р., але на волю її не випустили і продовжили ще на три роки.

Отже, різні режими по-різному ставилися до існування Ліги захисту дітей, убачаючи в її діяльності якийсь політичний підтекст. Німецькі окупаційні власті, за яких утворилася Ліга, уважали її соціалістичною організацією. Директорія УНР – ледь не більшовицькою, радянська влада – буржуазною. Але безсумнівно одне – головною метою її діяльності була допомога дітям і їхній захист без огляду на національну та класову приналежність від голоду й смерті в часи громадянської війни в Росії.

Починаючи із середини двадцятих років у зв'язку із згортанням нової економічної політики та зміцненням підконтрольної режиму громадської

організації "Друг дітей" діяльність Ліги все більше звужувалася, і в 1926 році вона остаточно припинила своє існування.

1. Народное образование. – 1990. – № 3. – С. 133.
2. Короленко С. В. Назв. праця. – С. 318.
3. Володимир Короленко. "Что написано -- неопровержимо" -- С. 48.
4. Народное образование – 1990. – № 3. – С. 134.
5. ДАПО. – Ф. Р-1865. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 159.
6. Там само. – Спр. 101. – Арк. 7 – 10.
7. Известия Полтавского Совета... – 1919. – 3 березня.
8. Короленко В. Г. Дневник... – С. 171.
9. Наталія Марченко, Євгенія Сабурова. Назв. праця. -- С. 176.
10. Березіль. – 1991. – № 1. – С. 150.
11. Короленко В. Г. Дневник... – С. 172.
12. Негретов П. И. Назв. праця. – С. 134.
13. Известия Полтавского Совета... – 1919. – 13 березня.
14. Короленко В. Г. Дневник... – С. 196.
15. Известия Полтавского губисполкома. – 1919. – 22 травня.
16. Народное образование. – 1990. – № 3. – С. 135.
17. Короленко С. В. Назв. праця. – С. 329.
18. Комсомолец Полтавщины. – 1978. – 20 травня.
19. ДАПО. – Ф. Р-2173. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 2.
20. Литературное наследие. – Т. 80. – М., 1971. – С. 120.
21. Короленко В. Г. Дневник... – С. 300.
22. ДАПО. – Ф. Р-1865. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 161.
23. Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 51. – С. 170.
24. Владимир Короленко. Дневник (1917 -- 1921). Письма из Полтавы. Переписка с М. Горьким. Котляревский и Мазепа. -- К.: В-во "Аконіт", 2001. -- С. 299 -- 300.
25. В. Г. Короленко в воспоминаниях современников. – М., 1962. – С. 513.
26. ДАПО. – Ф. Р-3872. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 17 зв.
27. Володимир Короленко. "Что написано -- неопровержимо". -- С. 211.
28. ЦДАЖР УРСР. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21.
- 28-А. ДАПО. – Ф. Р-1503. – Оп. 2. – Спр. 151. – Арк. 274.
29. Архів УСБУ в Полтавській області. -- Спр. 5088-С. -- Арк. 2.
30. ДАПО. -- Ф-1503 -- Оп. 2. -- Спр. 151. -- Арк. 271.
31. Архів УСБУ в Полтавській області. -- Спр. 5088-С. -- Арк. 98.

Розділ VI ПОЧАТОК ГОЛОДУ 1921 -- 1923 РОКІВ

Розпочатий у 1917 році більшовицький експеримент, спрямований на негайну побудову комуністичного суспільства, та братовбивча громадянська війна призвели до повної руйнації народного господарства, розорення країни й голоду. В. Г. Короленко, який уважно стежив за політичним життям країни, уже на початку 1920 року побачив симптоми страшного лиха, якого ні Україна, ні Росія не знали багато століть. "Озимі майже загинули, – писав він у березні, – та й посіяно було небагато. Частково завадила посуха, частково невпевненість. Ніхто не знав, чи доведеться збирати тому, хто сів". У квітні 1920 року він знову з тривогою відзначає: "Тепер, за загальними відгуками, дві третини землі залишаються незасіяними. Мужики сіють лише для себе, щоб самим бути ситими" [1].

Письменника глибоко обурило спроба більшовиків перекласти винуватість за нестачу продуктів харчування на селян. Причину трагедії, що насувалася на Росію, він убачав насамперед у ліквідації більшовиками приватної власності на землю та в запровадженні продовольчої розкладки для селян – найважливішого елементу політики "воєнного комунізму". Природний товарообмін між промисловістю та сільським господарством комуністи, виходячи зі своїх фантастичних уявлень про негайну побудову комуністичного суспільства, замінили примусовим вилученням хліба у селян.

Політичне обґрунтування запровадження продовольчої розкладки полягало в тому, що земля була націоналізована, тобто стала власністю радянської держави, а отже, і вирощеним на ній урожаєм мала розпоряджатися держава. Теоретично радянські продовольчі органи залишали селянам мінімум продуктів, необхідних для прохарчування сім'ї, фуражу для худоби й посівного матеріалу, решту – вилучали. Більшовики оголосили й про класовий підхід щодо вилучення надлишків хліба: із заможних селян – багато, із середніх – помірно, а з бідноти – нічого.

На практиці ж примусове вилучення хліба та інших продуктів харчування зводилося до відвертого пограбування селянства, що викликало відчайдушний опір. Щоб здолати його, на село були послані озброєні робітничі продзагони, частини Червоної армії, міліції та продагенти, які брали хліб там, де його можна було взяти силою, і в такій кількості, яка була потрібна радянській владі. Класовий підхід при цьому замінювався державною необхідністю. Селянин був позбавлений можливості розпоряджатися результатами своєї праці, а відтак, у нього зникло бажання розширювати чи навіть зберігати наявні посівні площі. Робота на землі зводилася до задоволення мінімальних потреб власної сім'ї. На ненормальну продовольчу політику радянської влади В. Г. Короленко вказував у листі до А. В. Луначарського: "Ви порушили те, що було органічним у відносинах міста й села: природний зв'язок обміну, замінивши його штучними заходами "примусового відчуження" [2].

Результатом цієї продовольчої політики стало скорочення посівних площ. Порівнюючи з 1916 роком, площі під озимими культурами в 1920 році скоротилися із 737,8 тисяч десятин до 547 тисяч, а під ярими – з 1163 тисяч десятин до 947 тисяч. Якщо раніше річний збір основних сільськогосподарських культур становив 120 мільйонів пудів, то в 1921 році – лише 51 мільйон. На 38 відсотків зменшилася кількість робочих коней і на 29 – поголів'я всіх видів худоби [3].

У листі до С. Д. Протопопова від 7 березня 1921 року В. Г. Короленко писав: "У нас із посівами теж негаразд, і ніякі декрети тут не допоможуть. Не можна наказом замінити стихію. А любов до себе, до сім'ї – стихія. І коли це спонукання придушиться, тоді доводиться працювати під загрозою, що результати праці будуть забрані під впливом ще далекого "альтруїзму", то в сучасної людини, яка є тепер і яка буде ще довго-довго, – мимоволі опускаються руки. А коли вони опускаються, то ніяким наказом їх не підняти. Це було за часів Великої французької революції, буде ще довго, доки поступово не переродиться людство" [4].

Другу причину голоду, що насувався на Росію, В. Г. Короленко вбачав у політиці комуністів, спрямованій на розшарування села, створення там опори для себе в особі сільської бідноти та люмпену й штучному протиставленні їх заможній частині села. Письменник був рішучим противником розпалювання ворожнечі між окремими групами селян за класовим чи майновим принципом. У нарисі "Декілька думок про революцію" він навів статистичні дані селянського землеволодіння на Полтавщині, згідно з якими землі 82 тисяч дрібних власників підлягали б примусовому безоплатному відчуженню. У той же час 166 тисяч безземельних і малоземельних селян потребували б додаткового наділу. В. Г. Короленко дійшов висновку, що в результаті примусового перерозподілу землі між цими групами селян дві третини їх будуть протистояти, як вороги, третій частині – енергійним і підприємливим селянам, більшість із яких нажила свою землю власною тяжкою працею, зазнаючи бідувань і нестатків.

В. Г. Короленко був прибічником земельної реформи, але вважав, що відчуження землі на користь безземельних і малоземельних селян повинне здійснюватися шляхом викупу за рахунок держави, і був рішучим противником стихійного захоплення землі. Письменник дійшов висновку, що в будь-якому разі за землю доведеться платити якщо не грошима, то кров'ю [5]. Це його передбачення незабаром підтвердилося.

Навесні 1920 року рішенням комуністичного уряду України замість комітетів бідноти були створені комітети незаможних селян, члени яких мали допомагати владі грабувати своїх односельців. Як винагороду за це вони одержували четверту частину хліба, вилученого за продрозкладкою в заможних селян. "Комнезами, – записав В. Г. Короленко 9 серпня 1921 року в щоденнику, – це частина народу, яка ніколи не стояла на особливій висоті за достатком, а розпоряджаються всім господарством комуністи, які навіть теоретично нічого не розуміють у господарюванні" [6].

Задуманий більшовиками класовий підхід до збирання продрозкладки на практиці перетворився на відверте пограбування селян радянською владою незалежно від їхньої класової приналежності та майнового становища. "Середняк, – писав В. Г. Короленко 14 лютого 1921 року в щоденнику, – при всіх розкладках так само ховає хліб, так само в нього знаходять, так само каральні загони грабують його, як "куркуля", і хата середняка так само згорає, коли випалюють цілі села" [7].

Одну з причин розорення сільського господарства письменник убачав у згубній політиці більшовиків, спрямованій на штучне насадження колективних форм господарювання на селі, й знищенні найбільш працездатної, підприємливої, а отже, найбільш заможної частини селянства, яке давало державі основну частину товарного хліба. "Усе ніби зіткнулося так, – писав він, – щоб породити голод: найбільш працездатні елементи народу, найбільш розумні й обізнані із сільським господарством переслідувалися й знищувалися" [8].

В одному з листів до Максима Горького Короленко навів приклад знищення радянською владою фермерських господарств Полтавщини: "У приміському селі (письменник не називає його) жила надзвичайно працююча сім'я, яка володіла 40 десятинами землі. Комітет бідноти відібрав у них половину площі, але сім'я швидко опанувала становищем і знову стала жити за можливіше за інших. Тоді їй залишили лише 12 десятин, але сім'я знову продовжувала жити краще за інших. Це не відповідало більшовицьким постулатам класової рівності, і комнезам вирішив узагалі виселити "куркулів" із села, розоривши їхнє господарство" [9].

Наприкінці 1920 – на початку 1921 років загальне невдоволення більшовизмом досягло апогею: народне господарство країни було повністю розвалене, набували поширення масові селянські повстання, страйкували робітники. Росія, за словами В. Г. Короленка, перетворилася на "вимираючу країну", опинившись на межі краху, більшовицький режим з ініціативи свого вождя змушений був тимчасово відмовитися від політики "воєнного комунізму" й перейти до так званої нової економічної політики (неп), тобто до нормальних товарно-грошових відносин і ринкової економіки при збереженні неподільної політичної влади більшовиків.

Сам по собі перехід до непу був схвально сприйнятий В. Г. Короленком, у ньому він убачав послаблення тоталітарного режиму й відмову комуністів від фантастичних планів будівництва "світлого комуністичного майбутнього". У листі до відомого літературного критика О. Г. Горнфельда від 24 травня 1921 року він писав, що "деякі ознаки протверезіння начебто вже помітні". Вітав він і внутріпартійну дискусію щодо ролі профспілок у системі комуністичної диктатури як певну ознаку лібералізації режиму. "Говорять і пишуть у радянських газетах, – зазначав письменник у щоденнику, – про великі тертя в комуністичній партії, яка поділилася на "троцькістів" і "ленінців". Як би там не було, у панівній партії починається якийсь рух, тобто життя" [10].

Одним з елементів нової політики більшовиків стала заміна продовольчої розкладки продовольчим податком. Проте більшовицьке керівництво УСРР,

ураховуючи значне невиконання продрозкладки, намагалося будь-якою ціною "вибити" її з українського селянства. 27 березня 1921 року позачергова сесія ВУЦВК вирішила перейти до продовольчого податку не з весни, як в РСФРР, а з літа 1921 року, тобто з нового врожаю. Хлібна розкладка була зменшена на 45 мільйонів пудів. Вивільнені від стягування продрозкладки в РСФРР продовольчі загони були перекинуті в Україну й об'єднані у військово-продовольчі дружини чисельністю 150 – 200 чоловік. Восени 1921 року в них налічувалося понад 6 тисяч осіб [11]. Але й скорочену хлібну розкладку останнього за часів "воєнного комунізму" хлібозаготівельного року вдалося виконати лише на 70,8 відсотка.

Навіть зібрані з великими потугами продукти харчування в селян через безгосподарність і некомпетентність більшовицького керівництва гинули й не доходили до споживачів. У своєму щоденнику Володимир Галактіонович наводить приклад, коли зібрану за продрозкладкою птицю везли залізницею до Полтави, але більшість її пропала дорогою, а та, що лишилася, розлетілася з вагона. "Із села взяли, до міста не довели, – констатував письменник і робив висновок: – І середняки, і куркулі однаково ненавидять радянську владу, бачачи таку безтолковщину й здирництво" [12].

Перехід до продовольчого податку не приніс покращення матеріального становища селянства України, позаяк його стягнення продовжувалося "воєнно-комуністичними методами" за допомогою грубої військової сили. Для цього з колишніх проддружинників була створена продовольча міліція з розрахунку один батальйон на повіт і окремі продовольчі трибунали. Проте цей захід виявився надто запізнілим: значна частина посівних площ залишилася незасіяною, у країні почався голод, який охопив Поволжя, північний Кавказ та частково Україну. Число голодуючих в Україні з грудня 1921 по травень 1922 років збільшилося з 1,2 мільйона до 5,6 мільйона чоловік, що становило чверть населення республіки. До їх числа потрапило й населення Костянтиноградського та Кобеляцького повітів Полтавської губернії.

За офіційними даними, у Кобеляцькому повіті голодували близько 160 тисяч селян. У листі повітового парткому КП(б)У до Полтавського губкому партії повідомлялося, що південь Кобеляцького повіту перетворився на "Полтавське Поволжя". Доведені до відчаю люди вживали в їжу різноманітні сурогати: жолуді, макуху, збирали кінський кізак, промивали його, відділяючи неперетравлене зерно, варили і їли [13].

Навіть місцева комуністична преса змушена була визнати: "Тисячі наших селян помирають із голоду. Десятки тисяч мучаться в передсмертних судомах, довгі низки голодних, які залишили свої житла, та помираючі з голоду сім'ї тиняються повітом у пошуках хоча б крихти хліба. Скелети безпритульних дітей ми бачимо повсюди. Кожний день приносить сотні смертей на ґрунті голоду. Сурогатів не вистачає. Стерво становить єдину їжу голодних із незаможницьких районів. Ось короткі жахливі картини півдня нашого повіту, які говорять про те, що ми вже стоїмо напередодні людодіства" [14].

Проте, незважаючи на голод, продподаток із селян Кобеляччини стягувався з неймовірною жорстокістю. Згідно з вироком Полтавського губернського ревтрибуналу від 27 лютого 1922 року за невиконання продподатку було конфісковане все рухоме й нерухоме майно в Івана Кулика (пару волів, свиню, корову, телицю, трьох овець, плуг, рало, борону та всі більш-менш цінні речі в хаті), Олексія Горобця (корову, п'ять овець, плуг, рало, борону, сівалку, віялку й землю), Івана Зимовця (пару волів, пару бузівків, дві корови, десяток овець та ін.), Івана та Григорія Бажанів (хліб, фураж, одяг) і т. д.

У листі до Максима Горького від 27 липня 1921 р. В. Г. Короленко, передбачаючи трагедію Росії, писав: "Лихо насувається дійсно страшне, небувале. Ми вже бачили минулого року, як цілі натовпи, що сліпо плелися, насувалися в межі України з північних губерній. Тут були батьки сімейств, які самі запрягалися у вози, в яких були їхні сім'ї і плелися сліпо на південь з надією, що їх там чекає великий достаток. Але їх у більшості повертали назад" [15]. Дійсно, в 1920 р. на кордонах з Україною, щойно звільненою від денікінців, були виставлені загороджувальні заони, які не пропускали голодних біженців з північних губерній. Їх поява в Україні наочно демонструвала наслідки комуністичного будівництва "світлого майбутнього" в Росії. Кращої протибільшовицької агітації не могло і бути.

Роздуми В. Г. Короленка про причини народного горя привели до висновку, що "теперішній голод не є стихійним. Він є породженням надмірної по-квапливості: порушено природний порядок праці, уперед поставлені гірші елементи, найбільш непрацездатні, і їм віддана перевага, а найбільш праце-здатні пригноблені. Зараз триває те ж саме; якщо це не припиниться, то можна чекати голоду й на наступний рік, і далі... Наш уряд погнався за рівністю, але добився лише голоду" [16]. В. Г. Короленко уже в перші роки радянської влади зрозумів, що причина голоду криється в самій природі більшовизму і практиці її втілення в життя. Голодомор 1932 -- 1933 років підтвердив цей висновок письменника.

Виснажених голодом людей зустрічали загороджувальні заони чекістів. Утворені вони були відповідно до постанови Раднаркому РСФРР від 21 травня 1921 року. Їм та місцевим органам влади наказувалося вживати заходів "аж до передачі до суду революційних трибуналів" для припинення "незаконного й безладного руху біженців... до західного кордону". Тим самим комуністичний режим позбавляв голодних людей права на порятунок, прирікаючи їх на голодну смерть. У цьому ще раз проявилася злочинна сутність більшовизму: на словах комуністи виступали захисниками інтересів народу, а на ділі народ був для них лише знаряддям здобуття влади. У згаданому вище листі до Горького Короленко писав: "Правителі Росії думають, що вони стоять на чолі соціальної революції, а в дійсності вони стоять на чолі вмираючої країни. І ми бачимо це вмирання у найпростіших процесах: люди перестають працювати – зупиняється найпростіший обмін живих соків" [17].

Позаяк урожай 1921 року в центральних і північних губерніях України видався непоганим, перерозподіл надлишків хліба на користь південних губерній міг би врятувати їхніх жителів від голоду. Проте в московського партійно-радянського керівництва були свої міркування: воно хотіло викачати з України якомога більше продуктів харчування. Писати про голод в Україні було заборонено.

4 серпня 1921 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, у якій зазначалося: "Указати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засобами" [18].

Тому вивезення хліба з України тривало: якщо влітку 1921 року щодоби вивозили по 500 вагонів продовольства, то восени – уже по 2100 [19]. Із Полтавщини протягом 1921 року вивезено понад 10 мільйонів пудів хліба.

За масштабами голод не мав собі рівних за всю багатомісячну історію Росії й України. Але навіть тоді, коли голод у тоталітарній радянській державі, яка ще не мала офіційної назви, уже став доконаним фактом, більшовицьке керівництво РСФРР усе ще намагалося його приховати, бо це означало б визнання перед світовою спільнотою злочинної суті своєї влади. Лише переконавшись, що власними силами з голодом не впоратися, В. І. Ленін і його оточення змушені були звернутися до громадськості Росії, у тому числі й до представників ліберальної інтелігенції, яку більшовики донедавна вважали своїм класовим ворогом. 21 липня 1921 року був утворений Всеросійський громадський комітет допомоги голодуючим, до складу якого ввійшли Л. Каменєв (Розенфельд) – голова комітету, члени президії М. Семашко, О. Риков, колишній міністр в уряді О. Керенського М. Некрасов, кадети Н. Кишкін і Щепкін, члени комітету Є. Кускова, М. Петровський, С. Прокопович та ін.

24 липня В. Г. Короленко одержав телеграму про обрання його почесним головою Всеросійського громадського комітету. Обираючи його на цю складну й надзвичайно відповідальну громадську посаду, керівництво комітету взяло до уваги велику популярність Володимира Галактіоновича як письменника й правозахисника, його високий моральний авторитет у російському суспільстві, досвід боротьби з голодом у Нижегородській губернії в кінці XIX століття.

Саме тоді з ініціативи В. Г. Короленка був створений Нижегородський губерньський благодійний комітет. При цьому, він особисто організував допомогу голодуючим у двох повітах, відкривши у 22 селах 60 громадських їдалень [20]. "Але голод 1891 --1982 років, -- записав В. Г. Короленко 1-го червня 1920 р. у своєму щоденнику, -- жарт, порівнюючи з тим голодом, який охопив нині всю Росію. Один з безпосередніх наслідків більшовизму -- обідніння Росії інтелігенцією. Одні гинуть як інакодумці, другі як відверті противники, треті як "буржуї", четверті тому, що вибиті з колії. Цю зиму не переживе дуже багато" [21]. Дійсно, зима 1920 -- 1921 років була тяжким випробуванням для людей, які мешкали на підконтрольній більшовикам

території колишньої Російської імперії, але справжній голод розпочався влітку 1921 р.

Незважаючи на прогресуючу хворобу, В. Г. Короленко погодився очолити Всеросійський громадський комітет і заявив, що відтепер його будинок передається в цілковите розпорядження громадських сил, які бажають об'єднатися для боротьби з голодом. У телеграмі до Л. Каменєва від 27 липня 1921 року він писав: "Я хворий і слабкий, сили мої вже не ті, які потрібні в цей час, але тим паче я глибоко вдячний товаришам, які згадали про мене в годину ще небувалого лихоліття, і я постараюся зробити все, що буде в моїх силах" [20].

Невдовзі В. Г. Короленко одержав листа від Максима Горького з проханням написати звернення до народів Європи й Америки з проханням про допомогу голодуючим у Росії. У телеграмі-відповіді Володимир Галактіонович повідомляв: "Сьогодні я вже відповів товаришам, які обрали мене почесним головою комітету допомоги голодуючим, і постараюся зробити, що зможу. Проте сили в мене вже не ті" [22].

Оскільки сім'я Короленка також потерпала від матеріальної скрути, полтавські профспілки, щоб засвідчити свою глибоку повагу до письменника, вирішили виділити на її потреби по три пуди борошна й по 80 аршинів мануфактури з кожної спілки. Короленко сердечно подякував профспілкам за турботу, але передав цей подарунок у фонд допомоги голодуючим.

У боротьбу з голодом включилися широкі верстви російської громадськості, насамперед ліберальна інтелігенція. Незважаючи на те, що комуністичний режим всіляко намагався приховати масштаби голоду, про нього дізналася й світова громадськість. У Росію почала надходити гуманітарна допомога.

Зважаючи на величезний авторитет В. Г. Короленка, його було обрано також і почесним головою Полтавського товариства допомоги потерпілим від голоду. У випущеній товариством листівці "Всі на допомогу!" говорилося: "Страшне лихо спіткало багато губерній Росії й України... З кожною годиною голод поширюється. Люди харчуються вже як тварини – травою, корою з дерев, мохом... Десятки тисяч тяжко хворіють від такого харчування. Тисячі найбільш ослаблених уже помирають" [23].

Незважаючи на численні заборони з боку радянської влади, тисячі виснажених голодом людей із Росії все ж проникали в Україну. На початку зими 1921 року число біженців досягло 120 тисяч дорослих і 100 тисяч дітей. Частина з них помирала від виснаження ще дорогою, і в Україну вже привозили трупи. Очевидець тих подій полтавський лікар О. О. Несвіцький 15 грудня 1921 року записав у своєму щоденнику: "З вокзалу возять на кладовище багато трупів, що замерзли в нетоплених товарних вагонах, які везуть масу голодуючих. Померлих у вагонах присутні роздягають і голі трупи викидають із вагонів дорогою. Їх потім підбирають і звозять на кладовище". 13 січня 1922 року Несвіцький знову відзначає: "Сьогодні звели на вокзал Південної залізниці до 2000 заморожених трупів, зібраних на коліях і у вагонах (товарних, які перевозять голодуючих). Говорять, що у

вагонах голодуючі їли м'ясо замерзлих людей. На вокзалі про це складено протокол. На запасних коліях стояли товарні вагони зверху й до низу заповнені голими трупами" [24].

На ґрунті голоду й недоїдання серед біженців і жителів Полтавщини лютували цинга, дизентерія, тиф і холера. У листопаді 1921 року в губернії налічувалося понад 10 тисяч хворих на тиф і 60 тисяч на холеру. І все ж Полтавщина надавала посильну допомогу голодуючим у Росії. Протягом 1921 року з Полтавщини відправлено більше 10 мільйонів пудів хліба, у тому числі до Москви – 1490 вагонів, Харкова – 212, Донбасу – 2655, посівним комітетам російських губерній – 270, іншим адресатам – 1381.

Поряд із відправкою продуктів харчування на Полтавщині були організовані й спеціальні лікарсько-харчувальні загони, які з шестимісячним запасом продуктів виїжджали до Поволжя для надання безпосередньої допомоги на місці. У цій шляхетній акції особливо відзначився загін імені В. Г. Короленка, який розгорнув свою роботу в місті Пугачові Самарської губернії. Насамперед він надавав допомогу голодуючим дітям, силами співробітників лікарсько-харчувального загону організовано будинок-притулок на 300 дітей та три лікарні по 50 ліжок кожна. Продовольчу допомогу (понад 1500 пайків щомісяця) одержували також люди, зайняті на громадських роботах, зокрема селяни, які в селі Канаївці будували греблю. Її спорудження дало змогу налагодити зрошення близько 700 десятин посівних площ. Удячні самарці присвоїли греблі ім'я В. Г. Короленка, а утворене нею водосховище назвали Полтавським.

На початку 1922 року в дитячих будинках і колоніях Полтавщини вже перебували 20247 дітей, головним чином із голодуючих губерній Росії, із них організованим порядком прибули лише 10184 дитини, решта добиралася самостійно, долаючи численні перешкоди на своєму шляху. Тисячі гинули дорогою.

В. Г. Короленко добре розумів, що успіху в боротьбі з голодом можна досягнути лише об'єднаними зусиллями влади й громадськості. У листі до Горького від 27 липня 1921 року він писав: "Потрібно, щоб "влада" показала приклад єднання". Проте влада показала зовсім інший приклад. 26 серпня 1921 року В. І. Ленін пише листа Й. Сталіну та іншим членам Політбюро ЦК РКП(б), у якому звинувачує в контрреволюційній діяльності й вимагає ліквідації Всеросійського комітету допомоги голодуючим, презирливо називаючи його "Кукішем". У листі пропонувалося того ж дня постановою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад розформувати комітет, а для його ліквідації та вилучення коштів призначити когось із членів колегії Всеросійської ЧК.

Причиною ліквідації комітету стало намагання його членів виїхати за кордон, щоб мобілізувати громадськість Європи для надання гуманітарної допомоги Росії. Розраховувати на благодійницьку допомогу всередині країни не доводилось, адже заможні люди були або розорені більшовицькими конфіскаціями та націоналізаціями, або знищені фізично, або емігрували за кордон.

Одночасно "вождь світового пролетаріату" наказував негайно заарештувати одного з керівників комітету С. М. Прокоповича за звинуваченням у антирадянській промові й протримати його місяців зо три в тюрмі. Решту членів комітету, крім комуністів, звичайно, пропонувалося вислати з Москви, розмістити по одному у віддалених повітових містечках, по можливості без залізничного сполучення, під нагляд ЧК. Не забув Ленін дати вказівки й радянській пресі, оскільки незалежної в Росії вже давно не було: "Завтра ж розпочати на сотні ладів висміювати "Кукіш"... З усіх сил їх висміювати й цькувати не рідше одного разу на тиждень протягом двох місяців" [25].

Виконуючи настанови В. І. Леніна, 27 серпня Всеросійський комітет допомоги голодуючим було розформовано, а всіх його членів, окрім комуністів, заарештовано, лише втручання всесвітньо відомого норвезького полярного дослідника й благодійника Ф. Нансена врятувало життя членам комітету. С. Н. Прокопович, Є. Д. Кускова та Н. М. Кишкін потрапили в число понад двохсот представників російської інтелігенції, яких улітку 1922 року за розпорядженням "вождя" вислали з Росії.

Звістка про ліквідацію комітету, почесним головою якого був В. Г. Короленко, болем віддалася в його серці. У листі до Максима Горького від 14 вересня він писав: "Історія ця сумна й багато зашкодить справі допомоги голодуючим. Мені в ній відчувається політиканство й гірше з політиканств, політиканство урядове". Пишучи цього листа, Короленко вже був дуже хворим, тому лист із його слів продовжувала донька Софія Володимирівна. Вона писала, що батька "надзвичайно хвилює питання про долю заарештованих членів Громадського Комітету. Звинувачення проти них висунули дуже тяжкі, а батько не може допустити й думки про їхню вину...

Прийнявши на себе звання почесного голови, батько прийняв його не як просту формальність, він не дозволяв собі таких формальностей ніколи. Він дав своє ім'я Громадському Комітетові тому, що по суті поділяв погляди людей, які очолюють громадську допомогу голодуючим у даний момент. Тому він уважає й своє ім'я причетним до всієї цієї історії – уважає, що не може залишатись осторонь" [26]. На щастя, Короленкові не довелося поділити долю своїх однодумців – надто вже великим авторитетом користувався він не тільки серед демократичної інтелігенції в Росії, але й у цілому світі.

Продовжуючи думку, своєї доньки Софії, В. Г. Короленко 31 серпня записав у щоденнику: "Комітет звинувачують у бажанні грати в політику, а не в бажанні справді допомогти голодуючим. Таким чином, комуністи ще раз сфальшивили".

Письменник не вірив твердженням Леніна, що члени громадського комітету використовували його в політичних цілях. Приймаючи звання почесного голови цього комітету, він цілком поділяв погляди його керівників, тому їхній арешт сприйняв як особисту образу й не міг залишитися байдужим до їхньої долі. Усі ці турботи підривали й без того слабке здоров'я письменника-гуманіста.

Його руки почали погано слухатися і колись чіткий красивий почерк важко було розібрати. Хо́да стала невпевненою; він дріботів і волочив ноги. З настанням зими стан здоров'я В. Г. Короленка ще більше погіршав. Найкращі полтавські лікарі були безсилі йому допомогти і поставили діагноз: прогресуючий склероз і ознаки паралічу мозку. Говорити і ковтати ставало важко. Наближався параліч. 18 грудня 1921 р. у В. Г. Короленка почалося повторне запалення легенів. Про останні дні Володимира Галактіоновича залишила спогади його донька Софія Володимирівна, сестри Кривінські та інші близькі до родини люди.

Звістка про тяжку хворобу В. Г. Короленка невдовзі стала відома всій Полтаві. Натоп людей стояв на вулиці під будинком, щоб довідатися про стан його здоров'я. Лікарі та інші медичні працівники постійно чергували біля ліжка хворого, а візитки цілодобово стояли під будинком, щоб їх підвозити і розвозити. Незважаючи на матеріальні нестатки, люди ділилися з В. Г. Короленком останнім. Вони тихенько стукали в двері і мовчки передавали то пакетик цукрау, то шойно спечену булочку. Іноді на пакетиках писали: "На добре здоров'я", "Нашому заступникові", "Другові нещасних" тощо. Небайдужі полтавці підвозили на санчатах дрова для опалення будинку [27].

В ніч на 25 грудня В. Г. Короленко знепритомнів і почав марити, але на ранок заспокоївся, упізнав рідних та знайомих і спробував посміхнутися. Так тривало недовго. Перед обідом знову піднялася температура, але свідомості він не втрачав. Всі розуміли, що наближається трагічний кінець. О 22 годині 30 хвилин В. Г. Короленка не стало.

Три дні тисячі полтавців прощалися з дорогою для всіх людиною. Двері будинку не зачинялися від безкінечного потоку людей -- від школярів до німічних інвалідів. На прохання дружини письменника ніяких траурних промов не було.

1. Прес-інформ. – 1991. – № 1. – С. 52.
2. Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 210.
3. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – Харків, 1981. – С. 100.
4. Негретов П. И. Назв. праця. – С. 191.
5. Короленко В. Г. Земли! Земли!.. – М., 1991. – С. 116.
6. Короленко В. Г. Дневник... – С. 502.
7. Негретов П. И. Назв. праця. – С. 211.
8. Там само. – С. 215.
9. Родина. – 1989. – № 3. – С. 72.
10. Дмитриев С. Д. Завет терпимости // Наш современник. – 1990. – № 4. – С. 182.
11. ДАПО. – Ф. Р-1503. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 247.
12. Там само. – Ф. Р-3872. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 82.

13. Державний архів Російської Федерації. – Ф.-5556. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 119.
14. Короленко В. Г. Дневник... – С. 337.
15. Народное образование. – 1990. – № 3. – С. 137.
16. Короленко В. Г. Дневник... – С. 493.
17. Дмитриев С. Д. Назв. праця. – С. 183.
18. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник. – К.: Вища школа, 2000. – С. 249.
19. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. – Харків: ВД "Школа", 2007. – С. 353.
20. Самородов В. М. Кигим С. Л., Ольховська Л. В. В. І. Вернадський та В. Г. Короленко: у поєднанні доль і поглядів. -- Полтава: РВВ ПДА, 2013. -- С. 43.
21. Короленко В. Г. Дневник... – С. 496.
22. Там само. – С. 493.
23. Прес-інформ. – 1991. – № 1. – С. 53.
24. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та період смути 1917 – 1922 рр. – Полтава, 1995. – С. 215 – 217.
25. Ленін В. І. Повне зібр. творів. – М. – Т. 53. – С. 141 – 142.
26. Негретов П. И. Назв. праця. – С. 221.
27. Короленко С. В. Книга об отце. -- Ижевск: Удмуртия, 1968. -- С. 359.